

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հրատարակչությունը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի համացանցային կայքերում ներկայացնում է իր հայագիտական հրատարակությունները: Գիրքը այլ համացանցային կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ հրատարակչության համապատասխան թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

ՅՈՒ. Ս. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

ԱՐԵՎԵԼԱՅԱՅԵՐԵՆԻ
ԵՎ ԱՐԵՎՍՏԱՅԱՅԵՐԵՆԻ
ԶՈՒԳԱԴՐԱԿԱՆ
ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ 2007

Հրատարակության և երաշխավորել
երևանի պետական համալսարանի
բանասիրական ֆակուլտետի գիտական խորհուրդը

ԵՐԱՇԽԱՎՈՐՎԱԾ Է
ՀՀ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՏԵ

Խմբագիր

ՍԵՐՊԵՏ ԳԱՆՏՅԱՆ

Գրախոսներ

Ռուբեն Սաքալետյան
Կարո Առաքելյան

Ավետիսյան Յու.

Ա 791

Արևելահայերենի և արևմտահայերենի զուգադրական
քերականություն. – Եր., Երևանի համալս. հրատ., 2007 թ.
– 288 էջ:

Չեռնարկը ներկայացնում է արևելահայերենի և արևմտահայե-
րենի զուգադրական պատկերը ընդգրկում է արևմտահայերենի
քերականական հիմնական տարբերությունները արևելահայերե-
նից: Նախատեսված է բուհերի բանասիրական ֆակուլտետների
ուսանողության, հանրակրթական դպրոցների ուսուցիչների և,
առհասարակ, բոլոր նրանց համար, ովքեր հետաքրքրվում են
արևմտահայերենով:

Ա 4602020100
0003(01)–2007

ՊՄԴ 81.23 y 7

ISBN 978–5–8084–0859–3

© Յու. Ավետիսյան, 2007 թ.

ԱՈՋԱԶԱՐԱՆ

Ձ եռնարկն ամփոփում է գրական արևմտահայերենի քերականու-
թյունը, որն ընդգրկված է բուհերի բանասիրական ֆակուլտետ-
ների արևմտահայերենի դասընթացի ծրագրերում:

Այն ներկայացնում է հայոց լեզվի գրական երկու տարբերակների
զուգադրական պատկերը՝ արևմտահայերենի ձևաբանության և շարա-
հյուսության հիմնական առանձնահատկությունները՝ արևելահայերենի
համեմատությամբ:

Քերականական մի շարք իրողություններ, բնականաբար, տրվում են
համադրությամբ՝ ն՝ արևելահայերեն, ն՝ արևմտահայերեն տարբերակնե-
րով՝ ավելի տեսանելի դարձնելու համար երկու զրականներում առկա
ընդհանրություններն ու տարբերությունները:

Արևմտահայերենին բնորոշ լեզվական իրողությունները ներկայաց-
նելիս կարևորություն ենք տվել բնագրային օրինակներին, որոնք քաղ-
ված են արևմտահայ գեղարվեստական գրականությունից, սփյուռքա-
հայ պարբերական մամուլից և արևմտահայերենի քերականության դա-
սագրերից. դրանք առավել համոզիչ և ընկալելի են դարձնում ներկա-
յացվող լեզվական իրողությունները:

Չեռնարկը իբրև այդպիսին, այսինքն՝ իբրև հայոց լեզվի երկու տար-
բերակների զուգադրական–նկարագրական բնութային, առաջին փոր-
ձերից է:

Հնարավոր բացթողումների ու վրիպումների վերաբերյալ սիրով կըն-
դունենք դիտողություններն ու առաջարկությունները:

ՆԵՐԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

ԳՐԱԿԱՆ ԱՐԵՎՏԱՅԱՅԵՐԵՆԻ ՉԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ

Գրավոր հայերենն անցել է զարգացման երեք հիմնական շրջափուլ՝ **գրաբար** (5–11 դդ.), **միջին հայերեն** կամ **կիլիկյան հայերեն** (12–16 դդ.), **աշխարհաբար** կամ **նոր հայերեն** (17–ից մինչև մեր օրերը):

Լեզվաբանական աշխատություններում ընդունված է նոր հայերենի ժամանակագրությունը սկսել 17–րդ դարից: Նույն ժամանակաշրջանն էլ սովորաբար համարվում է **միասնական հայերենի** շրջան և միաժամանակ աշխարհաբարի երկու տարբերակների տարանջատման սկիզբ: Իսկ 18–րդ դարը նշվում է որպես երկփեղկման դարաշրջան (տե՛ս **23, 112–145**):

Միասնական հայերեն ասելով երբեմն նկատի են ունենում այնպիսի հայերենը, որտեղ իբր հավասարակշռում են արևմտահայ և արևելահայ լեզվատարրերը: Դիտարկումները ցույց են տալիս, որ ո՛չ նախորդ շրջանի, ո՛չ էլ 17–18–րդ դարերի որևէ հեղինակի ստեղծագործությունում աշխարհաբարը այդչափով և այդ իմաստով միասնական չէ: 17–րդ դարի և բանավոր հաղորդակցման ընդհանուր հայերենը (միջբարբառային խոսակցականը, որն անվանվեց նաև «միջնաշխարհի լեզու»), և՛ գրավոր մատենագրության մի շարք աղբյուրների լեզուն միասնական են այնքանով, որքանով դրանցում առավել կամ պակաս չափով գործառու են և՛ արևմտահայերենի, և՛ արևելահայերենի տարրերը:

Երկու գրականների ձևավորման ու զարգացման փուլերն ընդհանուր առմամբ համընկնում են, միայն այն տարբերությամբ, որ արևմտահայերենը մշակվեց և գրական լեզու դարձավ փոքր–ինչ ավելի վաղ, քան արևելահայերենը:

18–րդ դարում արևմտահայերենը, ինչպես և արևելահայերենը, երկրորդական գրավոր լեզու էր: Առաջնությունը պատկանում էր գրաբարին, քնն հրատարակվում էին նաև աշխարհաբար կամ աշխարհաբարին մոտ լեզվով գրքեր: **Յովհաննես Կոլոտի** պատրիարքության տարիներին միայն (1715–1741) Պոլսում և հայկական այլ գաղթօջախներում հրատարակվել է 90 անուն գիրք: Դրանց մի մասը նոր հայերենով է, ինչպես **Մխիթար Սեբաստացու** «Գիրք քրիստոնեական վարդապետութեան», Վենետիկ, 1727, 1731, 1771 թթ., Պոլսի հրատարակություններից «Գիրք դպրութեան եւ տղարան վայելուչ եւ գեղեցիկ», 1723, **Յակոբ Նալբանի** «Գիրք կոչեցեալ Քրիստոնեական...», 1737 նն: «Եվ ընդհանրապես ամբողջ 18–րդ դարում տպագրվել է երկու տասնյակից ավելի աշխարհաբար գիրք (մի բանիցը սոսկ աշխարհաբար հատվածներ ունեցող), դրանցից միայն երեքը արևելյան գրական լեզուն են ներկայացնում, մյուսները կամ լիովին արևմտահայերեն են, կամ ունեն արևմտահայ խոսքի գերակշռություն» (23, 126):

Նոր հայերենով շարադրված այդ գործերի լեզուն հարուստ է գրաբարի ու բարբառների լեզվատարրերով: Ահա մի հատված Պաղտասար Դպիրի աշխարհաբարի քերականության («Գիրք քերականութեան», Կ. Պոլիս, 1760) առաջաբանից. «Ասկից առաջ ողորմութեամբն, >Աստուծոյ< ներ տկար խելքին կեօրէ քերականութիւն մի շարադրեցինք բացկել շարադրութենով որ փեղ ղոլայ կու հասկըզլի. անճախ ինչ դատար բաց շարադրութիւն լինիմէ, կէնէ չիւնքի գրոց շարադրութիւն է, փոքր տղայքն կամ այլք՝ որ տախա գրոց լեզուն չեն գիտր դիժարկել կու հասկընան: Անոր համար թէքրար զայս փոքրիկ քերականութիւնս ալ նոր շարադրեցինք **աշխարհի բառի**, որ գրոց բան հասկընալու սեր ունեցող փոքրիկ տիրացուներն կամ թէ՛ ով որ և՛ իցէ ասով մտնեն ՚ի մեծ քերականութիւն...» (31, 2):

19–րդ դարի սկզբներից ընդլայնվում են արևմտահայ գրական աշխարհաբարի գործածության սահմանները: Արևմտահայերենը աստիճանաբար մուտք է գործում ժողովրդի կենցաղ, ձգտում է դառնալ ընդհանուր գրավոր և բանավոր հաղորդակցման, նաև դպրոցի լեզու: Մամուլի լեզվում այն մրցության մեջ է մտնում գրաբարի հետ: Օրվա մահիկ է դառնում աշխարհաբարը «հասարակաց լեզու» ճանաչելը: Գրապալ-

քարուն ձևավորվում է երկու ուղղությամբ, ինչպես արևելահայ հատվածում էր առաջադիմական (Ն. Չորայան, Ն. Ռուսինյան, Գ. Զիլինկիդյան, Դ. Սվաճյան, Ա. Այտընյան, Ս. Մամուլյան) և հետադիմական (Գր. Օտյան, Գ. Այվազովսկի): Երկրորդները առաջարկում էին ընդհանուր խոսակցական լեզու ճանաչել աշխարհաբարը, իսկ զրաբարը՝ մատենագրության լեզու և հատուկ խավի հաղորդակցման միջոց: Առաջինները անվերապահորեն պաշտպանում էին աշխարհաբարի իրավունքը: 1853-ին հրատարակվեց Նահապետ Ռուսինյանի «Ուղղախոսութիւն» (խոսքը քերականության մասին է) գիրքը, որն արդեն ձևավորվող արևմտահայերենը կանոնարկելու առաջին փորձերից էր:

50-60-ականներին «զարթոնքի սերնդի» ջանքերով աշխարհաբարը իր իրավունքներն է հաստատում մամուլի լեզվում, ձգտում է հիմնավորվել նաև գեղարվեստական գրականության մեջ: Իրենց գործերի մի մասը աշխարհաբարով են գրում Ղևոնդ Ալիշանը, Սկրտիչ Պեշկիթաշլյանը: Լեզվական առաջընթացի ապացույց էր Արսեն Այտընյանի քերականությունը՝ «Քննական քերականութիւն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզուի» (Վիեննա, 1868), որը արևմտահայ աշխարհաբարի գիտական քննության առաջին լուրջ փորձն էր:

Արևմտահայերենը վերջնականապես կանոնարկվեց և գրական լեզու դարձավ 19-ի վերջին և 20-ի սկզբներին մի խումբ տաղանդավոր գրողների ջանքերով Ա. Արփիարյան, Լ. Բաշալյան, Երվ. Օտյան, Գ. Չոխրապ, Ա. Չոպանյան, Սիամանթո, Դ. Վարուժան, Ինտրա, Վ. Թեքեյան, Ռ. Սևակ և ուրիշներ: Համեմատելու համար արևմտահայ աշխարհաբարի վերը բերված նմուշի հետ՝ ստորև ներկայացնում ենք մի փոքրիկ հատված 1895-ին Կ. Պոլսում հրատարակված «Շաղկի» հանդեսի ծրագիր-հայտարարությունից, որ կարելի է համարել կանոնարկված գրական արևմտահայերենի օրինակ. «Շաղկիի խմբագրութիւնը խորապես հանդուած է թէ ցեղի մը հոգեկան դաստիարակութիւնը իր գրականութեամբը միայն կը կատարուի, պայմանով որ այդ գրականութիւնը մտածման ու գեղեցկին սնուցանող ու մեծցնող տարրերն ունենայ: Պիտի ջանայ իր աշխատակիցներուն տաղանդաւոր գործակցութեան շնորհիւ զարգացման ճամբան ընդարձակել մեր արդի գրականութեան, զոր Հայրենիք քանի մը տարիէ ի վեր ծաղկեցուց և սիրցուց մտղավորդին:

Շաղկը ճշմարիտ հանդեսի մը հանգամանքները պիտի ունենայ... Անկիւ սահմանուած է մանաւանդ ընդարձակ ու աշխատուած գրականութեան» (25):

Ինչո՞ւ առաջացավ արևմտահայ և արևելահայ երկփեղկումը, որո՞նք են այն գործոնները, որ պայմանավորեցին աշխարհաբարի բաժանումը երկու հատվածների:

Հայաստանի պատմաաշխարհագրական տրոհումը Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև (387 թ.) պատճառ հանդիսացավ, որ մեր երկրի երկու հատվածները՝ արևմտյան և արևելյան, զգալիորեն առանձնանան տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային կյանքով: Այդ բաժանումը տևեց հարյուրամյակներ:

Հրաչյա Աճառյանը մեր լեզվի երկփեղկվածության պատմաքաղաքական հիմնական պատճառներից մեկը համարում է Բագրատունյաց հարստության վերացումը XI դարում. «ժԱ դարի կեսին (1046 թ.) Բագրատունյաց թագավորության կործանումով,— գրում է նա,— ջնջվեց մի պետականությունը մեր երկրից: Այնուհետև ընդհանուր հայությանը նախարար կապը եթե կար, վերացավ և զաղթականության պատճառով էլ լեզվական անջատականությունը ծայրագույն աստիճանի հասավ: Այն բոլոր լեզվական միությունները, ընդհանուր միօրինակությունները որ նկատում ենք այսօր հայերենի զանազան բարբառներում, թե երկրի ներսում և թե՛ մանավանդ դրսում, չէին կարող զաղթականությունից հետո առաջացած լինել՝ միարար կապի բացակայության պատճառով» (9, 435):

Նախորդ դարերի պատմաքաղաքական իրադարձությունների արդյունքում հայության երկու հատվածների միջև աշխարհագրական ու քաղաքական որոշակի երկփեղկվածություն արդեն կար: Այն ավելի խորացավ Բագրատունյաց թագավորության կործանումով:

Պատմաաշխարհագրական առանջատվածությանը հաջորդում է բուն լեզվական-մշակութային տարանջատումը:

Պատմական-մշակութային այդպիսի միջավայրում որոշակիորեն մեծանում է **գերիշխող լեզվի դերը**: Արևմտահայերենի վրա սկզբնապես մեծ եղավ թուրքերենի, իսկ ավելի ուշ՝ 19-րդ դարի կեսերից սկսած,

ֆրանսերենի ազդեցությունը: Դա նկատվում է ինչպես բառապաշարի, այնպես էլ առանձին բերականական ձևերի կազմության մեջ. որոնց մասին կխոսվի: Արևելահայերենի վրա մեծ է եղել ռուսերենի ազդեցությունը սկսած 19-րդ դարի կեսերից: Դա նկատելի է բառապաշարի մեջ և շարահյուսական առանձին կառույցներում:

Այսպիսով՝ արևմտահայ և արևելահայ գրական լեզուները ձևավորվեցին ու զարգացան երկու տարբեր մշակույթների և տարբեր լեզուների ազդեցության ներքո, թեև այդ ազդեցությունը երկու դեպքում էլ մեծ չի եղել:

Անդրադառնալով աշխարհաբարի ձևավորման ընթացքին՝ Յրաչյա Աճառյանը պաշտպանում է շրջանառվող այն տեսակետը, ըստ որի 19-րդ դարի 50-60-ական թվականներին արևելահայ գրական գործիչների, հիմնականում Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի ուսանողության ցանցերով մշակվող արևելահայերենը չչափուկանկեց արդեն ձևավորված աշխարհաբարի ավանդույթը և զգալի չափով հեռացավ արևմտահայերենից: «Այն ժամանակ (նկատի ունի 19-րդ դարի 50-ականներին նախորդող ժամանակաշրջանը — Յու. Ա.) մեր երկու հատվածների միջև չկար այնպիսի անջրպետ, ինչպիսին առաջացավ շատ ավելի ուշ.— գրում է Յր. Աճառյանը: —... Արևելահայ գրական գործիչները կարող էին ընդունել արևմտահայ գրական լեզուն, որ արդեն պատրաստ էր, և փոքր աշխատանքով հարմարեցնել արևելահայ ժողովուրդի լեզվական պահանջներին: Բայց այդպես չեղավ: Նրանք ստեղծեցին մի ուրիշ գրական լեզու, որի հիմքը Երևանի բարբառն է, և որի հեղինակն է համարվում Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի ուսանողությունը: Այստեղ ամեն կողմից հավաքված հայ աշակերտները սովորական գործածության մեջ հետզհետե կոկում են իրենց լեզուն, մասնավորը տեղի է տալիս ընդհանուրին, և կամաց կամաց այդ կոկված մաքուր լեզուն դառնում է խոսակցական ընդհանուր լեզու նույն դպրոցի սաների մեջ» (9, 497):

Դժվար է համաձայնել այս տեսակետին: Նախ անհամոզել է քվում այն պնդումը. «թե նշված ժամանակաշրջանում արևմտահայ գրական լեզուն «արդեն պատրաստ էր», և մնում էր ընդամենը այն հարմարեցնել արևելահայ հատվածի պահանջներին: Այդ շրջանում գրական արևմտահայերենը տակավին մշակման գործընթացի մեջ էր և գրական լեզվի որակ ձեռք բերեց շատ ավելի ուշ՝ 19-րդ դարի վերջին և 20-ի սկզբին:

րին: Բացի այդ, ինչպես նշվել է և՛ արևմտահայ, և՛ արևելահայ գրական գործիչների ու լեզվաբանների կողմից, գրական լեզուների առաջացումը լեզվի պատմական զարգացման հետևանք է, և արևելահայ ու արևմտահայ տարբերակների առաջացման գործում նաևավորական այս կամ այն սերնդին պատասխանատվության մեծ բաժին հատկացնելը գիտական չէ (տե՛ս 38, 6):

Աշխարհաբարի տրոհումը երկու հատվածների ուներ նաև պատճառներ, որոնք զուտ լեզվական բնույթի են և պայմանականորեն կարող են կոչվել **լեզվական գործոններ**:

1. Դարց լեզվի տարբերակներից յուրաքանչյուրը **յուրովի է կապվում մեր լեզվի զարգացման նախորդ փուլերին**: Արևմտահայերենը հնչյունական համակարգով, քերականական մի շարք հատկանիշներով սերտ առնչություններ ունի միջին հայերենի հետ, մինչդեռ արևելահայերենը նույն հատկանիշներով ավելի մոտ է գրաբարին:

Միջին հայերեն-արևմտահայերեն ընդհանրությունները բավական շատ են: Պատահական չէ, որ արևմտահայ աշխարհաբարի գիտական քննության առաջին հեղինակը Արսեն Այտընյանը, աշխարհաբարի «կամ արդի հայերեն լեզվի» ձևավորման սկիզբը հասցնում է վաղ միջնադար՝ 13—14-րդ դարեր՝ իր խոսքերով **ռամկական հայերենի** շրջան: Իսկ առանձին լեզվաբաններ արևմտահայ աշխարհաբարի ժամանակագրությունը սկսում են 12—13-րդ դարերից (տե՛ս 29, 51—91):

2. Երկրորդ գործոնը սերտորեն առնչվում է առաջինի հետ: **Տարբեր են երկու գրականների բարբառային հիմքերը**: Արևելահայերենը հիմնվում է հայերենի ամենատարածված բարբառներից մեկի՝ **Արարայան (Երևանյան)** կամ ում ճյուղի, իսկ արևմտահայերենը՝ **Պուսի կամ կը ճյուղի** բարբառի հիմքի վրա:

Այս դեպքում ուշադրության է արժանի մի կարևոր խնդիր. ինչե՞ր և հենց Պուսի բարբառը դարձավ գրական արևմտահայերենի հիմքը:

Նախ և առաջ դա պայմանավորված էր Պուսի՝ քաղաքական և մշակութային խոշոր կենտրոն դառնալու հանգամանքով: Դեռ 15-րդ դարում Պուխը հայկական մեծ գաղթօջախ էր: Մինչև բուրբերի մուտքը հայերն այստեղ ունեին դպրոց, եկեղեցի և եպիսկոպոս: Բյուզանդիա-

յի անկումից հետո 1453 թ., Ֆաթիհ Սուլթան Մեհմեդի վարած հատուկ քաղաքականությամբ Պոլիսը, որ վերանվանվեց Ստամբուլ, շատ արագ վերածվեց հայ արհեստավորների գաղթօջախի: Սկսեցին ձևավորվել հայոց ազնվականության հատուկ դասեր՝ **մահտեսիներ, չելեպիներ, խոջաներ** ևն: 17–18–րդ դարերում արդեն Պոլիսը հայերի համար դառնում է մշակութային–հասարակական կենտրոն: 19–րդ դարի սկզբներին պոլսահայերի թիվը հասնում է 250 հազարի: Դրանք տարբեր զավառներից գաղթած հայեր էին, որոնց հաղորդակցման համար աստիճանաբար ձևավորվում է մի ընդհանուր խոսակցական լեզու պոլսահայերենը: Գավառների ժողովուրդը, շարունակ Պոլիս պանդխտելով, սովորում էր Պոլիս բարբառը: Այդ լեզվի կրողները, հեռանալով Պոլիսից, իրենց հետ տանում էին արդեն բավականաչափ մշակված մի լեզու՝ **միջնաշխարհի լայերենը** (Պոլիսի խոսակցական լեզուն): «Պոլիսի բարբառը պիտի հաղթանակեր առանց որևէ պատճառաբանության, լուկ տեղի և հանգամանքների բերմամբ: ...Պոլիսի բարբառի դիրքը իբրև հիմք գրական լեզվի քերականության վճռված էր» (Չր. Աճառյան):

Երկրորդ հանգամանքը կապվում է պոլսահայ բարբառի բուն լեզվական յուրահատկությունների հետ:

1. Պոլսահայ բարբառը արևմտահայ մյուս բարբառների համեմատությամբ **ավելի վաղ է դարձել գրավոր լեզու**, արևմտահայ քերականների արտահայտությամբ՝ «կանուխ և արթնցեր»: Ավելի շուտ դրվելով գործածության մեջ բարբառը ժամանակի ընթացքում հղվում, մշակվում և ավելի է մոտենում գրական լեզվի չափանիշներին: Ինչպես արդեն մշվեց, միայն 18–րդ դարում արևմտահայ աշխարհաբարով և նրան մոտ լեզվով, որ է նաև պոլսահայ խոսակցական լեզուն, հրատարակվել են մի քանի տասնյակ գրքեր¹:

¹ Դրանցից են Պաղտասար Ղաիր. «Բարեազիր», 4, Պոլիս, 1752, Նույն հեղինակի «Օրինակք բարեազրաց նորապես շարադրեցեալ», 4, Պոլիս, 1786, Յակոբ Նալբան, «Գիրք կոչեցեալ զեն հոգեւոր», 4, Պոլիս, 1757, Պոլիսի հրատարակություններից «Տարակ, որ կոչի ակնոց աչաց սրտի», 4, Պոլիս, 1780, Տրիեստի Սիլիբարյանների կազմած «Քրիստոնեական վարդապետութիւն համառօտ», Տրիեստ, 1776, Խայաթյան Սիւրոնեան, «Համառօտ բուարանութիւն աշխարհաբար», Վենետիկ, 1788, Ղ. Ինճիճյան, «Տեսութիւն յամառօտ հին եւ նոր աշխարհագրութեան», Վենետիկ, 1791 ևն:

2. Իր բնույթով պոլսահայ բարբառը ավելի մոտ է հին գրական հայերենի ոգուն ու կանոնին: Այն չի կրիւմ հնչյունական մեծ փոփոխություններ, ինչպես Վանի, Ազուլիսի, Ղարաբաղի բարբառները: Վերջիններում, օրինակ, ընդունված **խաց, հօց, ճիր, մօթթ** և նման ձևերի դիմաց պոլսահայերենը ունի **հաց, չուր, մարթ** ձևերը: — Պոլիսի խոսակցական հայերենը,— մշում է Աճառյանը, նույնիսկ որոշ իմաստով («շատ կետերում») ավելի «մաքուր» է Երևանի բարբառից: Արարատյան անախորժ ա–ի դիմաց պոլսահայերենը ունի **եմ** օժանդակ բայի ներկա ժամանակի եզակի երրորդ դեմքի է ձևը, որ և հատուկ է հին և միջին գրական հայերեններին, ինչպես **աղուոր է, ասանկ է**: Պահպանում է երկբարբառների՝ գրաբարին և գրական աշխարհաբարին մոտ արտասանական ձևերը: Արարատյան բարբառում ունենք **քիր, լիս, արին, հաղալ, էթալ, պտի, հէր, մէր** ևն, Պոլիսի բարբառում՝ **բուր, լուս, արուն, խաղալ, էթթալ, պիտի, հար, մար** ևն (տես 9, 475):

Ընդհանրապես պետք է նկատել, որ արևմտահայ գրականը ավելի հարազատ մնաց իր բարբառային հիմքին: Գրականն ու խոսակցականը անհամեմատ մոտ են իրար: Գրական լեզվում պահպանվեցին պոլսահայ բարբառային–խոսակցականում առկա բազմաթիվ բառեր (**ասիկա, ատիկա, անիկա, ակոսա, աղէկ, աղուոր, խածոնէլ, լմնալ, խայնի, կռնակ, հոս, հող**), քերականական կազմություններ (գրեւ է, իմ գիրքս, մերինները, տուներնիս, տղաք, մարդեր) ևն:

Նույնը չենք կարող ասել արևելահայերենի մասին: Գրական արևելահայերենի ձևավորման ու մշակման առաջին իսկ քայլերից «Յյուսիսափայլը» դավանեց բարբառներից խստագույնս սահմանազատվելու խնդիրը: «Մեր նորախոս լեզուն,— գրում է Ստեփանոս Նազարյանը,— չէ ոչ մի քաղաքի մասնավոր կամ առանձին բարբառ, այլ, մտավորապես, այն մաքուր և հստակ հայախոսությունը, որ լսվում է ազգի մեջ հարյուրավոր և հազարավոր լավ խոսողների բերանից ուր և գտնվին նրա» (28, 5–6): Այդ մասին է վկայում հենց միայն այն փաստը, որ արևելահայ գրեթե բոլոր բարբառներում գործող ա օժանդակ բառը չացնալ գրական լեզու, կամ էս–, էդ–, էն–ը և որոնցով բաղադրված բառերը **էստեղ, էքքան, էսպետ, էղպիսի**, մնացին որպես գրական արևելահայերենի համակարգից դուրս իրողություններ: Նույն–

նիսկ Գովհաննես Թումանյանի փորձերը իրար մոտեցնելու արևելահայ գրական և խոսակցական լեզուները (տես 24, 234–275), մնացին անարդյունք:

Չայրենի երկու հատվածներում էլ խոսակցական լեզուն որպես միջբարբառային հաղորդակցման միջոց, ձևավորվեց հայրենիքում, այդ թվում նաև գավառներում, սակայն հայոց գրական լեզուն իբրև գրավոր և բանավոր հաղորդակցման միջոց, կազմավորվեց հայրենիքից դուրս: Արևելահայ խոսակցական ձևավորվեց բուն Չայաստանում, բայց իբրև գրական լեզու մշակվեց Մոսկվայում, Աստրախանում, Թիֆլիսում, իսկ արևմտահայերենը Մուշի, Վլաշկերտի, Արաբկիրի, Խարբերդի գավառներում և Պոլսում ձևավորվելուց հետո մշակվեց ու գրականացավ նաև Պոլսում, ապա Վենետիկում, Վիեննայում, ավելի ուշ Սփյուռքի գաղթօջախներում: Սա է նաև պատճառներից մեկը, որ մեր գրական լեզվում առանձնացվում են լեզվաճակատները տարբեր ուղղություններ տարաշխարհիկ և բնաշխարհիկ: Դա ավելի տեսանելի է արևելահայ հատվածում: Բնաշխարհիկ ուղղությունը ընդհանուր գծերով արտահայտվում է Աբուլյան – Պոռչյան – Սունդուկյան – Աղայան – Թումանյան շարքով, տարաշխարհիկը՝ Նազարյան – Նալբանդյան – Շահազիզ – Նար–Ղոս – Տերյան և ուրիշներ: Այս տրամաբանությամբ արևմտահայերենի բնաշխարհիկ ուղղությանը պետք է դասել Գարեգին Արվանդտյանց – Թլկատիցի – Արտաշես Գարությունյան – Ռուբեն Չարդարյան – Մեծուրի խումբը, իսկ տարաշխարհիկ ուղղությանը՝ Ղևոնդ Ալիշան – Սկրտիչ Պեշկաբաշյան – Սիամանթո – Ղանիել Վարուժան – Երվանդ Օտյան – Վահան Թեքեյան և ուրիշներ:

Այս բաժանումը խիստ պայմանական է և չունի գիտական հիմք, եթե, իհարևե, **բնաշխարհիկ և տարաշխարհիկ** հասկացությունների հիմքում դրվում է գրողի բնակության տեղի խնդիրը: Թումանյանը, Աղայանը, Իսահակյանը տարիներ շարունակ ապրել, գրական դաստիարակություն են ստացել ու ստեղծագործել գաղթօջախներում: Սիամանթոն տարաշխարհիկ գրող չէ, թեև նա ստեղծագործել է Երկրից դուրս: Պետրոս Դուրյանը հայրենիքում ընդհանրապես չի ապրել:

Բնակության վայրը այստեղ եական դեր չի կատարում: Եականը ազգային ոգու և բնաշխարհիկ լեզվամտածողության առկայությունն է գրողի ստեղծագործություններում:

ԱՐԵՎԵԼԱՅԱՅԵՐԵՆԻ ԵՎ ԱՐԵՎՍՏԱՅԱՅԵՐԵՆԻ ՓՈՒՆՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ՄԵՐՉԵՑԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Արևելահայերենը և արևմտահայերենը մեկ ազգային լեզվի երկու դրսևորումներ են, մեկ միասնական լեզվի տարբերակներ կամ ճյուղեր: Դրանցից որևէ մեկը մյուսի նկատմամբ զերազանցություն չունի, չկա բարբառ – գրական լեզու հակադրությունը: Երկուսին էլ հատուկ են գրական լեզվի հատկանիշները, երկուսն էլ բավարար չափով մշակված են, կանոնարկված և ծառայում են հայոց լեզվով խոսող հանրության գրավոր և բանավոր հաղորդակցմանը: Այլ խնդիր է, որ այսօր գրական **արևելահայերենը** համեմատաբար մշակված է և բառապաշարով ավելի հարուստ: Պետական լեզու է և հասկանալի պատճառներով ունի զարգացման ավելի մեծ հնարավորություններ: Առավել մշակված են նրա գործառնական տարբերակները, մասնավորապես՝ պաշտոնական և գիտական ոճերը:

Արևմտահայերենը Սփյուռքի հայության ընդհանուր հաղորդակցման լեզուն է բացառությամբ իրանահայերի: Ջարգանում է սփյուռքահայ մտավորականության, բարեգործական–մշակութային միությունների և սփյուռքահայ գործիչների ու գիտնականների ջանքերով, ինչպես նաև Չայաստանում այդ ուղղությամբ իրականացվող հատուկ քաղաքականության շնորհիվ: Դպրոցի, մամուլի, գեղարվեստական գրականության լեզու է: Գիտական և պաշտոնական ոճերում քիչ է մշակված, կանոնավորման ինչ–ինչ հատկանիշներով զիջում է արևելահայերենին, հարուստ է զուգածություններով: Արևմտահայերենը չունի պետական հովանավորություն: «Ներկայիս արևմտահայերենը լուրջ այլ դժուար խնդիրներ ունի, իր գոյութան ու զարգացման ճանքում վրայ: Ատոնցմէ մեծագոյններն են շրջապատող լեզուներուն, ի մասնաւորին Անգլերէնի զօրաւոր ազդեցութիւնը, միասնական «հսկիչ» կեդրոնի մը բացակայութիւնը (որուն հետեւանքով յաճախ դժուար կ'ըլլայ, չըսելու համար անկարելի, լեզուի մաքրութեան պահպանումին հետեւիլը), Ղազիկեաններու, Օշականներու, Թէքեաններու, Շահնուրներու, Վահէ Վահեաններու... ըսել է թէ՛ ճիշդ ու տիպար արեւմտահայերէնի գիտակներու չափազանց մեծ պակասը...» (33, 6):

Արևմտահայերենով ստեղծված է հարուստ մշակույթ, գեղարվեստական և գիտական գրականություն, որ, ինչպես ասում են, կարող է արդա-

րացնել մեկ առանձին ազգի գոյությունն ու պատմությունը: Դրոյանի, Պարոնյանի, Մեծարենցի, Վարուժանի, Շահնուրի գրական ժառանգությունը ապացույց է այդ լեզվի հարստության ու մշակվածության:

Այսպիսով արևմտահայերենը և արևելահայերենը մեկ ընդհանուր լեզվի երկու դրսևորումներ են և միայն պայմանակաճորեն են անվանվում լեզուներ: Դրանք ունեն նաև պայմանական այլ անվանումներ հայոց լեզվի երկու տարբերակներ (հատվածներ), երկու գրականներ (կամ արևմտահայ և արևելահայ գրականներ), ռուսահայերեն և բուլղարահայերեն (տաճկահայերեն), արևելահայերեն և արևմտահայերեն են: Տարբերակումների հիմքում, ինչպես նկատվել է, հիմնականում դրվում է աշխարհագրական գործոնը, սակավ դեպքերում՝ լեզվականը, և դա բնական է ու հասկանալի վերջ մշակած պատճառներով: Առավել ընդունելի է վերջին անվանումը **արևմտահայերեն և արևելահայերեն**, որով նկատի են առնվում մեկ լեզվի երկու գրական տարբերակները:

Վերջին տարիներին հաճախ է խոսվում երկու գրականների մեծեցման մասին:

Այս հարցը մտահոգության առարկա է դարձել դեռ աշխարհաբարի ձևավորման շրջանում: 19-րդ դարի 60-ականներին, երբ քննարկվում էր խնդիրը, Ատ. Նազարյանցը համոզեց եկավ մի հողավածով, որտեղ ասվում էր, որ այս տարաբաժանունը պետք է ընդունել առանց ցավի՝ որպես իրողությունների պատմական զարգացման հետևանք: Եվ հետո, ըստ նրա բողոքովին էլ վատ չէ մի ծաղիկ փոխարեն երկու ծաղիկ ունենալը:

Հարցը նորից քննարկման առարկա դարձավ 19-րդ դարի 80-90-ականներին: «Էջմիածին» պարբերականի էջերում ծավալուն հողավածով համոզեց է գալիս Մ. Աբեղյանը: Հայտարարելով, որ անհիմաստ է խոսել ծուլման մասին՝ երիտասարդ արևելահայ լեզվաբանը մերժեցման ուղիները մշելիս զիջումներ է պահանջում հիմնականում արևմտահայերենից (տես 1): Դա առաջացնում է արևմտահայ մտավորականների բուռն դժգոհությունը:

20-րդ դարի շեմին հասկանալի պատճառներով առավել սրույթյամբ է դրվում հարցը: Արևմտահայ պարբերական մամուլում («Արևելք», «Մասիս», «Անահիտ», «Ազատամարտ» են) հանդես են գալիս ժամանակի և՛ արևելահայ, և՛ արևմտահայ ճանաչված մտավորականներ՝ Ա. Շիրվանզադե, Ա. Զո-

պանյան, Վրբ. Փափազյան, Դ. Վարուժան, Ռ. Զարդարյան, Գ. Զյուճեճյան (Գ. Օշական), Դ. Աղայան, Մ. Վարանդյան և ուրիշներ: Ընդհանուր կարծիքն այն էր, որ պետք է խոսել միայն հնարավոր մերժեցման մասին, իսկ միացումը պետք է տեղի ունենա քաղաքական փոփոխությունների արդյունքում:

Արևմտահայերենի և արևելահայերենի մերժեցման տեսանկյունից այսօր քննարկվում է նաև միասնական **ուղղագրության խնդիրը**: Իբրև թե մեր երկու գրականների և առիստարակ հայության երկու հատվածների մերժեցման հիմնական խոչընդոտը առկա ուղղագրական տարբերություններն են. առաջարկվում է «մեկ լեզու, մեկ ազգ» կարգախոսով դարձ կատարել դեպի գրաբարի կամ ավանդական ուղղագրությունը: Մինչդեռ արևմտահայ և արևելահայ գրական լեզուների բուռն տարբերությունները միայն ուղղագրությամբ չեն պայմանավորված: Տարբերություններ առկա են լեզվի բոլոր մակարդակներում՝ հնչյունական-արտասանական համակարգից մինչև ձևաբանություն և շարահյուսություն: Ուղղագրության խնդիրը եղած տարբերությունների ընդամենը մի հատվածն է: Բացի այդ, մերժեցման իրական հնարավորությունները ստեղծվում են տնտեսական ու հոգևոր-մշակութային շփումների արդյունքում: Իսկ երկու գրականների միացման համար հիմքեր կարող են ստեղծվել միայն բուռն քաղաքական-պատմական խնդիրների լուծման դեպքում, ընդհանուր պետականության և միասնական լեզվական միջավայրի ձևավորման պայմաններում: Անհիմն են նաև այն պնդումները, թե երկու գրական տարբերակները փոխադարձաբար անհասկանալի են: Արևելահայերի համար այսօր էլ որևէ զովարություն չկա կարողալու և հասկանալու Վարուժան կամ Համաստեղ: Իսկ Մկիտոջի հայը լիարժեք հաղորդակցվում է արևելահայի հետ: Այլ հարց է, որ պետք է ընդլայնել շփումները, փոխադարձաբար օգտվել լեզվական հարստություններից, մասնավոր բառապաշարից, իսկ մնացածը ժամանակի խնդիր է:

Մի քանի տարիներ առաջ ընդհանուր կարծիքն այն էր, որ պետք է խոսել միայն հնարավոր մերժեցման մասին, իսկ միացումը պետք է տեղի ունենա քաղաքական փոփոխությունների արդյունքում:

2 Գրական արևմտահայերենի ձևավորման մասին տես Արս. Այտընեան, Թեճական քերականություն հաշտարաբար կամ արդի հայերեն լեզու, Կիեմնա, 1866. Գր. Ամառյան, Հայոց լեզվի ամենաու պատմություն, II մաս, Երևան, 1951, 4. Աճեմյան, Գրական արևմտահայերենի ձևավորումը, Երևան, 1971, 3ու. Ավետիսյան, Արևմտահայ բանաստեղծության լեզուն, Երևան, 2002. Ռ. Մաքսապետյան, Արևելահայերենի և արևմտահայերենի բառապաշարային առանձնահատկությունները, Երևան, 2004 են:

ՋԵՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾԱՎԱՆ ՄԱՍ

Հայտնի է, որ հայ բարբառների տարբերակման հիմքում դրվում է նաև ձևաբանական հատկանիշը՝ սահմանական ներկայի կազմությունը (Հր. Աճառյան): Սա ինքնին ենթադրում է, որ ձևաբանական տարբեր հատկանիշներ ունեցող բարբառների հիմքի վրա ձևավորված մեր գրական լեզվի երկու տարբերակներում քերականական տարբերությունները առավելապես վերաբերում են ձևաբանության ոլորտին:

Բառն իբրև ձևաբանության ուսումնասիրության առարկա

Յուրաքանչյուր բառ ունի երկու կարգի իմաստ՝ **մասնավոր** և **ընդհանուր**: Մասնավոր իմաստը միայն տվյալ բառին հատուկ բուն իմաստն է, որ նաև նրա բառարանային իմաստն է: Ընդհանուր իմաստը բնորոշ է ոչ թե մեկ բառի, այլ բառերի մի ամբողջ խմբի: Այդ իմաստը կոչվում է բառի քերականական իմաստ: Բառագիտությունն ուսումնասիրում է բառի բառական իմաստը, իսկ ձևաբանությունը՝ բառի քերականական կամ ընդհանուր իմաստը: Ամենաընդհանուր քերականական իմաստը **խոսքիմասային իմաստն** է:

Չնաբանության մեջ քննվում են բառակազմական հարցեր, եթե դրանք ունեն, այսպես կոչված, քերականական բովանդակություն: Այսպես՝ բառի ձևային հատկանիշ է միավանկ կամ բազմավանկ լինելը, իսկ դա պայմանավորում է հոգանկի թվի կազմության յուրահատկություններ: Հետևաբար, բառի ձևային այդ հատկանիշը նս պետք է քննարկման առարկա դառնա ձևաբանության մեջ:

Բառը խոսքի մեջ ենթարկվում է ձևային փոփոխությունների: Դրանք առաջացնում են ձևաբանական կամ բառական իմաստի փոփոխություններ կամ երկուսն էլ միաժամանակ: Հնարավոր են երեք կարգի փոփոխություններ՝ ա) փոխվում է բառական իմաստը, սակայն անփոփոխ է մնում քերականական իմաստը՝ **համակարգ – ենթահամակարգ, վարիչ – վարչութին** (գոյ.), **վարժ – անվարժ** (ած.), **արագ – արագորեն** (մակբ.), բ) փոխվում է բառական իմաստը, փոխվում է նաև քերականական իմաստը՝ **գեղեցիկ – գեղեցկութին, հերոս – հերոսաբար, բարձր – բարձրանալ**, գ) փոխվում է քերականական իմաստը, չի փոխվում բառական իմաստը (սկզբում տրվում է արևելահայերեն տարբերակը. նշվում են նաև համընկնող ձևերը)՝ **ջուր>ջրի / ջուրի, ջրից / ջուրեն, ջրեր / ջուրեր, ջուրը / ջուրը**:

Քերականությունն ուսումնասիրում է ձևային այն փոփոխությունները, որոնք առաջացնում են քերականական իմաստի փոփոխություններ: **խօսք – խոսքի / խօսքի, խոսքից / խօսքէն, խոսքով / խօսքով, խոսքեր / խօսքեր**. այս ձևափոխություններում **խոսք** բառի բառական մասնավոր իմաստը չի փոխվել, փոխվել է բառի քերականական իմաստը՝ **խօսք – անորոշ առում, խօսքը – որոշյալ առում, խօսք – ուղղական հոլով, խօսքի – սեռ.–տրական հոլով, խոսքից – խոսքէն – բացառական հոլով** են:

Այս հարցում, ինչպես տեսնում ենք, որևէ տարբերություն չկա երկու գրականներում:

Քերականական իմաստ և քերականական ձև. դրանց փոխհարաբերությունը

Քերականական իմաստներն ունեն իրենց արտահայտության ձևերը, որոնք էլ կոչվում են քերականական ձևեր: Քերականական ձևերի կազմության ընդհանուր միջոցները երկու գրականներում նույնն են՝ մասնիկավորում, օժանդակ կամ սպասարկու բառեր, բառի ներքին փոփոխություն, տարարմատություն, բացասական կամ գրո ձև: Տարբերություններ կան քերականական որոշակի ձևերի կազմության մեջ: Առանձին դեպքերում էլ քերականական ձևերը երկու գրականներում չեն համընկնում իմաստային դաշտով:

1) Մասնիկավորում կամ մասնիկների կցում. երկու գրականներում էլ քերականական իմաստների արտահայտման միջոցներն են հոդերը, խոնարհման և հոլովման վերջավորությունները, հոգնակերտները, բայական եղանակիչները, ածականի գերադրական աստիճան կազմող մասնիկները, բայական քերականական ածանցները՝ կրավորական ու (վ) ածանցը, բազմապատկական ածանցները, բաղադրող քերականական ածանցներից **ն**-ն և **չ**-ն, **նն**.

արևել.՝ **գիրքը, գիրքս, գրքեր, գրեցի, խոսեցի, գրեք // գրեցեք, մարդիկ, կգրեն** (եմբար). եղանակ). **չգրեմ, գերծանր, լավագույն, ամենամեծ, նկարվել, ցատկոտել** ևն,

արևմտ.՝ **գիրքը, գիրքս, գիրքեր, գրեցի, խոսեցայ, գրեցէ՛ք, մարդեր // մարդիկ, կ'ըսեն** (սահմ. եղանակ). **չգրեմ, գերծանր, լաւագոյն, ամէնամեծ, նկարուիլ, ցատկոտիլ** ևն:

Քերականական մասնիկները լինում են մենիմաստ և բազմիմաստ: Այսպես՝ **պատասխան-ներ**–**դ** բառածուսու յուրաքանչյուր ընդգծված մասնիկ արտահայտում է մեկ իմաստ՝ **ներ**–հոգն. **թիվ, է**–բաց. հոլով, **դ**–ստացական առում: Մտտեցաւ բառածուսու ընդգծված և մասնիկն արտահայտում է միաժամանակ մի քանի քերականական իմաստներ՝ **եղանակի** (սահմ.), **դեմքի** (երրորդ դեմք), **թվի** (եզ. **թիվ**), **ժամանակի** (անց. ժամանակ): Լ–ն այստեղ բազմիմաստ քերականական մասնիկ է:

Քերականական բազմիմաստությունը և՛ արևմտահայերենում, և՛ արևելահայերենում առավել բնորոշ է բայական համակարգին, իսկ մենիմաստությունը գոյական խոսքի մասին:

2) Օժանդակ կամ սպասարկու բառեր, որոնք ձեռք են բերել քերականական մասնիկի արժեք. երկու գրականներում էլ դրանք են **եմ** օժանդակ բայը իր խոնարհված ձևերով, արգելական հրամայականի մի՛, արևել. հարկադրականի, իսկ արևմտ. սահմանականի **պիտի**, արևմտ. սահմանականի **կը** եղանակիչները, **մի / մը** անորոշ հոդը, ածականի համեմատության աստիճան կազմող **աւելի, առաւել, ամենից / ամէնք** բառերը ևն.

արևել.՝ **գրել եմ, մի՛ գրիր, պիտի գրեք, մի մարդ, ավելի խոշոր, ամենից մեծ** ևն,

արևմտ.՝ **գրեք եմ, մի՛ գրեք, պիտի գրեք, մարդ մը, աւելի խոշոր, ամէնէն մեծ, կը գրեմ** ևն:

Այս խմբում կարելի է դասել նաև կապերը:

Գործածելով հիմնականում նույն օժանդակ կամ սպասարկու բառերը՝ արևելահայերենը և արևմտահայերենը առանձին դեպքերում դրսևորում են դրանց քերականական նրբիմաստների հետաքրքիր տարբերություններ: Շատ բնորոշ է **կը** և **պիտի** մասնիկների օրինակը, որոնց մասին Արտնմ Սարգսյանը անում է հետևյալ ուշադրավ դիտարկումը. «Որպես երկու գրականների միջև առկա տակնա տարբերություն պետք է նշել, որ արևելահայերենի **կ(ը)** և **պիտի** եղանակիչները (անունը արդեն մատնանշում է) ոչ թե ժամանակների, այլ եղանակների կազմության մեջ դեր ունեն. այժմիչ արևմտահայերենում այդ մասնիկները հանդես են գալիս միայն սահմանականի խոնարհման հարացույցում և ժամանակային ձևեր են կազմում **կը**–ն ներկայի և անկատարի, **պիտի**–ն ապառնի ժամանակի: Ուրեմն, **կ(ը)** և **պիտի** մասնիկները արևելահայերենում եղանականիշ են, արևմտահայերենում ժամանականիշ: Արևմտահայերենի սահմանական եղանակի ժամանակային ձևերի հարացույցում **կը**–ի խաղաքած դերը մեծացնում է համադրականության ցուցիչը: Այսպիսով՝ նույն ձևական մասնիկները երկու գրականներում միանգամայն տարբեր գործառություններով են բնութագրվում եղանականիշ կամ ժամանականիշ: Եթե արևելահայերենում ժամանակային տարբերությունները դրսևորվում են վերջավորությունների միջոցով, ապա արևմտահայերենում այդ առումով զգալի դեր ունեն նախամասնիկները **կը**–ն և **պիտի**–ն» (34, 229–230):

3) **Բառի ներքին փոփոխություն և հերթազայություն**. առաջին դեպքում նկատի ունենք ներքին հոլովումը և այդ հոլովման ենթարկվող գոյականները, որոնք երկու գրականներում և՛ քերականական ձևով, և՛ իմաստով հանընկնում են՝ **հայր** – **հոր / հօր**, **մայր** – **մոր / մօր**, **եղբայր** – **եղբոր / եղբօր**, երկրորդ դեպքում նկատի ունենք հոլովման ժամանակ արևելահայերենում արտաքին թեման **ի // ու, ք // ց**, իսկ արևմտահայերենում միայն **ք // ց** հերթազայությունները՝ **զինի – զինու // զինիի, Վարդանանք – Վարդանանց**: Բայական համակարգում երկու տարբերակներում էլ ունենք **դառնալ // դարձի՛ր**:

4) **Տարածատություն**. որոշ բայերի և դերանունների քերականական ձևերի կազմությունը՝

արևել. **գալ – եկ, ուտել – կեր, լինել – եղ, ես – իմ – ինձ, դու – քո – քեզ, մենք – մեր – մեզ** են,

արևմտ. **գալ – եկ, ուտել – կեր, ըլլալ – եղ, ես – իմ – ինձի – ինձ // գիս, դուն – քու – քեզի, մենք – մեր – մեզի – մեզ** են:

5) **Բացասական** կամ **զրո** (զրոյական) **ձև**. չունի առանձին ցուցիչ, վերջավորություն չի ստանում, ներքին փոփոխություն չի կրում, համընկնում է բառի ուղիղ ձևի հետ (քերականական իմաստի արտահայտություն առանց նշված միջոցների): Իր կազմում կարող է ունենալ այս կամ այն քերականական ձևույթը, ինչպես **կարդաց, սովորեց / սորվեց, որոնցում աց–ը և եց–ը** հիմքակազմիչ ձևույթներ են, որոնք առկա են նաև 1–ին և 2–րդ դեմքերի բայածներում **կարդաց–ի, կարդաց–իր, սովորեց–ի / սորվեց–այ, սովորեց–իր / սորվեց–ար**:

Սա երկու գրականներում էլ քերականական բազմիմաստ ձև է, և դրա իմաստը արտահայտվում է քերականական այլ ձևերի հետ ունեցած հարաբերության կամ հակադրության մեջ, ինչպես **օրեք–օրեքք**. առաջինը ունի քերականական զրո ձև, երկրորդը կազմված է մասնիկավորմամբ և արտահայտում է որոշյալ առանց քերականական իմաստ. այս հարաբերության մեջ առաջինը արտահայտում է անորոշ առանց իմաստ: Կամ ունենք **գիրք – գրքեր / գիրքեր**. այս հարաբերության մեջ առաջինը բառի զրոյական քերականական ձևը, արտահայտում է եզակի թվի իմաստ: **Գիրք – գրքի** հարաբերության մեջ իր տրական զուգահեռի համեմատությամբ նույն զրո ձևը արտահայտում է ուղղական հոլոքի իմաստ:

Քերականական ձևը և քերականական իմաստը զործուն փոխհարաբերության մեջ են: Այդ հարաբերությունը ունի դրսևորման մի քանի եղանակներ, որոնք երկու գրականներում սկզբունքորեն համընկնում են: Տարբերություններ կան արտահայտության որոշ ձևերում:

1. Քերականական մեկ ձևով կարող է արտահայտվել մեկ իմաստ. արևել. **գիրքը** – որոշյալ առում, **քաղաքով** – գործ: հոլով. **քաղաքում** – ներգ, հոլով. **գրքեր** – հոգն. թիվ. **պիտի մեկնի** – հարկադրական եղանակ, **խոշորագույն** – ած. գերադրական աստիճան,

արևմտ. **գիրքը**–որոշյալ առում, **քաղաքով**–գործ. հոլով. **գիրքեր**–հոգն. թիվ. **պիտի մեկնի**–սահմանական եղանակ, **խոշորագույն**–ած. գերադրական աստիճան:

2. Նույն քերականական իմաստը կարող է արտահայտվել տարբեր ձևերի միջոցով: Դրանք կոչվում են **լրացուցիչ բաշխման հարաբերության մեջ գտնվող ձևեր**: Այդ ձևերը բնորոշ են և արևելահայերենին, և արևմտահայերենին, սակայն ընդհանուր առմամբ ձևերի բազմազանությամբ առավել աչքի է ընկնում արևմտահայերենը: Երկու գրականներում էլ **լրացուցիչ բաշխման հարաբերության մեջ** են սեռական–տրականի **ի, ու, ան, ոջ, վա / ուան** են, բացառականի արևել. **ից, ուց, արևմտ. է, մէ, և** գործիականի արևել. **ով, բ, արևմտ. ով, բ, մով** մասնիկները:

Նույն բառը տվյալ քերականական իմաստն արտահայտելու համար երկու գրականներում էլ կարող է տարբեր ձևավորում ստանալ, ինչպես արևել. **օրի // օրվա, օրից // օրվանից, պարոններ // պարոնայք, արյունով // արյամբ, ձեզնից // ձեզանից, սյունի // սյան** են, արևմտ. **օրի // օրուան, օրէ // օրուընէ, պարոններ // պարոնայք, արիւնով // արեամբ, սիւնի // սեան** են:

Արևմտահայերենում զուգածները ավելի հաճախ առկա են գոյական խոսքի մասի համակարգում հոլովում, հոգնակի թվի կազմություն են: Օրինակ այլ հոլովումների պատկանող գոյականների գերակշռող մասը արևմտահայերենում հոլովվում է նաև ի հոլովմամբ **տուն – տան // տունի, նաւ – նաւու // նաւի, ծով – ծովու // ծովի, շարժում – շարժման // շարժումի, անուն – անուան // անունի, գարուն – գարնան // գարունի, ձուկ – ձկան // ձուկի** են: Կամ մի շարք գոյականներ արևմտահայերենում ունեն հոգնակի թվի զուգածներ **մարդեր // մարդիկ, հարսներ // հարսեր, նուռեր // նոռեր, կիներ // կանայք** են: Եվ հակառակը արևմտահայերենի բայական համակարգը ավելի կուռ է և առանձնապես աչքի չի ընկնում զուգածություններով: Այսպես, եթե արևելահայերենում մի շարք անկանոն բայերի համար անցյալ կատարյալում ունենք անցյալի հիմքից կազմված զուգահեռ ձևեր **բերի // բերեցի, դրի // դրեցի, տվի // տվեցի, գարկի // գարկեցի, թողի //**

թողեցի նմ, կամ **է** խոնարհման անճերածանց բայերի համար հրամայականում գործածուն ենք ներկայի և անցյալի հիմքերից կազմված զուգահեռները՝ **գրեք // գրեցեք, խոսեք // խոսեցեք** նմ, ապա արևմտահայերենում պատկերը փոքր-ինչ այլ է. այստեղ նշված ժամանակածներից յուրաքանչյուրի համար ունենք կանոնական մեկ ձև, ինչպես՝ **բերի, դրի, տուի, գարկի, թողուցի**, կամ **գրել— գրէ՛ք, խօսիլ — խօսէ՛ք, կատարել— կատարէ՛ք**: Աս, անշուշտ, չի նշանակում, որ արևմտահայերենի բայական համակարգը չունի զուգածներ: Դրանք կան և՛ դերբայական կազմություններում, և խոնարհված ձևերում: Օրինակ՝ ի խոնարհման բայերի ժխտական դերբայը ունի երկու ձև՝ **ի և է** լծորդ ծայնավորներով՝ **խօսիլ — խօսիր // խօսեր, երգուիլ — երգուիր // երգուեր**: խոնարհման համակարգում զուգահեռ ձևեր ունեն չ սուկածանց ունեցող բայերը՝ **կը փախիմ // կը փախչիմ, փախիմ // փախչիմ, մի՛ փախիր // մի՛ դախչիր, կը դպի // կը դպչի, դպի // դպչի, մի՛ դպիր // մի՛ դաչիր** նմ: Կամ, օրինակ, **թողուլ** պակասավոր բայն ունի հոգնակի հրամայականի՝ ներկայի և անցյալի հիմքից կազմվող ձևեր (**թողէ՛ք // թողուցէ՛ք**) նմ:

3. Քերականական նույն ձևով արտահայտվում են տարբեր քերականական իմաստներ: Այս երևույթը կոչվում է **քերականական համանունություն**: Առաջացման պատճառները երկու գրականներում էլ նույնն են. «Լեզվում քերականական համանուններն առաջանում են կամ այն բանի հետևանքով, որ տարբեր մասնիկները լեզվի պատմական զարգացման ընթացքում հնչյունափոխվելով նույն ձևն են ստանում, կամ այն պատճառով, որ նույն մասնիկը, պահպանելով իր նախնական իմաստը, ձեռք է բերում մի նոր, լրացուցիչ քերականական իմաստ» (17, 12–13):

Քերականական համանունության մի շարք դրսևորումներ արևելահայերենում և արևմտահայերենում համընկնում են, առանձին դեպքերում ի հայտ են գալիս յուրահատկություններ. քերականական համանուններից մի քանիսը տարբերվում են համանունային շարքի անդամների քանակով, մյուսները՝ համագիր կամ համահունչ լինելու հանգամանքով, այլ քերականական համանուններ բացակայում են մեկում կամ մյուսում: Այսպես՝ արևելահայերենում են խոնարհման պարզ, կրա-

վորական և բազմապատկական բայերի անորոշ և վաղակատար դերբայները ձևաբանորեն տարբերակված չեն և կազմում են համանուն ձևերի շարք: **Ել** մասնիկը կազմում է անորոշ դերբայներ՝ **երգել, նկարել, խոսել, ասել, վազել** նմ, միաժամանակ կազմում է նաև վաղակատար դերբայներ **երգել (եմ), նկարել (եմ), խոսել (եմ), ասել (եմ), վազել (եմ)** նմ: Մինչդեռ արևմտահայերենում քանի որ վաղակատար դերբայը կազմվում է **ր** մասնիկով, ուստի անորոշը և վաղակատարը չեն առաջացնում համանունային շարք, ինչպես անորոշ դերբայ **երգել, նկարել, խօսիլ, ըսել, վազել**, վաղակատար **երգեր (եմ), նկարեր (եմ), խօսեր (եմ)** (փոխվում է լծորդ ծայնավորը՝ **ի-է**), **ըսեր (եմ), վազեր (եմ)**:

Արևելահայերենում և արևմտահայերենում քերականական լիակատար համանուններ են անորոշ դերբայի սեռական-տրական հոլովածները՝ **գրելու, կարդալու, մտեցնելու, հարցնելու, խորհելու**, և ապառնի դերբայները՝ **գրելու, կարդալու, մտեցնելու, հարցնելու, խորհելու**:

Համանունության՝ անկատար դերբայով և ներգոյական հոլովով տիպարը՝ **գործում / գործում, երգում / երգում** նմ, արևմտահայերենում բացակայում է, քանի որ արևմտահայերենը չունի ո՛չ ներգոյական հոլովածն, ո՛չ էլ **ուծ**–ով անկատար դերբայ:

Արևելահայերենում քերականական համանուններ են մի շարք միական կոյականների հոգնակիները՝ **երգ – երգեր, գիր – գրեր, ջուր – ջրեր, սուր – սրեր, ջարդ – ջարդեր, վազ – վազեր, ներկ – ներկեր, վարձ – վարձեր** նմ, և նույն կոյական բայափոխներով բաղադրված բայերի ըղծական անցյալի ապառնիի եզակի երրորդ դեմքը՝ **երգել – երգեր, գրել – գրեր, ջրել – ջրեր, սրել – սրեր, ջարդ – ջարդեր, վազել – վազեր, ներկել – ներկեր, վարձել – վարձեր** նմ: Մինչդեռ արևմտահայերենում քերականական նույն կազմությունները մասնակի համանուններ են. այն կոյականները, որոնք հոգնակին կազմում են անհնչյունափոխ հիմքով, ինչպես՝ **ջուր – ջուրեր, սուր – սուրեր, գիր – գիրեր**, բնականաբար չեն կարող կազմել համանունային զույգեր:

Բացի այդ, հոգնակիի նշված կազմությունները արևմտահայերենի ըղծական անցյալի ապառնիի հետ կազմում են քերականական համա-

հունչ և ոչ թե համազիր համաճուններ, քանի որ ունեն գրության տարբերություն. արևմտահայերենում ըզծական անցյալի ապառնիի ձևերը գրվում են է–ով **երգեր, ջրեր, ջարդեր, վազեր, ներկեր, վարձեր**: Բայց դրա փոխարեն արևմտահայերենում նշված գոյականների հոգնակի թիվը **երգ – երգեր, ջարդ – ջարդեր, կար – կարեր, ներկ – ներկեր, վարձ–վարձեր**, համաճուն է համապատասխան բայահիմքով բայերի վաղակատար **երգել – երգեր (եմ), կարել – կարեր (եմ), ներկել – ներկեր (եմ), վարձել – վարձեր (եմ)**, ինչպես նաև ժխտական դերբայների հետ (չեմ) **երգեր, (չեմ) ջարդեր, (չեմ) կարեր, (չեմ) ներկեր, (չեմ) վարձեր**:

Արևելահայերենում ժխտական դերբայը քերականական համաճունություն է կազմում ե խոնարհման բայերի դեպքում ըզծական ապառնիի եզակի երրորդ դեմքի հետ **երգել / երգի, իսկ ա խոնարհման բայերի դեպքում բացի ըզծական ապառնիից խաղալ – խաղա / (չեմ) խաղա, նաև հրամայական եղանակի եզակի թվի բայածների հետ խաղալ – խաղա / խաղա, այսինքն արևելահայերենում ունենք եռանդան համաճունություն **խաղալ – խաղա (ըզծ.) / խաղա (ժխտ.) / խաղա՛ (հրմ.)**: Արևմտահայերենում ժխտական դերբայը ունի յ վերջնամասնիկը **խաղար, կարդար**, ուստի նշված ձևերի հետ համաճունային շարքի անդամ չի կարող դիտվել: Բացի այդ, մյուս երկուսը **խաղա (ըզծ.) / խաղա՛ (հրմ.)**, արևմտահայերենում ունեն գրության տարբերություն. հրամայական ժամանակաձևը գրվում է առանց յ–ի **խաղա՛, գնա՛, կարդա՛, մնա՛**, իսկ ըզծականը յ–ով **խաղայ, գնայ, կարդայ, մնայ**: Դրանք արևմտահայերենում կարող են համարվել համահունչ համաճուններ:**

Արևմտահայերենում քերականական համաճուններ են նաև ե խոնարհման աններածանց բայերի ըզծական ապառնիի եզակի երրորդ դեմքը և նույն բայերի եզակի հրամայականը **գրէ (ըզծ.) և գրէ՛ (հրմ.)**, ծայնավորով սկսվող բայերի անկատար ներկայի ժխտական եզակի երրորդ դեմքը և ըզծական անցյալի ապառնիի եզակի երրորդ դեմքը **չ՛ուզեր (ներկա չի ուզում) և չուզեր (ըզծ. չուզեր) ևն**:

Ճանորություն: Ինչ վերաբերում է **գնալ** բային, ապա արևելահայերենում գործող համաճունությունը **գնա (ըզծ.) / գնա՛ (հրմ.)**, արևմտահայերենում բացա-

կայում է, քանի որ **գնալ** բայի ըզծականի ձևերը արևմտահայերենը բաղադրում է **երթալ** տարբերակով **երթամ, երթաս, երթայ**: Կան նաև այլ տարբերություններ, որոնց մասին կխոսվի համապատասխան իրողությունները քննարկելիս:

Այս տարբերությունների պատճառները ժամանակի ընթացքում գրաբարի, բարբառների կամ միջին հայերենի ազդեցությամբ ձևավորված քերականական տարբեր իրողություններն են, մասամբ էլ ուղղագրական տարբերությունները: Այսպես **եա>ե** հնչյունափոխության հետևանքով գրաբարյան անցյալ դերբայի **եալ** ձևը՝ **գրեալ, երգեալ, ծաղկեալ**, վերածվում է **ել–ի** նույնանալով անորոշի ձևին **գրել, երգել, ծաղկել**: Մեկ այլ հնչյունափոխությամբ **լ>ր**, միջին հայերենում առաջանում է վաղակատարի **եր** վերջավորությունը: «Միջին հայերենում վաղակատար դերբայը գտնում ենք ն –ել, և –եր վերջավորություններով: –ել վերջավորությունն, անկասկած, առաջացել է գրաբարի անցյալ դերբայի –եալ վերջավորությունից **եա>ե** հնչյունափոխությամբ, ինչ որ գտնում ենք **գրեաց – գրեց, ցորեան – ցորեն**, ապա և բարբառային **լեարդ – լերդ, սարեակ – սարեկ** և բազմաթիվ այլ բառերում: Մեկ անգամ որ առաջացել էր –ել դերբայական մասնիկը, **լ>ր** ծայնորդների հնչյունափոխությամբ (մի բան, որ հայերենին հատուկ է) առաջացել է նաև վաղակատարի –եր վերջավորությունը» (7, 307–308): Եվ այսպես վաղակատարի **ել–ով** ձևը արևելահայերենում համաճուն է կազմում անորոշի հետ, իսկ **եր–ով** ձևը, միջին հայերենից փոխանցվելով, համաճուն է դառնում արևմտահայերենի ժխտական դերբայի հետ: Ուղղագրությամբ պայմանավորված տարբերությունների մասին արդեն խոսվել է **երգեր – երգեր, կարդա – կարդայ** ևն:

Քերականական կարգ

Քերականական արտահայտության ձև ունեցող քերականական իմաստները կոչվում են քերականական կարգեր: Յուրաքանչյուր քերականական կարգ ունի երկու հատկանիշ՝ քերականական ձև և քերականական իմաստ: Քերականական կարգի առկայության համար պահանջվում է հակադրվող կամ տարբերվող իմաստների և ձևերի գոյություն: Եթե չկան քերականական իմաստի արտահայտման համապատասխան

քերականական ձևեր, ապա քերականական կարգի գոյության մասին չենք կարող խոսել: Այսպես հայոց լեզվի երկու տարբերակներում էլ բայն ունի սեռի քերականական կարգ, քանի որ առկա է ն իմաստային եռաստիճան հակադրություն (1. գործողությունն անցնում է առարկային ներք. սեռ, 2. գործողությունն անցնում է ենթակային կրավ. սեռ, 3. գործողությունը չի անցնում ոչ մեկին, ոչ մյուսին չեզոք սեռ), ն՝ առկա են համապատասխան քերականական ձևեր (կրավորական սեռն ունի ու (վ) ածանց, ներգործականը չունի, բայց կարող է ստանալ ու (վ) ածանց դառնալով կրավորական):

Հայերենի երկու տարբերակներում էլ գոյականը ունի թվի քերականական կարգ. առկա է մեկի ու մեկից ավելիի իմաստային հակադրություն, և դրանցից յուրաքանչյուրն էլ ունի իր արտահայտման համապատասխան ձևերը. եզակին կազմվում է զրո ձևով, հոգնակին՝ վերջավորություններով: Բայց ն արևմտահայերենը, ն՝ արևելահայերենը չունեն գոյականի սեռի քերականական կարգ, ինչպես, օրինակ, ռուսերենում է, քանի որ գոյականների այդ իմաստի արտահայտման համար չունեն քերականական ձևեր: Գոյականների առանձին շարքերի իմաստային համակարգում առկա տեսակատեսային տարբերությունները երկու գրականներում էլ արտահայտվում են բառակազմ, և ոչ քերականական միջոցներով, ինչպես հայր – մայր, եղբայր – քույր, ուսուցիչ – ուսուցչուհի, արու – էգ, տղամարդ – կին, զարմիկ – զարմուհի, զամբիկ – մտրուկ, հաւ – աքաղաղ ևն:

Արևմտահայերենը և արևելահայերենը իրենց քերականական կարգերով համընկնում են: Տարբերություններ կան առանձին քերականական կարգերի արտահայտության (քերականական ձևի) կամ բովանդակության (քերականական իմաստի) կամ միաժամանակ և՛ քերականական ձևի, և՛ քերականական իմաստի որոշակի դրսևորումներում: Դրանց մասին կխոսվի համապատասխան քերականական կարգերը դիտարկելիս:

Այսպես, քերականական կարգի գոյության մասին չենք կարող խոսել: Այսպես հայոց լեզվի երկու տարբերակներում էլ բայն ունի սեռի քերականական կարգ, քանի որ առկա է ն իմաստային եռաստիճան հակադրություն (1. գործողությունն անցնում է առարկային ներք. սեռ, 2. գործողությունն անցնում է ենթակային կրավ. սեռ, 3. գործողությունը չի անցնում ոչ մեկին, ոչ մյուսին չեզոք սեռ), ն՝ առկա են համապատասխան քերականական ձևեր (կրավորական սեռն ունի ու (վ) ածանց, ներգործականը չունի, բայց կարող է ստանալ ու (վ) ածանց դառնալով կրավորական):

ՆՈՒՍՔԻ ՄԱՍԵՐ

խոսքի մասերի որոշման հիմունքները

խոսքի մասերը բառերի այնպիսի խմբեր են, որոնք ունեն իմաստային, ձևային և գործառական ընդհանրություններ:

Տեսական գրականության մեջ հայոց լեզվի երկու տարբերակների համար ընդհանուր առմամբ սահմանվում են խոսքի մասերի դասակարգման նույն սկզբունքները կամ հիմունքները:

1. **Շարահյուսական հիմունք.** ըստ այս հիմունքի բառերը խոսքի մասերի դասակարգելիս պետք է հաշվի առնել դրանց շարահյուսական դերը, նախադասության մեջ ստանձնած շարահյուսական պաշտոնը, ենթակայի դեր են կատարում գոյականները, ստորոգյալի դեր՝ դիմավոր բայերը, պարագաներ են դառնում մակբայները ևն: Այս սկզբունքը պաշտպանում են առավելապես քերականության ավանդական կամ դասական դպրոցի ներկայացուցիչները: Խոսքը դիտվում է որպես նախադասություն, իսկ խոսքի մասը՝ նախադասության անդամ:

Այդ սկզբունքը ունի թերություն. նույնպե՛սվում են խոսքի մասը և դրա շարահյուսական պաշտոնը: Մինչդեռ խոսքում այդպիսի պարտադիր համապատասխանություն գոյություն չունի. նախադասության մեջ ենթակա կարող է դառնալ ոչ միայն գոյականը, կամ պարագայական կիսադասություն կարող է ունենալ նաև գոյականը, դերանուններին և ածականներին մի մասը, որոշիչ պաշտոն են կատարում ոչ միայն ածականները: Բացի այդ, այս սկզբունքով չի ճշգրտվում այն բառերի խոսքիմասային պատկանելությունը, որոնք չեն դառնում նախադասության անդամ, ինչպես, օրինակ կապը, շարկապը, ձայնարկությունը:

2. **Ձևաբանական հիմունք.** ըստ այսմ խոսքի մասերը դասակարգվում են իրենց ձևաբանական հատկանիշներով. եթե բառը խոնարհվում է, ուրեմն բայ է, եթե հոլովվում է, ուրեմն գոյական է, համեմատության աստիճան է կազմում՝ ածական է ևն: Այս սկզբունքը նույնպես ունի թերություններ. ինչպե՞ս առաջնորդվել այն բառախմբերի հարցում, որոնք չունեն այդպիսի ընդհանուր տարբերակիչ հատկանիշ (ինչպես՝ մակբայ, կապ, շաղկապ, վերաբերական, ծայրարկություն), բայց սկզբունքորեն տարբեր են իրենց մյուս իմաստային-քերականական հատկանիշներով:

3. **Բառակազմական հիմունք.** այս դեպքում հաշվի է առնվում բառի կազմությունը: Հայերենի համար դա ընդունելի չէ, քանի որ հայերենում խոսքիմասային բառախմբերը, բացի բայից, կազմության տարբերակվող յուրահատկություններ չունեն: Այլ կերպ ասած՝ բառի կազմությամբ բոլոր դեպքերում չենք կարող որոշել դրա խոսքիմասային պատկանելությունը: Կազմության յուրահատկություն ունի միայն բայը (սկզբնածնուն ունի **ել, ալ** (արևմտ. նաև **իլ**) ածանց-վերջավորություններ՝ **գրել, կարդալ, խօսիլ, մտածել, մտեցնել**): Սա, անշուշտ, չի նշանակում, թե հայերենում բառակազմական յուրահատկություններ ունեցող խոսքի մասեր չկան: Ունենք, օրինակ, ածանցներ, որոնք կերտում են միայն այս կամ այն խոսքի մասը, և դա բնորոշ է երկու զրականներին էլ, ինչպես՝ գոյականակերտ ածանցներ՝ **-ուրիւն**՝ ուրախութիւն, **-ունք՝** բարձունք, **-մունք՝** հարցմունք, **-ուիհ՝** ուսուցչուիհ, կամ մակբայակերտ ածանցներ՝ **-բար՝** հերոսաբար, **-պէս՝** անմիջապէս, **-օրէն՝** մտերմօրէն, **-ովիկ՝** ազգովիկ, բովականակերտ ածանցներ՝ **-երորդ՝** հինգերորդ, **-որոր՝** երրորդ ևն: Բայց ունենք ածանցներ, որոնք հանդիպում են տարբեր խոսքի մասերի կազմության մեջ, ինչպես՝ **-իչ՝** դիւթիչ (ած.), բրիչ (գոյ.), **-ական՝** հերոսական (ած.), հոգեւորական (գոյ.), **-ենի՝** վագրենի, թթենի (գոյ.), **-հայրենի (ած.), -անի՝** առածանի (գոյ.), լեզուանի (ած.) ևն: Այս հիմունքը հայերենի երկու հատվածների համար էլ, բացի բայից, գործածելի չէ:

4. **Իմաստաբանական հիմունք.** սրա ելությունն այն է, որ բառերը ըստ խոսքի մասերի խմբավորելիս պետք է առաջնորդվել դրանց ընդհանուր իմաստներով: Այսպես՝ գոյական են համարվում այն բառերը, որոնք անվանում են առարկա կամ առարկայացված հասկացություն, բայ են

կոչվում գործողություն ցույց տվող բառերը, մակբայ են գործողության հատկանիշ ցույց տվողները ևն: Սակայն այս սկզբունքը նույնպես ունի թերություններ. բառերի խոսքիմասային պատկանելությունը որոշվում է խոսքից դուրս, զուտ լեզվական մակարդակում:

Որոշ լեզվաբաններ նշված հիմունքներից առաջնությունը տալիս են իմաստաբանական հիմունքին, քանի որ բառի ձևաբանական և շարահյուսական հատկանիշները առավելապես պայմանավորված են բառի արտահայտած ընդհանուր քերականական իմաստով. այն բառերը, որոնք արտահայտում են առարկայի իմաստ, ձևաբանորեն բնորոշվում են նրանով, որ հոլովվում են, նախադասության մեջ տվողաբար դառնում են ենթակա, խճոհորեն ևն, գործողություն ցույց տվող բառերը խոնարհվում են, նախադասության մեջ դառնում են ստորոգյալ, առարկայի հատկանիշ ցույց տվող բառերը ածականներ են. կարող են ունենալ համեմատության աստիճաններ (որակական ածականները), նախադասության մեջ դառնում են որոշիչ ևն:

Հաճախ միայն իմաստաբանական հիմունքով դժվար է որոշել բառի խոսքիմասային պատկանելությունը: Շատ բառեր խոսքային գործածության մեջ արտահայտում են միաժամանակ մեկից ավելի խոսքի մասերին հատուկ իմաստներ: Օրինակ՝ **հայելոն** բառը արտահայտում է մի քանի իմաստներ. առարկա («Հայերենը աշխարհի հնագույն լեզուներն է»), գործողության հատկանիշ («Հայերեն կը խօսիմ»), առարկայի հատկանիշ («Հայելոն բառեր հնչեցան»): Կամ՝ **միչքեւ, ճախքան, չնայած** բառերը ունեն և շաղկապի, և կապի իմաստներ. կարող են իրար կապել և նախադասության անդամներ, և նախադասություններ: **Երիտասարդ, հարուստ, դպրոցական, զինուորական, բանակային, սուտ, մութ** և բազմաթիվ այլ բառեր կարող են դրսևորել երկու խոսքի մասերի՝ գոյականի և ածականի իմաստային հատկանիշներ. անվանում են առարկա, բայց ցույց են տալիս նաև առարկայի հատկանիշ:

Այսպիսի դեպքերում անհրաժեշտ է հաշվի առնել նաև մյուս սկզբունքները՝ ունեցած քերականական կարգերը, շարահյուսական գործառույթը ևն: Օրինակ՝ **որ** բառը «Եկած է, որ տեսնե՞ գործընկերը» նախադասության մեջ շաղկապ է, իսկ «Նամակը, որ ստացուե՛ր է երեւա-

նեն» նախադասության մեջ դերանուն. առաջինում արտահայտում է քերականական հարաբերության իմաստ, կատարում է շարկապական դեր, երկրորդում ունի նյութական, առարկայական իմաստ, կատարում է դերանուն—գոյականի դեր՝ ենթակայի շարահյուսական պաշտոնով, կարող է հոլովվել (**որու, որմէ, որով**) և հոդ ստանալ (**որը**):

Այսպիսով՝ ընդհանուր մտեցումն այն է, որ խոսքի մասերը դասակարգելիս պետք է հիմնվել բառերի արտահայտած ընդհանուր իմաստների վրա՝ չանտեսելով դրանց ձևաբանական և շարահյուսական առանձնահատկությունները:

Պետք է նկատել սակայն, որ արևմտահայ առանձին քերականներ (Ձ. Մելքոնյան, էդ. Տասնապետյան և ուրիշներ), ինչպես ընդունված է դասական քերականության մեջ, հսկված են նախապատվությունը տալու շարահյուսական հիմունքին: Այդ իսկ պատճառով քերականության դասագրքերում հաճախ թվականը առանձին խոսքի մաս չի համարվում և ներկայացվում է որպես ածականի տարատեսակ՝ **քանակական ածական**, կամ որպես ընդհանուր **մականուն** խոսքի մասի առանձին տեսակներ են դիտվում ածականը և թվականը՝ **որոշիչ մականուն**, **թվական մականուն**: Գործում է այն տրամաբանությունը, որ թվականը նախադասության մեջ կատարում է ածականի շարահյուսական դեր, դառնում է գոյական անդամի լրացում որոշիչ:

խոսքի մասերի փոխանցումներ. փոխանունություն

Քերականական այս իրողությունները գործում են և արևմտահայերենում, և արևելահայերենում:

խոսքի մասերի փոխանցումը լեզվական այն երևույթն է, երբ լեզվի զարգացման ընթացքում բառը ձեռք է բերում նոր խոսքիմասային իմաստ՝ պահպանելով նախկին խոսքիմասային իմաստը կամ կորցնելով այն: Մի խոսքի մասից անցնելով մյուսին՝ բառը ձեռք է բերում նաև տվյալ խոսքի մասին հատուկ ձևաբանական ու շարահյուսական առանձնահատկություններ: Օրինակ՝ **ծնող** բառը նախնական իմաստով եղել է բայ՝ ենթակայական դերբայ, սակայն իմաստափոխությամբ ձեռք է բերել նաև գոյականի քերականական հատկանիշներ: Այսօր այդ

բառը ընկալվում է և՛ որպես դերբայ (**ծնիլ — ծնող**՝ «**ծնող** պատճառներ»), և՛ որպես գոյական (**«ծնողի** հոգատարութեամբ»):

խոսքի մասի փոխանցումը հիմնականում պայմանավորված է բառի բառային իմաստի փոփոխությամբ: Եթե բառիմաստի փոփոխությունը առաջ է բերում նաև քերականական իմաստի փոփոխություն, փոխվում է նաև խոսքիմասային պատկանելությունը: Այսպես՝ **համեստ, ազնու, անուշ, սիրուն, վիրաւոր, զինուորական, դպրոցական** և առարկայի հատկանիշ ցույց տվող բազմաթիվ այլ բառեր, իրենց բառային իմաստի փոփոխությամբ կամ զրկվելով իրենց բառային նշանակությունից, ձեռք են բերել գոյականական իմաստ և վերածվել են նաև գոյականների իբրև անձնանուններ, տեղանուններ կամ այլ բառեր: Ինչպես՝ «Կը կրէր **զինուորական** համազգեստ մը» (ած.) / «Յայտնուեցաւ **զինուորական** մը» (գո.):

խոսքի մասերի փոխանցման հիմք կարող է դառնալ նաև մի խոսքի մասի բառի կիրառությունը այլ խոսքի մասի բառի նշանակությամբ: Օրինակ՝ **առաջ** բառը սկզբնապես ունեցել է գործողության ժամանակի իմաստ, եղել է մակբայ՝ «**Առաջ** հոն երթալու հնարաւորութիւններ չկային»: Կիրառությամբ մեջ հանդես գալով կապի շարահյուսական դերով՝ ձեռք է բերել այդ խոսքի մասի իմաստային—քերականական հատկանիշներ՝ «Մէլ ժամ **առաջ** հանդիպեցան»:

խոսքի մասերի փոխանցման կարևոր աղբյուրներից մեկը զրաբարյան քարանձավ քերականական ձևերն են, որոնք, ժամանակի ընթացքում կորցնելով բառական իմաստը, կրելով քերականական իմաստի փոփոխություններ, ծնունդ են տալիս խոսքի մասերի զանազան փոխանցումների: Օրինակ՝ **հասցէ** բառը զրաբարի ապառնի ժամանակածն է (հասցեն, հասցես, **հասցէ**). այսօր դարձել է գոյական: **Առթիւ, շնորհիւ** բառերը զրաբարյան գործիակների հոլովածներ են. արդի հայերենում ընկալվում են որպես կապեր, **մասին**—ը զրաբար **մասն** գոյականի տրական հոլովածն է. դարձել է կապ, **անցեալ, հանդիցեալ** բառերը զրաբարի անցյալ դերբայներ են, այսօր դարձել են գոյական, իսկ **սառնուցեալ, մեռեալ** դերբայները դարձել են ածականներ՝ **Սառուցեալ ովկիանոս, Մեռեալ ծով** ևն: Կերաբերականի խոսքիմասային իմաստով գործածու-

թյան մեջ են դրվում գրաբարյան քերականական ձևեր և բառաձևեր՝ **գուրց, հաւաստեալ, ի հարկէ, իրօք, իրաւ, իցի՛ւ թէ, ի միջի այլոց** ևն:

Լշված իրողությունները երկու գրականներում սկզբունքորեն համընկնում են: Տարբերությունները հիմնականում խոսակցականից գրականին անցած լեզվական կոնկրետ փաստեր են: Այսպես՝ արևմտահայերենում կայուն և հստակ են **ալ** բառի և՛ շաղկապական («Լաւակներ մեկնեցան ամեն **ալ**, բաղձանքով ակաղծու...»), և՛ մակբայական («Ա՛լ ծածկելու մեր մերկութիւնը յո՛ի») գործածությունները: Կամ **կրնայ** բերականական ձևը արևմտահայ խոսակցական լեզվում ստացել է նաև **հնարավոր է, կարելի է** (հմտ. արևել. = **կարող է, կարող է պատահի, հնարավոր է**) լրացական իմաստ, ձեռք է բերել վերաբերականի խոսքի մասային նշանակություն: Սիամանթոյի հետևյալ տողում բայաձևն օգտագործված է եղանակավորող բառի նշանակությամբ՝ «Բայց հաւատարի դեր չեկա, ու կը մերժէ իմ կինն ըլլալ... Եւ աջերուդ են կը ստկամ, **կրնայ որ մը**, գիշեր ատեն, անկողնիս մէջ զիս խեղդել...», կամ «**կրնայ ըլլալ** որ, իմ մեռելի աշուղներս՝ նորէն արցունքոտիմ...» (Սիամանթո):

Լշված օրինակները հիմնականում արևելահայ-արևմտահայ, այսպես կոչված, ներհամակարգային իրողություններ են:

Մի շարք բառեր, սակայն, պայմանավորված իմաստային և կիրառական յուրահատկություններով, երկու գրականներում գործածվում են որպես տարբեր խոսքի մասեր: Գործածության մեջ արևմտահայերենում հետաքրքիր առանձնահատկություն է դրսևորում, օրինակ, **ժամանակ** բառը. այս գոյականը արևմտահայերենում (ինչպես արևելահայերենում) գործածվում է նաև կասկի նշանակությամբ՝ որպես կապական բառ, ինչպես՝ «խօսելու **ժամանակ**», «ուրախութեան **ժամանակ**», «դասի **ժամանակ**», մինչդեռ դրա իմաստային համարժեքը՝ **ատեն**–ը, գործածվում է միայն որպես կապ՝ «կարդալու **ատեն**», «աշխատելու **ատեն**»: ճիշտ կիրառություններ չեն «**ատեն** չունիմ», «**ատենը** սուղ է» ևն, թեև դրանք երբեմն հանդիպում են մատենագրության մեջ: «Պարսիկները աչք բանալու **ատեն** չունեցան» (Մուշեղ Իշխան): Իսկ ամենից հաճախ այդ բառը հոգնակի ձևով գործածված ենք տեսնում **երբեմն** իմաստով, ինչպես՝ «**Ատեններ** (**երբեմն**) պատասխան կ'ունենան,

ատեններ ոչ»: Կամ՝ «Գիտեմ ալ որ **ատեններ** բողոքներս տեղին են, իսկ ուրիշ անգամներ ոչ»: Երբեմն էլ **ատեն**–ը գործածում են **պահ**–ի փոխարեն, ինչպես՝ «**Ատեններ** (**պահեր**) ալ կ'ըլլան երբ այլեւ չես հանդուրժեր ու կը պոռթկաս» (տես 33, 114–115):

Արևմտահայերենում խոսքիմասային փոխանցման ուշագրավ օրինակ է **հաճիլ** (=բարեհաճել) բայի խոնարհված ձևից **հաճիս** վերաբերականի առաջացումը: Այն գործածվում է որպես քաղաքավարական յուրահատուկ դիմելան ընթացքում **բարեհաճիր, կխնդրեի, խնդրեմ, խնդրում եմ** նշանակություններով: Այդ մասին Ռ. Սաքապետոյանը նշում է, որ գործածական է **հաճել** բայի միայն եզակի երրորդ դեմքը առանց դիմային կամ բվային համածայնության. «Այդ հանգամանքը միանշանակ հուշում է,— գրում է նա,— որ **հաճիս** իբրև քարացած բառան ձեռք է բերել վերաբերական բառերին բնորոշ իմաստ և գործածություն մանավանդ բանավոր խոսքում, ինչպես, օրինակ, **Հաճիս զաւաթ մը ջուր սուր, Հաճիս դուռը զոց, Պարոնայք, հաճիս մէկ վայրկեան ոտքի ելէք** և այլն» (38, 177):

Արևմտահայերենում կապ խոսքի մասի նշանակություն են ստացել որոշ բառեր ու բառաձևեր՝ **եսին, պարագային, պայմանաւ, պատճառաւ, սկսեալ, ձեռամբ, վերջաւորութեան, միջոցաւ** ևն, ինչպես «Մեր մտածումները կուգան բնութենէն, միջին, այսինքն գալայարանքներուն **միջոցաւ**», «Ամէն կին երբոր մայրանայ, կը բարձրանա հողէ, կ'ելլէ վեր, շատ վեր, ու զաւակը կը ծնանի տեսողութիւններէ հեռու: Այդ **պատճառաւ** է որ կ'ըսեն.— աշխարհ եկաւ» (Շ. Շահնուր), «Այդ **պատճառաւ** է, որ երբեմն, եթէ բացառաբար ժապաւենի մը **վերջաւորութեան** անակնկալ լուծում մը առաջարկուի, յուսախար կ'ըլլանք» (Ռ. Հատենյան):

Խոսքի մասերի փոխանցման հիմնական դրսևորումները երկու գրականներում ունեն նույն ուղղվածությունը. **ա)** ածականներ, որոնք վերածվել են հասարակ գոյականների՝ **ածականներ > գոյական** – գրոհային, հոգեուրակակ, հարուստ, աղքատ, ցուրտ, շոգ, ազգային (= ազգային գործիչ), ամսական (= աշխատավարձ), **բ)** ածականներ, որոնք դարձել են հատուկ գոյականներ՝ Ազնիւ, Համեստ, Սպիտակ, **գ)** դերբայական

որոշ ձևեր դարձել են գոյական՝ **ենթակայական դերբայ>գոյական**՝ գրող, մտածող, լրագրող, **հարակատար դերբայ>գոյական**՝ նշանած, խորված, հատած, **դ) գոյական<կապ**՝ ժամանակ, չափ, տակ, տեղ, երեսն, պատճառով / պատճառաւ, միջոցին, նպատակով, **ե) գոյական> մակբայ** երևել, վաղը, ներքեւ, ևն:

Փոխանունությունը լեզվական այն երևույթն է, երբ ոչ գոյական խոսքի մասերի բառերը գործածվում են գոյականաբար, ծեծք են բերում գոյականին բնորոշ խոսքիմասային հատկանիշներ, հոլովվում են, հոդ են ստանում, հոգնակի են կազմում: Սա տարածված իրողություն է հայոց լեզվի երկու հատվածներում՝ հավասարապես: Այդպիսի դերով երկու գրականներում էլ սովորաբար հանդես են գալիս նույն խոսքի մասերը: Յետևյալ օրինակներում փոխանուն են ածականը (ցույց է տալիս և՛ հատկանիշը, և՛ տվյալ հատկանիշն ունեցող առարկան)՝ **կիսամեռները, երկչոտներն, գօրեղներ, դերանունը՝ իմին, հոնտեղները, իրեններուն, իմիններուն, մի բանիներու, մակբայը՝ այլուրներէն, յալիտեաններ, հեռուներէն, շտապը, թվականը՝ չորսը, երեքէն, հարակատար և ենթակայական դերբայները՝ գացածները, ըսողներէն, ևն:**

Ինչպես «**Քարիին** յաղթանակը անխուսափելի է», «**Նստածներն** արագ ոտքի ելան», կամ «**Չորսերինն** մէկ լսեցին» (Սիամանթո), «Խօսեցաւ ժամուն բակը կեցող **հետաքրքիրներն**» (= հետաքրքրասերներից) մէկը» (Համաստեղ), «**Շուրջները** յուսահատութեան կը մատուէին, հարց կու տային իրենք իրենք, թէ այս մարդը ինչպէ՛ս պիտի հանդուրժէր անշարժութեան» (Ռ. Հատտեճյան):

Ակնհայտ է, որ այս հարցում արևմտահայերենը և արևելահայերենը սկզբունքային տարբերություններ չունեն: Տարբերություններ սոսկ բառական մակարդակում են կամ առանձին խոսքիմասային միավորների յուրահատուկ կիրառությունների մեջ:

Խոսքի մասերի համակարգը

Հայոց լեզվի երկու տարբերակներում էլ ընդունված է առանձնացնել տասը խոսքի մաս՝ գոյական, ածական, թվական, դերանուն, բայ, մակբայ, կապ, շաղկապ, ծայնարկություն, վերաբերական: Սրանք, ըստ տարբեր հատկանիշների, բաժանվում են տարբեր ենթախմբերի:

1. Ըստ արտահայտած իմաստների՝ **նյութական և ոչ նյութական** խոսքի մասեր:

Առաջինները, որոնք կոչվում են նաև հիմնական խոսքի մասեր, ունեն նյութական իմաստ, այսինքն՝ առարկաների, երևույթների, հատկանիշների, գործողությունների անվանումներ են, պատասխանում են որոշակի հարցերի, նախադասության մեջ կատարում են որոշակի պաշտոններ: Այդ խոսքի մասերը վեցն են՝ **գոյական, ածական, թվական, դերանուն, բայ, մակբայ:**

Ոչ նյութական խոսքի մասերը զուրկ են նյութական իմաստից, նախադասության անդամ լինել չեն կարող, իրենց արտահայտած վերացական-քերականական իմաստով բաժանվում են երկու խմբի՝ ա) **հարաբերություն արտահայտող բառեր**, որոնք կապերն ու շաղկապներն են, և բ) **վերաբերմունք արտահայտող բառեր**, որոնք ծայնարկություններն ու վերաբերականներն են. դրանցից առաջինները՝ ծայնարկությունները, արտահայտում են **զգացական վերաբերմունք**, երկրորդները՝ վերաբերականները՝ **դատողական վերաբերմունք:**

2. Ըստ ձևաբանական հատկանիշների՝ **թեքվող և չթեքվող** խոսքի մասեր: Թեքվող, այսինքն՝ հոլովվող և խոնարհվող խոսքի մասեր են գոյականը, դերանունների մի մասը և բայը: Չթեքվող են մյուս խոսքի մասերը:

Այսպիսով խոսքի մասերի համակարգում արևմտահայերենը և արևելահայերենը չունեն սկզբունքային տարբերություններ: Տարբերություններն առկա են քերականական առանձին կարգերի ինչպես ձևային-ձևակազմական, այնպես էլ իմաստային-կիրառական ոլորտներում, որոնց մասին խոսվելու է ստորև:

Ծանոթություն: Որոշ տարբերություններ կան քերականական տեմիներին գործածության մեջ, ինչպես **փոխանուն – դերանուն, անորոշ – աներևույթ, կապ – առընթերադիր, ուղիղ խնդիր // ներգործող խնդիր – սեռի խնդիր, բնույթային խնդիր – անուղղակի խնդիր:** Կամ՝ անձնական դերանունների սեռական ձևերը արևմտահայերենում ընդունված է համարել դերանունների առանձին տեսակ **ստացական դերանուններ:**

ԳՈՅԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆ

Ի մաստաբանորեն գոյականը երկու տարբերակներում էլ բնորոշվում է որպես առարկա կամ առարկայացված հասկացություն ցույց տվող խոսքի մաս. առարկայացված հասկացությունները գործողության կամ հատկանիշի անվանումներ են **ուրախություն, վաթք, ընթացք, մեծաբանք** են: Պատասխանում է **ո՞վ, ի՞նչ, ովքե՞ր** (արևմտ. որո՞նք), **ինչե՞ր** հարցերին: Բառակազմական տեսակետից գոյականը բնութագրվում է նրանով, որ միօրինակ կառուցվածք չունի. գոյականները կազմությամբ կարող են լինել և պարզ, և բաղադրյալ (ածանցավոր, բարդ բարդության տարբեր տեսակներով կազմված են): Չնաբանորեն գոյականը թեթևոր խոսքի մաս է: Գոյականի թեքումը կոչվում է **հոլովում**:

Գոյականի իմաստային-քերականական խմբերը

Գոյականի իմաստային-քերականական խմբեր ասելով հասկանում ենք գոյականների այն խմբերը, որոնք բնորոշվում են նաև քերականական հատկանիշներով: Արևելահայերենում առանձնացվում են իմաստային-քերականական հետևյալ խմբերը՝ **անձ և ոչ անձ** (իր), **հատուկ և հասարակ, վերացական և թանճարացական**: Արևմտահայերենում բացակայում է գոյականների անձ և ոչ անձ իմաստային-քերականական խումբը, իսկ հատուկ և հասարակ գոյականները դրսևորում են քերականական հատկանիշների որոշ տարբերություններ:

Անձ և ոչ անձ (իր) **ցույց տվող գոյականներ**: Անձ ցույց տվող գոյականներ են մարդկանց տրվող հատուկ և հասարակ անունները, որոնք պատասխանում են **ո՞վ, ովքե՞ր** (արևմտ. որո՞նք) հարցերին, իսկ ոչ անձ ցույց տվող գոյականներ են մյուս բոլորը իրերի, կենդանիների անունները, բոլոր վերացական գոյականները, որոնք պատասխանում են **ի՞նչ, ինչե՞ր** հարցերին:

Արևելահայերենում դրանց քերականական հիմնական տարբերությունն այն է, որ սովորաբար ուղիղ խնդրի դեր կատարելիս անձ ցույց տվող գոյականները դրվում են սեռական-տրականով, իսկ ոչ անձ ցույց տվող գոյականները՝ ուղղական-հայցականով: Արևմտահայերենում այդ տարբերությունը բացակայում է. և՛ անձ, և՛ ոչ անձ ցույց տվող գոյականները ուղիղ խնդիր-հայցականում ունեն նույն ձևավորումը, այսինքն կազմությանը նման են ուղղականին, հմմտ. արևել. «Վահանը սիրում է իր **ծնողներին**», «Վահանը սիրում է իր **հայրենիքը**», արևմտ. «Վահան կը սիրէ իր **ծնողըը**», «Վահան կը սիրէ իր **հայրենիքը**»:

Արևելահայերենում այս խմբի գոյականների քերականական երկրորդ տարբերակիչ հատկանիշն այն է, որ անձ ցույց տվող գոյականները սովորաբար ներգոյական հոլով չեն ունենում, իսկ ոչ անձ ցույց տվող գոյականների ճշնոդ մեծամասնությունը այդ հատկանիշն ունի: Արևմտահայերենը չունի ներգոյական հոլով, ուստի այդպիսի տարբերական մասին ընդհանրապես խոսք լինել չի կարող:

Այսպիսով անձ և ոչ անձ իմաստային խումբը արևմտահայերենում քերականական կերպավորում չունի, հետևաբար չի առանձնացվում իրևն այդպիսին:

Հատուկ և հասարակ գոյականներ: Դրանց իմաստային ընթերցումը նույնն է, ընդհանուր առմամբ նույնն են նաև դրանց բնորոշ քերականական հատկանիշները: հատուկ անունները երկու գրականներում էլ հոգնակի թվով սովորաբար չեն գործածվում: Քերականական տարբերություններից է նաև այն, որ եթե արևելահայերենում հատուկ գոյականները ենթակայի պաշտոնում սովորաբար գործածվում են որոշյալ առումով, ապա արևմտահայերենում կարող են գործածվել և՛ որոշյալ, և՛ անորոշ առումներով, հատուկ անունը եթե պատմական անուն է կամ անձնանուն, հող չի առնում, ինչպես՝ «**Մեծարենց** խորհրդապաշտ գորդ մը չէ եղած: ...Բայց **Միսաք Մեծարենց** բանաստեղծութեան մէջ պիտի ապրի մանաւանդ իր արուեստովը» (Հ. Օշական), կամ «**Մետրոպ Մաշտոց** տեսաւ Սահակ Պարթևը»: Բայց «**Միսաքը** իմ դասընկերս է», «**Յակոբը** չի հաւնիր Պետրոսը»:

Հատուկ անունների ուղղագրությունը: Տարբերություններ կան հատուկ անունների ուղղագրության, մանավանդ հարադրավոր հատուկ անունների գրության մեջ:

Արևմտահայերենում սովորաբար մեծատառով են գրվում հարադրավոր հատուկ անունների թուրք բաղադրիչները, այդ թվում՝

ա) Եկեղեցական, բարեսիրական, քաղաքական կենտրոնների անունները **Պոլսոյ Պատրիարքարան, Գարակեօզեան Զինմարկ, Բերիոյ Թեմի Ազգային Առաջնորդարան, Գալուստ Կիլիսեան Զինմարկութեան Զայկական Բաժին** են:

բ) Միությունների, կազմակերպությունների, կուսակցությունների, պաշտոնական մարմինների և խորհուրդների անունները **Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւն, Ուսումնական խորհուրդ, Հայ Օգնութեան Միութիւն** են:

գ) Կրոնական և ոչ կրոնական անձերի տիտղոսները, վերադիրները, պաշտոնի ու վայրը (պաշտոնական գրագրության մեջ)՝ **Ն(որին) Մ(ուրք) Օ(ժողովին) Տ(եղ) Տ(եղ) Գարեգին երկրորդ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, Դոկտ. (դոկտոր) Ս. Մինասեան, Օրդ. (օրհորդ) Ս. Յակոբեան, Զոգ. (հոգեշնորհ) Տ(եղ) Նորայր Ծ(այրագոյն) Կրդ. (վարդապետ) Ալեգեան, Դպրեվանքի Տեսուչ Գեբալ. Տ. Շահան Ծ. Կրդ. Սարգիսեան**: Սովորական ոչ պաշտոնական գրավոր խոսքում կիրառության մեջ վերադիրները դուրս են մնում, իսկ տիտղոսներն ու պաշտոնները գրվում են փոքրատառով՝ **Սահակ կթ., պրն. Յովհ. Սեթեան** են:

Բաղադրյալ կազմության վերջին բաղադրիչը գրվում է փոքրատառով, եթե հասարակ անուն է՝ **Արարատեան դաշտ, Ս. Փրկիչ հիւանդանոց, Զուսիսային Մառուցեալ ուկիանոս, Մեծ Արջ համաստեղութիւն** են:

Մեծատառով կարող են գրվել ազգերի, շաբաթների և կամ ամիսների անունները: Առհասարակ, մեծատառերի գործածության հարցում արևմտահայերենը ավելի մեծ ազատություններ է ընձեռում:

Այս տարբերությունը առավելապես պայմանավորված է արևմտահայերենի տարբեր լեզուների զարգացման ուղիղտում գտնվելու հանգամանքով (տես 30): Մեծատառերի գործածությունը արևմտահայերենում կանոնարկման խնդիր ունի:

Թանձրացական և վերացական գոյականներ: Գոյականների այս խմբերի իմաստային յուրահատկությունները (թանձրացականները ցույց են տալիս առարկայական աշխարհ, իսկ վերացականները՝ հատկաբանիչներ, երևույթներ) պայմանավորում են քերականական որոշ տարբե-

րություններ. վերացական գոյականները և՛ արևելահայերենում, և՛ արևմտահայերենում սովորաբար չեն գործածվում հոգնակի թվով, որի պատճառով ունեն նաև կապակցելիության որոշ սահմանափակումներ. իբրև լրացում չեն ընդունում թվական, քանակ ցույց տվող դերանուններ և գոյական որոշիչ. չենք կարող ասել՝ **մի երկու թախծ, երեք երջանկութիւն, մի մեծ բաժին հաւատ**:

Արևելահայերենում վերացական գոյականները սովորաբար չեն գործածվում ներգոյական հոլովով: Արևմտահայերենում քերականական այդ հատկանիշից զուրկ են և՛ թանձրացական, և՛ վերացական գոյականները, քանի որ, ինչպես նշվել է, բացակայում է ներգոյական հոլովը:

Երկու գրականներում էլ գոյականը բնորոշվում է նույն քերականական կարգերով՝ **թիվ, առկայացում, հոլով և հոլովում**:

ԳՈՅԱԿԱՆԻ ԹՎԻ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ

Քերականական այս կարգը իմաստային առումով որևէ տարբերություն չի ներկայացնում: Երկուսում էլ առկա է երկու թիվ՝ եզակի և հոգնակի, որոնք արտահայտում են նույն իմաստը: Իբրև ընդհանուր օրինաչափություն հոգնակին կազմվում է մասնիկավորմամբ՝ վերջավորություններով: Գործում է ընդհանուր սկզբունքը. միավանկ գոյականները տառան են եղ, բազմավանկները՝ **ներ**:

Առկա են հետևյալ մասնակի տարբերությունները.

ա) Արևելահայերենում **մարդ** բառի հոգնակին կազմվում է **իկ**–ով **մարդիկ, կին** բառի հոգնակին **այք**–ով (արմատի մեջ **ի**–ա հերթագայությամբ)՝ **կանայք**: Արևմտահայերենում այդ գոյականները հոգնակին կազմում են կանոնական ձևերով՝ աշխարհաբարի օրինաչափությամբ՝ **մարդ – մարդեր (տղամարդեր, այծամարդեր, նախամարդեր), կին – կիներ**:

Օրինակ՝ «Դո՛ն՝ երկրին մեջ, ուր պարզ, գուցե պատահական **մարդեր** միջոցը կը գտնեն տաղանդաւոր, մեծ ու ...«անհուն պոետ» ըլլալու» (Հ. Օշական), «Ուխտատրոներէն երբեք չարածճի այրեր կը մօտենան **կիներուն...**» (Մ. Մարկոսյան), «Մեր օրորները օրօր չէին որ, պատրուակ մըն էին, **կիները** իրենց [աջը կուլային» (Մեծնորի), «...Ո՛վ **մարդերու** արդարութիւն, թող ես քցենք քու ճակտին» (Սիւսմանթո),

«Այծամարդեր հովին քընարն են կապտեր» (Մ. Մեծարենց), «Քայլե-րուդ շուրջ թող ծիծղուն այծամարդերը պարեն»:

Կամ
Բայց մահեն փախչող վատ մ'էիր տոճոյն,
Չի սերն իսկ սո՛ւտ է, **մարդերը** մա՛րդ են...

(Ռ. Սևակ)

Մարդ բառը պահպանում է նաև գրաբարից ավանդված **մարդիկ** ձևը: Որպես խոսակցական տարբերակ՝ երբեմն հանդիպում է նաև այդ բառի անկանոն մի կազմություն՝ կրկնակի հոգնակերտությամբ **մարդիկներ**: Ըստ որում, **մարդիկ** ձևը խոսակցականում ստանում է նաև որոշիչ հոդ՝ **մարդիկը**, ինչպես

Կարաւանին վարողն է ան եւ իր տըր:
Եկիկտ Տոնէլ,— **մարդիկը** գինք կը կոչեն,
Եկիկտ Տոնէլ,— կ'արծազանգեն սար ու լեռ
Քաջի տիտղոսն առաւ ան է եւ քաջերն:

(Գ. Վարուժան)

Կամ «Յրամայեց, որ **մարդիկը** մտնեն ամեն տունէ, ամեն օջախէ ներս...» (Շ. Շահնուր), «Շատախոս **մարդիկը** չեն յարգուիր» (ԶՄ):

Արևմտահայերենում նույնպես գործածվում են **տիկին** և **պարոն** բառերի **այք** մասնիկով կազմությունները, բայց ավելի հաճախ կոչականի դերով՝ «Յարգարծան **տիկնայք** եւ **պարոնայք**, ...»:

Արևմտահայերենում կանոնական կազմություն ունի նաև **ռուս** բառը **ռուսեր**, որը արևելահայերենում ըստ խոսակցականի արտասանության գրականին անցած լինելու պատճառով (իբրև երկվանկ բառ՝ **ուռուս**), հոգնակին կազմում է **ներ** վերջավորությամբ **ռուսներ**:

բ) Արևելահայերենում մի շարք միավանկ բառերի հոգնակին կազմվում է գրաբարյան և վերջնահնչյունի վերականգնումով: Արևմտահայերենում որոշակի տարբերություն է նկատվում այդ գոյականների հոգնակա-կազմության մեջ: Փակ վանկում ու ծայնավոր ունեցող գրաբարյան և վերջնամասնիկով գոյականների հոգնակին արևմտահայերենը սովորաբար կազմում է անհնչյունավոխ հիմքից և առանց ց-ի վերականգնման, ինչպես **ծունկն** – **ծունկեր**, **մուկն** – **մուկեր**, **ծուկն** – **ծուկեր**, **նուռն** –

նուռեր. «Աւազանի **ծուկերուն** հետ խաղաց նորն» (Գ. Օշական), «Երբ Կարուկին վարտիքը պատռած է մինչև **ծունկերը**, ըսել է՝ ամառ է» (Գամաստեր): Արևմտահայերենում, որպես կանոն, փակ վանկի թույլ ծայնավորով միավանկ գոյականները հոգնակին կազմում են անհնչյունավոխ հիմքով, ինչպես **ջուր** – **ջուրեր**, **սուր** – **սուրեր**, **գիրք** – **գիրքեր**, **միտք** – **միտքեր**, **հուր** – **հուրեր**, **խաւմբ** – **խաւմբեր**, **շուն** – **շուներ** են. «Դուք որոնց արդար **սուրերուն** տեղ յայսր ձեր վրայ, ծանրածանր շղթաներ են որ կը փայլին...» (Սիամանթո):

Գրաբարյան և վերջնամասնիկով մյուս միավանկ գոյականները հոգնակին կազմում են արևելահայերենի նման ց-ի վերականգնումով, ինչպես **հարս** – **հարսներ** (նաև **հարսեր**), **լեռ** – **լեռներ**, **թուռ** – **թուռներ**, **գառ** – **գառներ**, **եգ** – **եգներ**, **դուռ** – **դռներ** են, ինչպես «Աստուածային կիրքին տեղ դրեր ենք **հարսներ**—մեր բոլոր արխաչիները ապացոյց» (Շ. Շահնուր): Ի դեպ, արդի արևմտահայերենում ավելի գործածական են **դուռ** բառի **դուռներ** և **դռներ** ձևերը և ավելի քիչ՝ **դուռեր**, օրինակ՝ «Անկէ ետք նորէն գիշեր. ու **դռները** կը զոցուիին հաստատուն նիգերով» (Ռ. Զարդարյան), «Վերին սրահներուն վրայ կ'աշխատէր քայլերը գուշակէ, երբ ննջա-սենեակներուն **դուռները** կենդանութիւն կ'առնէին» (Գ. Օշական), «Ահ որուս կ'ելլենք քաղաքի **դուռներէն**» (Մուշեղ Իշխան), բայց «Նոյն հարկազերծումը կարելի է գտնել... եւ բերդապահներու եւ կամուրջի, պարիսպներու **դուռերու** եւ անցքերու եւ կիրճերու պահակներուն պարագային» («Յյուսիսյան հայագիտական հանդես»):

Չանդիպում են նաև այլ կազմություններ, ինչպես՝ «Եւ հինգերորդ աղ-ջիկն հինայ կը դնէ Անոր **մատերը** հինայով հայկական», «Եղեգնեայ գրչով երգեցի **հարսեր**» (Գ. Վարուժան):

գ) Արևելահայերենում **ք** մասնիկը հոգնակի է կազմում —**ցի** և —**ացի** ածանցներով խոսակցական ձևեր համարվող գոյականներից **գյուղացիք**, **երևանցիք**, **խարբերողցիք** են: Արևմտահայերենում այս կազմությունները կան, սակայն քիչ են գործածվում:

Տղայ բառի հոգնակին կազմվում է **տղայք** տարբերակով՝ «Տէր—Չօրն կու գամ որուն կամուրջէն երեք հարիւր հազար հայեր անցան եւ որոնցմէ այսօր միմիայն հազար հինգ հարիւր կիներ ու որբ **տղաք** ողջ

մնացին» (Ե. Օսյան), «Քանի մը տղաք կերեր են ամբողջը» (ՉԼ): Սովորական է նաև **տղաներ** ձևը, որը հավանաբար տարածում է գտել արևելահայերենի ազդեցությամբ: Գրաբարյան **տղայք** ձևը ոճական գործածություն ունի:

Ծանոթություն: Կրկնակի հոգնակերտ կազմությունները **տղաքներ**, **մարդիկներ** («Տղաքնե՛ր, որ գերեզմաններու շուր կը դեգերին, փոխանակ կանանց շուրջը պտտելու», Գ. Չոխրապ), հնացած են:

Գրաբարյան **ք** հոգնակերտը արևմտահայերենը պահպանել է նաև **ծնող** և **որդի** բառերի հոգնակիակազմության մեջ՝ **ծնողք**, **որդիք**, օրինակ՝ «**Ծնողքիդ** յոյսն ես» (ՉԼ), «**Ծնողքիս** ծախսերը աւելցան» (ԴԳ): Սովորական է **որդի** բառի նաև աշխարհաբարյան կազմությունը՝ **որդիներ**:

Ծանոթություն 1: Հովհաննես Գազանճյանը նշում է, որ «բազմավանկ երկար անուններու վրայ երբեմն նախապատու է **ք**-ի գործածութիւնը համառոտութեան համար. ինչպէս **պահպանողականք**, **արծաճագորութիւնք** են» (Յովհ. Գազանճեան, Նոր քերականութիւն արդի հայերէն լեզուի, Կ. Պոլիս, 1910):

Ծանոթություն 2: Արևմտահայերենում **ծնող** եզակի ձևը որպես գոյական գործածական չէ. միշտ հոգնակի է **ծնողք**:

դ) **Անք**, **Ենք**, **ունք**, **ոնք** մասնիկներով բառածները, որոնք երկու գրականներում էլ հոգնակիության յուրահատուկ իմաստ ունեն. ցույց են տալիս ոչ թե միևնույն տեսակի մեկից ավելի առարկաներ, այլ անձը իր յուրայիններով (Արամենք, Վահանենք, Վարդանանք, պապոնք, Բաղունք, մերոնք), մնացուկային երևույթներ են: Արևմտահայերենում, առաջին երկու ձևերից բացի, դրանց գործածությունը սովորական չէ:

ե) Արևմտահայերենում կանոնարկված չէ միավանկ վերջնաբաղադրիչով բազմավանկ գոյականների հոգնակի կազմությունը: Արևելահայերենում ընդհանուր առմամբ գործող սկզբունքը, որ բայական վերջնաբաղադրիչով կազմությունները ստանում են **ներ**, իսկ գոյական վերջնաբաղադրիչներովը՝ **եր**, գործում է նաև արևմտահայերենում, ինչպես՝ բանասերներ, գրագիրներ, հայրենասերներ, մեծատուններ, ժամացոյցներ, թիկնապահներ, բայց հեռագրասիւներ, արծեթուղթեր, փաս-

տաթուղթեր, մարտադաշտեր, նստացոյցեր, դասապահեր ևն: Ինչպես «Եւ կը դիզուին արգաւանդ հողակոշտերն իրար քով» (Դ. Վարուժան), «Եղիայի եւ Ինտրայի պէս անուանի նամակագիրներ կը ներկայանան համեստ հունձքով» (Շ. Շահնուր): Առանձին դեպքերում կան տարբերություններ կապված հիմքակազմության հետ: Այսպես՝ փակ վանկի ի ծայնավոր ունեցող միավանկ վերջնաբաղադրիչով գոյականների համար արևմտահայերենում, ի տարբերություն արևելահայերենի, սովորական է անհեյունսանփոխ հիմքով հոգնակի կազմությունը՝ **ներ** վերջավորությամբ, ինչպես՝ **հեռագիրներ**, **ծրագիրներ**, **յայտագիրներ**, **ուղեծիրներ**:

Օրինակ՝ «Քերականութեան անտվոր ձեւեր... ու՛ գլխագիրներու բանակ ու գրահները», «Այդ լեզուին աղկաղկ, թոյլ, թափփուք նկարագիրներովը մի՛ զեղծանիք» (Հ. Օշական), «Կազմուող նկարագիրները հեռացան գատուող ճամբաներու հովահարով» (Շ. Շահնուր), «...ունեցով նաեւ ուղղաբարկան ու կէտարդական վարժութիւններու **բնագիրներ**» (ՊՊ): Նույն կազմության գոյականների եր-ով ձևերը կանոնական չեն, ինչպես՝ «Սեղանի վրայ դրուած պաշտօնագրերու, վճռագրերու, տաճկերէն գրուած կնքեալ մեծ թուրքերու շուրջը կը խորհրդակցիցիք, կը մտածենք, ջանալով փրկութեան միջոց մը գտնել կորսուելու մտտ այս հարստութեան համար» (Գ. Չոխրապ):

Արևելահայերենում ընդունված օրինաչափություններից տարբերություն կարելի է համարել նաև այն, որ արևմտահայերենում հաճախ են հանդիպում նույն կազմությամբ գոյականների՝ հոգնակիի զուգահեռ ձևեր: Դա խոսում է քերականական այդ իրողության ոչ բավարար կանոնարկվածության մասին: Օրինակ՝ «Եթէ ամբողջութեամբ գրուէին Վարուժանի ծրագրած **վիպերգները**, հաւանաբար... պատմական ներշնչումով **վիպերգներու** շարքով մը հարստացած պիտի ըլլար հայ գրականութիւնը» (Թ. Ազատյան), «Ու էֆենտին խնդացող բարեւով մը կ'ընդմիջէր անոր **սիրերգերը**, զորս կը մոռնար քթին տակէն իր սենեակին մէջ ոտքերը երկնցուցած» (Հ. Օշական), «Ունիք բացիկներ եւ **երկտողներ**, անմեական ցւտերու վրայ, ուր կարելու տեղ կը գրուեն յօդածի եւ տպագրութեան հարցեր» (Շ. Շահնուր):

Հայտնի է, որ արևելահայերենում միավանկ գոյական վերջնաբաղադրիչով մի շարք կազմություններում (հատկապես **պետ**, **միշ** վերջնամաս-

նիկներով) միտում կա հոգնակին բաղադրելու ոչ թե եր, այլ ներ մասնիկով՝ **Մավապետներ, թաղապետներ, դրոշմանիշներ, նամականիշներ** են: Այս միտումը նկատվում է նաև արևմտահայերենում:

Տարբերություններ չկան մեկուկես վանկանի գաղտնավանկ ունեցող բառերի հոգնակիի կազմության մեջ: Գործում է նույն սկզբունքը. եթե գաղտնավանկը նախորդում է լիահունչ վանկին, ապա հոգնակին կազմվում է **ներ** վերջավորությամբ՝ **սպաններ, վկաներ, սպիններ**, հաջորդելու դեպքում **եր** վերջավորությամբ. արևմտահայերենում երկրորդ դեպքում հոգնակին զրեթե առանց բացառության լինում է **եր**—ով **կայսրեր, դուստրեր, արկղեր, անզղեր, գամփոեր, ուստրեր, ազդրեր, աստղեր**: Խիստ հազվադեպ՝ **աստղներ, կայսրներ, արկղներ, անզղներ** են:

Բարբառ—միջին հայերեն ճանապարհով արևմտահայերենին փոխանցված է **ուի** (վի) հոգնակներտը, որը, համախա միանալով **ներ** վերջավորությանը, մարմնի զույգ և ավելի անդամներ ցույց տվող գոյականների համար կազմում է կրկնակ ձև՝ **աչուղներ, մատուղներ, ձեռուղներ, ոտուղներ** են: Դեռ 20—րդ դարասկզբի քերականագիտությունը այդ կազմությունը համարում է բարբառայնություն, որ արդեն դուրս է եկել արդի գրական լեզվի գործածությունից:

Ծանոթություն: Որոշ գոյականներ և արևմտահայերենում, և արևելահայերենում գործածվում են միայն եզակի թվով. դրանք կան եզակի թվով արտահայտում են հոգնակության իմաստ **հոգեբուրականութիւն, ուսանողութիւն, ոսկեղեն, կան** արտահայտում են այնպիսի երևույթներ, վերացարկված հատկանիշներ, որոնք թվարկվել չեն կարող. նյութի անուններ են, գիտության բնագավառ նշանակող բառեր են **ուսուցչութիւն, ուշադրութիւն, թախիծ, օղ, լեզուաբանութիւն** են:

ԳՈՅՎԱԿՆԻ ԱՌԿԱՅԱՑՄԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐՁ

Քերականական այս կարգը իմաստային առումով երկու գրականներում տարբերություններ չի դրսևորում: Երկուսում էլ այն ցույց է տալիս տարրորշված առարկա: Առկայացման քերականական ցուցիչներն են **ս, դ, ն, ը** մասնիկները՝ հոդերը: Առաջացել են համապատասխան դերանուններից՝ **(ես, այս, սա, աս) > ս, (դու, քու, դա, ատ) > դ, (նա, այն,**

ան) > ն, ուստի կոչվում են նաև **դերանվանական հոդեր**: Երկու գրականներում էլ հոդ ստանում են գոյականները, դերանունների մի մասը: Իսկ նյութ խոսքի մասերը հոդ են առնում միայն գոյականաբար գործածվելիս: Իրենց դերանվանական նշանակությամբ պայմանավորված դրանք տարրորշված առարկան ցույց են տալիս տարբեր կերպ և ըստ այդմ էլ բաժանվում են տարբեր տեսակների **ստացական, ցուցական, դիմորոշ, որոշիչ**:

Առկայացման քերականական կարգի ձևավորման և կիրառության մեջ արձանագրվում են հետևյալ տարբերությունները.

Ստացական հոդեր

ա) Ստացականի իմաստով կարող են գործածվել **ս** և **դ** հոդերը, այսինքն՝ դրվելով գոյականների վրա՝ ցույց են տալիս պատկանելություն առաջին կամ երկրորդ դեմքին, առարկայի տվյալ դեմքին պատկանելը: Դրանք կարող են փոխարինվել ստացական համարվող դերանուններով (համապատասխան անձնական դերանունների սեռականի ձևերով) **իմ, մեր, ձեր** են: Սակայն եթե արևելահայ գրականում կանոնական են կան հոդով, կան դերանվամբ կառույցները (**իմ գիրքը // գիրքս, թո պատասխանը // պատասխանը**), ապա արևմտահայերենում այդ ձևերը բացի ընդունվում է նաև կրկնակի ստացական կազմությունը՝ **իմ գիրքս, թու պատասխանը** են, **օրինակ** «Շան պես կը չարչարուիմ ամեն օր, քարեն անելի կարծր մահիճի մը վրայ երկարած, իմ կմախացած մարմինովս» (Շ. Շահնուր), «Պարծեցիք այն բաներով, որ **թու** անհատական **ձեռնարկութանդ** եւ ճիգերուդ արդիւնքներն են» (ԵՏ):

Կամ

Ավ մը մոխի ր, աճիւնիս հետ, Գայրենի տուն
Ավ մը մոխի ր **թու** մոխիքդ ո՛վ պիտի բերէ,
թու յիշատակդ դ, **թու** ցաւդ դ, **թու** անցեալդ դ,
Ավ մը մոխի... **իմ** սրտիս վրան ցանելու...
(Սիւմանթո)

Կանոնական է համարվում նաև ստացական համարվող դերանվան հետ կապի հոդով գործածությունը՝ **թու մասիդ, իմ մասիս, ինչպես՝ «Իմ մասիս խօսելով, միայն իր քերականները բաւական էին ատոր**

համար» (Շ. Շահնուր): Այդ դերանունների հոգնակի թվով կազմու-
թյունները օրինաչափ չեն՝ **մեր աշակերտներս, ձեր պատասխան-
ներդ են:**

բ) Զգալի տարբերություն կա հոգնակի ստացական ձևերի կազմու-
թյան մեջ:

Արևելահայերենում հոգնակի ստացական են կազմում ա) գերա-
զանցապես միավանկ գոյականները (բացի գրաբարում և վերջնա-
հնչյուն ունեցողներից **մատն, հարսն** են), օրինակ **տաշտներս, ձեռ-
ներդ, միտքներս, խոսքներդ** են, բ) այն բազմավանկ բառերը, որոնց
ցույց տված առարկայից մարդ սովորաբար մեն է ունենում, օրինակ՝
ելուներդ, անուններս, գ) անորոշ, երբեմն նաև հարակատար
դերբայները **գնալներդ, խոսելներս, սիրածներս:** Ղրանք կազմվում են
գոյականի հոգնակի թվի վրա ավելացնելով համապատասխան հոդը.
քիչ են գործածվում և ունեն ընդգծված խոսակցական երանգ, պատա-
հական չէ, որ հաճախ են կիրառվում ժողովրդական առած–ասացվածք-
ներում, ինչպես «**Աչքներս լույս**», «**խոսքներդ մեկ եք արել**»,
«**Տաշտներդ միշտ հաց լինի, սրտներդ միշտ եմ կազմել**» և միա-
վանկ, **գալներդ չլինի**»: Արևելահայերենում սովորական և ընդունված
ձևեր են դերանուններով վերլուծական կազմությունները **մեր խոսքերը,
ձեր խոսքերը** են:

Արևմտահայերենում հոգնակի ստացականի կազմության մեջ ըստ
տուրքան որևէ սահմանափակում չկա. ղրանք կարող են կազմել և՛ միա-
վանկ, և՛ բազմավանկ գոյականները: Տարբեր է նաև կազմության
սկզբունքը. հոգնակի ստացականը կազմվում է **նի** մասնիկով և համա-
պատասխան հոդերով **նի+ս, նի+դ, նի+ն:**

Միավանկ գոյականները այդ ձևը բաղադրում են գոյականի հոգնակի
թվին ավելացնելով նշված մասնիկները, ինչպես **տուն+եր+նիս,
տուն+եր+նիդ, տուն+եր+նին, ձեռքեր+նիս, ձեռքեր+նիդ, ձեռք+եր+
նին**, իսկ բազմավանկ գոյականները սովորաբար եզակի թվին են ավե-
լացնում **նի** մասնիկը և համապատասխան հոդը, ինչպես **պարտեզ+
նիս, պարտեզ+նիդ, պարտեզ+նին**: Այստեղ **ն–ն** հոգնակիություն ար-
տահայտող ցուցիչ է: Այսինքն նշված մասնիկներն ունեն ստացական

համարվող դերանունների հոգնակի թվի իմաստ: Առաջինները նշանա-
կուն են համապատասխանաբար **մեր տունը** և **մեր տները** (տուներնիս),
ձեր տունը և **ձեր տները** (տուներնիդ), **իրենց տունը** և **իրենց տները**
(տուներնին), երկրորդները **մեր պարտեզը** և **մեր պարտեզները**
(պարտեզնիս), **ձեր պարտեզը** և **ձեր պարտեզները** (պարտեզնիդ),
իրենց պարտեզը և **իրենց պարտեզները** (պարտեզնին): Վերլուծական
կազմությունները **մեր տունը, ձեր տները**, առավել բնորոշ են գրական
լեզվին, իսկ մասնիկավոր համադրական ձևերը խոսակցականին:

Արևմտահայերենում նշված կազմությունները անհամեմատ ավելի
կենսունակ են և հաճախ են գործածվում նաև գրավոր խոսքում, չեն ըն-
կալվում ընդգծված խոսակցական երանգով, ինչպես արևելահայերենում:
Սակայն բոլոր դեպքերում ղրանք խոսակցական կազմություններ են և
գրավոր գրական լեզվում ղրանք գործածությունը համեմատաբարիչ չէ:

Բացի այդ, արևմտահայերենում այդ մասնիկները դրվում են մեծ մա-
սամբ գոյականների, անորոշ և հարակատար դերբայների, բայց երբեմն
նաև այլ խոսքի մասերի վրա:

Օրինակ՝ «Որպես աղախին **տուներնին** մնացած էր» (Ե. Օտյան),
«Թով–թովի նստիլ, **ոտքերնիս** ջուրերու տակէլ իրարու երկարիլ...» (Յ. Օշա-
կան), «**Աչքներս** տակա կը ծանրանայ, մինչ քիչ անդին Արմինէ կը
չարուանկ կարդայ» (Թ. Թորանյան), «Ամբողջ **գեղդաստաննիս** ասանկ
կը հալի...» (Ա. Անդրեասյան), «Առջի հեղ այս անունը **արտասանելուս**
գարմանքով ու հարցումներով լեցուն այքերը մեզի դարձան...», «Մութ է
չորսիդինիս. հսկայ ծառերուն շուրջ վերսիսա գիշերին սեւութամբ կը
թանճանայ... Դետիտուն կ'երթանք **երկուքնիս** քիչ մը առջեւէն, ու
ետևունը կը լսեն էրկամը ծայրը...» (Գ. Չոփրապ), «Մաքրութան առաւօտ
մը պիտի բացուի **վրանիս**» (Կ. Շուշանյան):

Կարծիք կա (Ա. Արրահամյան, Էդ. Տասնապետյան, Ռ. Սաքապետո-
յան), որ բազմավանկ գոյականները ունեն նաև հոգնակի ձևերից կազմ-
վող տարբերակներ՝ գոյականների հոգնակիության իմաստը (հոգնակի
են և՛ պատկանողը, և՛ պատկանյալը) արտահայտելու համար, ինչպես
գրիչնիս (=մեր գրիչը) – **գրիչներնիս** (=մեր գրիչները), **գրիչներնիդ**
(=ձեր գրիչները), **գրիչներնին** (=իրենց գրիչները), **նաւակներնիս** (=մեր
նավակը) – **նաւակներնիս** (=մեր նավակները): Մեր ձեռքի տակ եղած
աղբյուրներում այդպիսի կազմություններ չկան:

Որոշիչ հոդեր և մը (մի) անորոշ հոդը

Որոշիչ են **ը** և **ն** հոդերը: Օձագունաբանորեն **ն**-ն ավելի հին է. **ը** հոդը առաջացել է վերջնահանգում **ը** գաղտնավանկից՝ **(ը)ն**>**ը** զարգացումով: Ինաստային առումով տարբերություն չունեն. ցույց են տալիս առարկայի որոշ, հայտնի լինելը: Կարող են ցույց տալ նաև առարկան իր ամբողջ ծավալով, երբ դրվում են հատկապես նյութ ցույց տվող գոյականների վրա, ինչպես «**Ալիքը** թափուեցաւ յատակին» – «**Ալիքը** թափուեցաւ յատակին»:

Ե-ն և **ը**-ն նույն հոդի դիրքային տարբերակներ են: Երկու գրականներում էլ **ն**-ն դրվում է ձայնավորով վերջացող բառերի վրա՝ **այգին**, **հարսնացուն**, **երեկոն**, **իսկ ը**-ն բաղաձայնով վերջացող բառերի **գիրքը**, **տունը**, **մարդը**:

Եթե հաջորդող բառը սկսվում է ձայնավորով, **ը** հոդի փոխարեն կարող է դրվել **ն**՝ «**Վահանը ուսանող է**» և «**Վահանն ուսանող է**»: Սա և՛ արևմտահայերենում, և՛ արևելահայերենում ունի սոսկ ոճական-գործառական արժեք. առաջին դեպքում բառակապակցությունն արտասանվում է դաջորով և շեշտվում է **Վահանը** բառը, իսկ երկրորդ դեպքում արտասանվում է միասին, և առավելապես ընդգծվում է կառույցի ընդհանուր իմաստը: Արևմտահայերենում ավելի գործածական է **ը**-ով ձևը:

Եթե հաջորդ բառն սկսվում է բաղաձայնով, ապա նախորդ բառը պետք է ստանա **ը** հոդը՝ «**Վահանը** գիտե՛», սխալ է՝ «**Վահանն** գիտե՛»:

Ալ, սա, ստ, չտ, զգ և նման հնչյունակապակցություններով սկսվող բառերից առաջ երկու գրականներում էլ կարելի է գործածել և՛ **ը**, և՛ **ն** հոդերը՝ պայմանավորված վերը նշված գործառական նշանակությամբ: Արևմտահայերենում թեև նշված կապակցություններով սկսվող բառերը միշտ արտասանվում են նախահունչ **ը**-ով, այնուամենայնիվ նախընտրելի է **ը** հոդի գործառությունը՝ «**Նիստը** (ը)սկսաւ»:

Արևմտահայերենում առավելակամ-հայցակամը տվորաբար պահանջում է որոշիչ հոդ. «**Ծառը** տապալեցավ», «Եկավ **Ֆրանդը**», «**Մենք Վահանը** տեսանք», «**Ջուրը արտը** ողողեց»: Այս կանոնից շեղվում են պատմական և աշխարհագրական հանրածառնթ անունները, որոնց դեպքում հոդի գործածությունը պարտադիր չէ. նախընտրելի է անհոդ գործածությունը՝ «**Ո՛չ ոք** կ'անգիտանայ թե **Չեղրգ Չաւուշ** առասպելը՝ կեանքի եւ կեանքը առասպելի վերածող հերոսի տիպար մը եղաւ».

«**Անի** Բագրատունեաց մայրաքաղաքն է», «**Մետրոպ** հայ գիրերու հիմնադիրն է»: Բայց «**Մետրոպը** տուն չէր եկած», «**Մետրոպն** է հայ գիրերու հիմնադիրը» ևն:

Երբ նույն նախադասության մեջ առկա է խնդրի պաշտոնով մեկ ուրիշ անծնանուն, ուղղական-ենթական կարող է հոդ չստանալ. «**Վլիչան** կը նմանի **Միամանթոյի**» որմէ երկու քերական կը բաւեն կաղապարը կազմելու ամբողջական գործին» (Գ. Օշական), կամ «**Գետրգ(ը)** կը սիրէ իր **ծնողները**», «**Վահան(ը)** չէր հաւնած **բանախօսը**»:

Արևմտահայերենում կանոնավոր է նաև **-ութին** ածանցով գոյական հանգման խնդրի անհոդ գործածությունը, ինչպես «**ԱՄՆ** նորաստանակ համաճախագահը հանդիպեցաւ **Հայաստանի ղեկավարութեան**», «**Ջրուակիցները** Արցախի հարցի լուծման մասին մտքեր փոխանակեցին, ինչպես նաեւ անդրադարձան ԵԱԿԿ Մինսքի խումբի **գործունեութեան**» («Ասպարեզ»):

Արևմտահայերենում սովորաբար մյուս հոլովների ձայնավորահանգ ձևերը որոշիչ հոդով, իսկ բաղաձայնահանգ ձևերը առանց հոդի են գործածվում, ինչպես՝ «տարիին հոլովոյթը» – «տարուան հոլովոյթը», «ընկերին հաւատարիմը» – «ընկերոջ հաւատարիմը», «կառավարութեան իրահանգը», «հայրիկին պատուերը» – «հօր պատուերը», «գիւղէն իջանք», «կանուրջէն ամցանք» ևն: Արևմտահայերենում որոշիչ հոդ սկզբունքորեն կարող են ստանալ բոլոր հոլովական ձևերը:

Որոշյալ առման դեպքում միշտ հոդով է գործածվում բացառական հոլովը: Սեռական-տրականը միշտ չէ, որ հոդ է ստանում: Պարտադիր որոշիչ հոդ է ստանում հատկացուցիչ սեռականը ձայնավորահանգ բառերում: Այլ կերպ ասած՝ արևմտահայերենում որոշիչ և հատկացուցիչ սեռականների համար հոդառությունը քերականական տարբերակիչ հատկանիշ է, ինչպես՝ «**Չուկի**ն հոտը» և «**Չուկի** հոտ», «**Մարմարա** ծովուն ձուկը» և «**Ծովու** ձուկ»:

Եթե առկա են բազմակի հատկացուցիչներ, հոդ է ստանում վերջինը. «**Հայաստանի նախագահին** հրամանը», «**Քայրը** որոշեց որդիին հասկցնել աշխատանքի կարելուփնիւը եւ **բրտինքի** վատտակին քաղցրութիւնը» (ԴԳ), «**Համազումարին** պիտի մասնակցի նաեւ **Ռուանտայի նախագահին** ներկայացուցիչը» («Մարմարա»):

Պլուսի հայ բարբառում որոշիչ հոդը կարող է դրվել բառի բոլոր հոլովածների վրա, այդ թվում՝ նաև գործիականի: Վերջինիս՝ հոդով կազմություններում, ըստ Յր. Աճառյանի, ընդգծվում է ստացականության իմաստը՝ **հացովը = նրա հացով**: Յիմբ բարբառին բնորոշ քերականական այդ հատկանիշը զրական լեզվին փոխանցվեց մասամբ: Եթե որովայնի շարահյուսական կառույցներում հաստատապես ընդգծվում է այդ իմաստը (օրինակ կրկնակի ստացական ձևերում՝ «**Իրենց ձեռքերովը**», կամ բարդ համադասական նախադասություններում, երբ համագործախաղասություններից մեկում բացակայում է ստացական դերանունը՝ «Ան **իր սըրտին** մեջ սուրբ էր, **բազուկներովը**» հերոս)՝ (Դ. Վարուժան), ապա ընդհանուր կիրառություններում դժվար է անպայման ստացականության իմաստ արձանագրելը, և առավել սովորական է թվում քերականական այդ ձևի բուն նշանակությունը, ինչպես՝ «Չաւկիւն **արեամբը** թաթաւուն այդ **չապիկովը** քստնմելի» (Սիւսմանթ), «Աշխարհը շատ քիչ կը սիրէ տրտմիլ ուրիշներու **տրտմութեամբը**» (Լ. Սյունեյան), «Մարդս ինք միայն կրնայ շինել իր Աստըծուն նըկիրուած տաճարը, իր **մէջքովը**, իր **ձեռքերովը**, իր **խելքովը**» (Լ. Շանթ):

Արևմտահայերենում, ինչպես արևելահայերենում, գործածական են նաև այդ հոլովածնի ստացականով կազմությունները, ինչպես՝ «Կ'աշխատեն, կը հրճուին զայն. յուշքերուս, խորհրդածութեանցս, երազներուս լեռնաբուրմամբը, ծովափտութեամբը լեցուն, իմ **տարաբախտութեամբս** ու երանութիւններով, իմ ներեական **քաջութեամբս** առլի առանձնութիւնս» (Ինտրա):

Գործիականի որոշիչ հոդով կազմությունը օրինաչափ է արդի արևմտահայ գրական լեզվում՝ որպես բարբառից փոխանցված ընդհանուր-գործածական ձև, և ունի որոշ խոսակցական երանգավորվածություն: Գեղարվեստական խոսքում այն կիրառվում է նաև իմաստային-արտահայտչական ինչ-ինչ նրբերանգներ արտահայտելու համար:

Այլ օրինակներ՝ «Սանկիկը քեզի կը փստրէ **մօրը** գիրկէն ու քեզ կը կանչէր թաթիկներով» (ԶՍ), «Յուն էր նաեւ բոժիչկ ու բանաստեղծ Իգնատ Սարգսաւանը իր բոժիչկ **տիկնոցը** հետ» («Մարմարա»), «Կրնային ըլլալ արեւելեան իշխանաւոր ձեռքեր՝ հանդիսական ու յեղինակաւոր, իրենց տարօրէն **բարկութեամբը** բռնակալ եւ անգութ» (Կ. Շուշանյան):

Պետք է ասել, որ արևմտահայ գրողները համեմատաբար ազատ են զգում իրենց **հ** (**հո** գիր) և **յ** (**յի** գիր) հնչյուններով սկսվող բառերից, իսկ երբեմն էլ նույնիսկ բաղաձայնից առաջ որոշիչ հոդերի ընտրության հարցում: Գրական լեզվի նորմավորման շրջանում արևմտահայ բանաստեղծները ոտանավորի չափը պահպանելու համար, իսկ երբեմն էլ առանց դրա անհրաժեշտության գործածում են **ն** **ը** որոշիչ հոդը՝ «Բոլոր **պղինձն**, բոլոր **կապարն**, բոլոր **թիթեղն** և արոյրն այս քաղաքին» (Սիւսմանթ), «Լի է ամբողջ ցորեններով աստղափառ Խորունկ **գոգնոցն**: **Չեղկերն** հերուան ծարախի Կը սպասեն իր լայնչի բուռին...» (Դ. Վարուժան): **Ն** հոդի այդպիսի կիրառությունները հանդիպում են նաև սփյուռքահայ մամուլի և գրականության տեղում: Դրանք մտացունկային ձևեր են գրաբարից:

Սի մասնիկը՝ որպես հոդ, երկու գրականներում ունի իմաստային, ձևային և կիրառական տարբերություններ:

Անորոշ առումը արևելահայերենում չունի քերականական մասնիկ. արտահայտվում է բացասական կամ զրո ձևով և դրանով էլ հակադրվում է որոշյալ ձևերին՝ **մարդ** և **մարդը**:

Ճանորություն: Սի մասնիկը արևելահայերենում հիմնականում ունի նյութական նշանակություն և գործածվում է կամ **մեկ** թվականի նշանակությամբ՝ «Սի օր անգամ չսպասե՛ր», կամ էլ **մի** անորոշ դերանվան՝ «Սի մրախոն աղջիկ տեսայ Ռի-լոտոյի կամոջին...» (Ա. Իսահակյան): Երբեմն կարող է գործածվել նաև իբրև եղանակավորող բառ՝ խոսքին հաղորդելով նկատելի խոսակցական երանգ, ինչպես՝ «Սի հարցնող լինի ինչ կարող ես անել», «Սի գնա տես ինչ է ուզում»: Վերջին դեպքում **մի** մասնիկը արտահայտում է նաև մեղծ հրամանի իմաստ:

Սի–ն արևմտահայերենում հոդ է և գործածվում է հնչյունափոխված տարբերակով՝ **մը** < **մի**:

Են օժանդակ բայից և ալ շաղկապից առաջ բարեհնչության համար կարող է ստանալ **մ** մասնիկը՝ **մըն**. «Օն, հառաչ մ'ալ, արցունք **մըն ալ** – վերջի՛նն է!» (Դ. Վարուժան), «Ուտանաւորի մը պարզութիւնը գրելու արուեստին մէջ բարձրագոյն, բայց դժուար ստացուող արժանիք **մըն է**» (Յ. Օշական), «Բառարանն իսկ առանց օրինակի կմայն **մըն է**», «Չափը այնպիսի բան **մըն** է, որ չափ չունի» (Շ. Շահնուր):

Չայնավորից առաջ կարող է հնչյունափոխվել **ը**–**ն** տղվում է, որի փոխարեն դրվում է ապաթարց **մ'**, ինչպես՝ «Կ'երթայ մութին մէջ, իր ցաւովը գինով... Սինչեւ որ օր **մ'ելլ** է լոյսին մէջ յանկարծ (Կ. Թեքեյան)», «Չաղ-

ջիպան Եւաօն հազիւ փողոցի անկիւնը անցած էր, հեղ մ'ալ տեսնես ներս մտաւ Մանան պաճին» (Դամաստեղ):

Ուհի դիրքային տարբերություն. դրվում է լրացյալից հետո **մարդ մը, գրել մը:**

Այքի է ընկնում գործառական ավելի մեծ հնարավորություններով.

ա) Կարող է գործածվել գոյականների նաև հոգնակի բժի հետ **տուներ մը, մարդեր մը, խաղեր մը՝** խոսքին հաղորդելով որոշ խոսակցական երանգ. «Դիտողութիւններու մատանակին մէջ **բաներ մը** արծաճազովէ ետք, տնօրէն յիշեցուց որչակներու վճարման հարցը» (ԳՔ):

բ) Դրվում է ինչպես գոյականների և փոխանուն բառերի, այնպես էլ այլ խոսքի մասերի վրա՝ **աղէկ մը, շուտ մը, կամաց մը** են: **Օրինակ** «Վարչականները, այդ գիշեր, ժողովին **բաւական մը** վիճարարներ են այդ հարցին շուրջ» (ԶԱ), «Վերջապէս տեսանք առաջին յարկի չորրորդ պատուհանէ ներս **կամաց մը** շարժով Ստեփաննիս ուրուազիծը» (ԳԲ), «Արածը քովը նստողին **կամացուկ մը** քաւ...» (ՊՊ), «Տնօրէնուհին Սիլվա Գուլումճեանն է. վերին աստիճանի **նուիրուած մը** իր գործին, համեստ, աշխատունակ, գիտակից» («Մարմարա»):

Հավանաբար ունենալով բարբառային-խոսակցական երանգավորվածություն այս կազմությունները (նկատի ունենք նաև **մը** հողի գործածությունը գոյականի հոգնակի բժի հետ) գրական լեզվում կամ գրական լեզվի գործառական տարբերակներում հաճախ չեն հանդիպում:

Ծանոթություն: Մի անորոշ հողը արևելահայերենում սովորաբար հոգնակի բժով գործածված գոյականների, ինչպես նաև այլ խոսքի մասերի հետ կիրառվել չի կարող, բայց խոսակցական լեզվում այդ կիրառությունները անհնար չեն, ինչպես «Մի այնպիսի **հայոյանքներ** տեղաց, որ բոլորը պապանձվեցին», «Մի լավ դաս տվեց նրան»:

գ) Կարող է հանդես գալ որպես եղանակավորիչ՝ «Հոս է **հայրենիքի մը** օգտակարութիւնը», «Ընդհանուրին մէջ միութենէ ու մեծութենէ գուրկ մեր անցեալն ու ներկան կուտան մասնակի մեծութիւններ իրենց մամբանամտութեանց մէջ **Արտաշէս մը, Տիգրան Բ-մը** եւ ուրիշներ մինչեւ մեր առիւծ հայրուկները» (Ե. Սարաբճյան):

Ինչպես արևելահայերենում, **մը (մի)** հողը արևմտահայերենում ունի նաև որոշչային կիրառություն **ինչ-որ** դերանվան նշանակությամբ.

«Ձանա՛ երբեմն լռել, այսպէսով անտեղի բաներ ըսելէ կ'ազատիս գոն **չափով մը**»:

Արևմտահայերի խոսքում **մը**–ն անհամեմատ լայն կիրառություն ունի, քան **մի**–ն արևելահայերենում: Մանուկ Աբեղյանը մի առիթով համեմատության համար խոսքի նույն հատվածը բերում է արևելահայերենով և արևմտահայերենով, որոնցից առաջինում **մի** անորոշ հողը չի գործածվում և ոչ մի անգամ, իսկ երկրորդում՝ արևմտահայերեն տարբերակում ութ անգամ: Բերենք արևմտահայերեն օրինակը՝ «Աւելորդ չի լինիր ցուցնկատել, որ արևմտեան գրական լեզուին մէջ անորոշ յօդի չափազանց գործածութիւն մը կայ. շատ **մը** դէպքերու մէջ կարելի էր բառ **մը** ընդհանուր ձևով մը գործածել, առանց որևէ յօդի **մը**, կամ որոշեալ յօդով **մը**, բայց **մը** յօդով **մը** կը գրեն» (1):

Կամ մեկ այլ օրինակ Հակոբ Օշականից, որ նախանձախնդրի է իր խոսքի բազմազանության, լեզվական կառույցի անմիօրինակության հարցում. «Քանաստեղծութիւն մը լեզու է անշուշտ: Բայց ասկէ առաջ զգացումի մը, զգայութեան մը, խորունկ ապրումներու, յոյզերու կերպարում մըն է, զգեստաւորում մը, ու այդ իսկ հանգամանքով՝ արտոնուած է մերծելու լեզուական ամեն կարգ ու սարք, զրահանք» (Գ. Օշական):

Ցուցական հոո

Ցուցականության իմաստով գործածվում է միայն **ս** հողը: Շատ սահմանափակ գործածություն ունի հայոց լեզվի երկու տարբերակներում, արտահայտում է այս դերանվան իմաստ. **աշխարհս** – այս աշխարհը, **մարդս** – այս մարդը, **օրես** – այս օրերին, **վերջես** – այս վերջերը են: Մի շարք ձևեր արդի գրականին են անցել գրաբարից **բազմիցս, երիցս** (գրաբ. երեք անգամ, իսկ այժմ՝ բազմաթիվ անգամներ), **ամսոյս** են: Այդ կազմությունները խոսքին հաղորդում են նկատելի հանդիսավորություն, պաշտոնական երանգ:

Ցուցականության իմաստը **ս** հողի մեջ թույլ է արտահայտված: Այդ է պատճառը, որ հաճախ և արևմտահայերենում, և արևելահայերենում կիրառությունից դուրս դժվար է որոշել **ս** հողն արտահայտում է ստացականության՝, թե՛ ցուցականության իմաստ. պետք է առաջնորդվել խոսքի բովանդակությամբ, ինչպես «**Աշխարհըս** միգ մընալու չէ իմաստ-

մասիրաց խարարով» (այս աշխարհը), «Այդ ծանր լուրը ցնցեց հոգեկան աշխարհս» (իմ աշխարհը):

Դիմորոշ հոդեր

Դիմորոշության իմաստով կարող են գործածվել **ս** և **դ** հոդերը: Սովորաբար դրվում են անձ ցույց տվող գոյականների վրա՝ տալով դրանց համապատասխան դեմքի իմաստ՝ **ս**–ն առաջին դեմքի, **դ**–ն երկրորդ, **ուսանողս՝** ես, **ուսանողներս՝** մենք, **ուսանողդ՝** դու, **ուսանողներդ՝** դուք: **Օրինակ՝** «Ընդունե՛ սիրով, մեծագոր Աստուած, Աղաչանքները դառնա՞ցած սրտիս, **Ամօթահարիս** մօտեցիր **մեծիդ** բարեգութեամբ, Փարատե՛ իսպառ, ամենապարգեւ, Տխրութիւնն իմ այս նշաւակելի» (Գ. Լարեկացի, թարգմ.):

Դիմորոշ հոդի իմաստը այս մասնիկների մեջ որոշ չափով թուլացել է, ուստի հաճախ այդ իմաստը ընդգծելու համար երկու գրականներում էլ դրանք գործածվում են համապատասխան դերանունների հետ՝ **ես ուսանողս, դու, ուսանողդ:**

Ս և **դ** հոդերը՝ իբրև դիմորոշ և ստացական հոդեր, ինչպես արևելահայերենում, այնպես էլ արևմտահայերենում, կարող են գործածվել բոլոր հոլովածների հետ, ինչպես՝ «**Գլխովդ** շատ անպեր կանցնեն, սարը միշտ կա անասան» (Դ. Թումանյան), «Տես քու **մեկնելիդ** ետքը մեք ինչպես խնդիրը մարեցիք» (Ե. Օտյան):

Այսպիսով՝ ցուցական և դիմորոշ հոդերի կազմության և կիրառության մեջ արևմտահայերենը և արևելահայերենը սկզբունքային որևէ տարբերություն չունեն:

ԳՈՅԱԿԱՆԻ ՀՈԼՈՎԻ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ

Հոլովումը գոյականին և գոյականի իմաստ ունեցող բառերին բնորոշ քերականական փոփոխություն է, որով արտահայտվում է գոյականի հարաբերությունը այլ առարկայի, գործողության կամ այլ հատկանիշի նկատմամբ: Հոլովում ասելով՝ հասկանում ենք բառերի մեան ձևափոխությունները: Չնախփոված յուրաքանչյուր ձև կոչվում է **հոլով**, ձևափոխությունը՝ **հոլովում**:

Հոլովը քերականական կարգ է: Իբրև այդպիսին՝ հոլովը ունի քերականական ձև և քերականական իմաստ: Հոլովական ձև ասելով՝ հասկանում ենք այն ձևը, որով տվյալ հոլովը տարբերվում է մյուսներից: Հայոց լեզվի երկու տարբերակներում էլ թեքված հոլովական ձևերը կազմվում են կամ բառի վրա վերջավորություն ավելացնելով, կամ հերթազայությամբ: Հոլովներից յուրաքանչյուրն ունի իր յուրահատուկ ձևը կամ ձևերը: Պատկերը հետևյալն է՝

արևելահայերեն	արևմտահայերեն
ուղ. – 0	– 0
սեռ.–տր.–ի, ու, ան, ոք, վա, ց և ա, ո	–ի, ու, ան, ոք, ուան (վան). ոյ, ց և ա, օ
բաց.– ից, ուց	– է, մէ
գործ. – ով, բ	– ով, բ, մով
ցերգ. – ում	– – – –

Հոլովվող բառերի բառածների արտահայտած քերականական իմաստները շատ ավելի բազմազան են, քան քերականություններում արձանագրված շարահյուսական հարաբերությունները (նախադասության անդամները):

Հոլովական իմաստ ասելով՝ հասկանում ենք այն իմաստը, որ արտահայտվում է տվյալ հոլովական ձևով: Յուրաքանչյուր հոլով արտահայտում է մեկից ավելի շարահյուսական հարաբերություններ, և երբեմն դժվար է որոշել, թե դրանցից որն է հիմնականը, առաջնայինը: **Օրինակ՝** բացառական հոլովի համար երբեմն գլխավոր իմաստ է առանձնացված **եյակետի, սկզբնակետի** իմաստը, որը պայմանավորված է **ից, ուց / է, մէ** ձևույթների իմաստով, բայց շարահյուսական հարաբերությունների մեջ բացառական հոլովածը ունենում է իմաստային խիստ բազմազան դրսևորումներ՝ պատճառ, ժամանակ, առարկայի հատկանիշ ևն, թեև այնուամենայնիվ դրանց մեջ զգալի է իմաստային ընդհանրությունը: Կամ **ով, բ, մով** ձևույթները գործակալին՝ համար պայմանավորում են **վիճոցի** ընդհանուր իմաստը. կիրառության մեջ գործիականի բառածները արտահայտում են այդ ընդհանուր իմաստին առնչվող տարբեր շարահյուսական հարաբերություններ՝ **ձև** («**Յոյզով** մեռաւ ան,

յուշբով կ'ապրի դեռ», **միջոց** («եղեգնեայ գրչով երգեցի փառքեր»), **տեղ** («Այս իրիկուն ձեզի կու գանք երգ երգելով Լուսնակ **Ճամբով**», **միասնություն** («**Ընկերներով** մեկնած էին»), **առարկայի հատկանիշ** («**Կարով** սուրճ հիւրասիրեցին») են:

Երկու տարբերակների հոլովական համակարգերի համեմատական քննության տեսակետից առավել եական է առանձին-առանձին ներկայացնել հոլովների անենատարածված նշանակություններն ու շարահյուսական կիրառությունները, որոնցում արձանագրվում են որոշակի տարբերություններ:

Հոլովվող գոյականների գերակշիռ մասի հոլովի քերականական իմաստները արտահայտվում են հինգ բառածնով, հետևաբար գոյականն ունի հինգ հոլով:

Երկու գրականների համար համակարգային տարբերություն պետք է համարել այն, որ արևելահայերենի հինգ հոլովների դիմաց արևմտահայերենն ունի չորսը: **Բացակայում է ներգոյական հոլովը**:

Աս բացատրվում է երկու գրականների բարբառային հիմքերով: Ներգոյականը՝ որպես առանձին հոլովածն, առաջացավ լեզվի զարգացման հետզարաբայան փուլում՝ արևելահայ բարբառներում. այն արևմտահայերենում առանձին ձևակոչում չունի:

Այդ հոլովի իմաստը արևմտահայերենում արտահայտվում է երեք կերպ.

ա) Սեռական-տրականի ձևով և մեջ կապով. արտահայտում է հիմնականում գործողության տեղի իմաստ՝ «**Պարտզգին մեջ** աղուոր վարդեր տեսած էի», «**Գիրքին մեջը** գրառումներ ըրած էր», կամ «Մենք Արժանքինի Պուլենոս Այրես **բաղաքին մեջ** երկխոսութեան անցած ենք Ապատեան Սրբազանին հետ» (Թ. Թորանյան), «**Իրականին մեջ** վանք գոյութիւն չուներ բառին ընթացիկ առումով» (Շ. Շահնուր):

բ) Ուղղական-հայցականի ձևով. դարձյալ ցույց է տալիս գործողության կատարման տեղը՝ «**Երևան** հանդիպեցանք», «**Փրանսա** կ'ուսանին», «**Դպրոցը** հանդիսութիւն մը կա», կամ «**Փողոցը, տունը, դպրոցին մեջ** միշտ և ամեն տեղ քաղաքավոր եղէք» (ՋԱ):

գ) Առանձին ժամանակամիջ կառույցներում՝ արտահայտվում է ուղղակի սեռական-տրականի ձևով. ցույց է տալիս գործողության կատար-

ման ժամանակը՝ «Այս **պարագային** չեն կրնար քեզի հետ խօսիլ», կամ «Մեր անլուծելի կարծած խնդիրները յաճախ ժամանակի **ընթացքին** կը գտնեն իրենց լուծումը» (ԳԶ), «**Յետագային** զրդոյկիս ընդգրկած նիւթին շրջանակները կրնան ընդարձակուիլ...» (ՊՊ): Նմանապես՝ **յառաջիկային, անցեալին, զրոյցի վերջաւորութեան** (=զրոյցի վերջում) են:

Այս ընդհանուր տարբերությունից բացի, տարբերություններ կան նաև հոլովների կազմության և կիրառության մեջ:

Ուղղական հոլով

Չնային առումով երկու գրականներում էլ ուղղականը բառի ուղիղ ձևն է հոլովական **զոդ** վերջավորությամբ: Իմաստային առումով ցույց է տալիս մի բան անող կամ եղող առարկա: Ցույց է տալիս նաև այն անձը կամ առարկան, որն իր վրա է կրում գործողությունը (սա արևելահայ ավանդական շերականության հայցական հոլովն է): Այդ հոլովով դրված բառերը արևմտահայերենում պատասխանում են ո՞վ, ի՞նչ(ը), զո՞վ (հայցական) հարցերին (արևելահայերենում՝ ո՞վ, ի՞նչ(ը), ո՞ւմ (հայցական)): Երկու գրականներում էլ ուղղականը համարվում է ենթականի հոլովը, քանի որ ենթական միշտ դրվում է ուղղական հոլովով: Ուղղական հոլովով դրվում են նաև նախադասության այլ անդամներ, որոնք երկու գրականներում այդ հոլովի համընկնող շարահյուսական կիրառություններ են: Ուղղական (ուղղական-հայցական) հոլովով արտահայտվում են

ա) **ենթական՝ «Օրը** ահա կ'իրիկնանայ. - կ'երկարի» (Դ. Վարուժան), «Մարդկային **սիրտը** շատ չի փոխուի, մանաւանդ շուտ չի փոխուի» (Գ. Օշական),

բ) **անվանական անդեմ նախադասության գերադաս անդամը**՝ «Սի քսեք թէ Դանիէլ Վարուժան Դուրեանի պէս մեծ բանաստեղծ մըն է: Իրաւ **բանաստեղծ**: Ապահովաբար» (Գ. Օշական), «**Խաղաղութիւն**, քարանձաւներու բազաւորութեան նման խորունկ ու ահաւոր» (Շ. Նարդուհի),

գ) **ստորոգելիական վերադիրը**՝ «Բանաստեղծ մը **բանաստեղծ** է յոյնիսկ իր փշրանքներուն մեջ», «Բանաստեղծութիւնը կամ հոգիի **փաստ** է կամ բառերու **խաղ**: Ու հոգին թերեւս մէկ երկրորդ **երես** է ժամանակին, որ հոս կը նշանակէ պարագայէս ապրումներու անընդմեջ հիւսիսայգ մը» (Գ. Օշական),

դ) գոյական որոշիչը «Եւ համբուրող շըթուները բոց կակաչին Քարին ծըռած սիրայոյզ», «Արիւն գրով մ'ան կը գըրե՛» (Դ. Վարուժան), «Ռ՛վ քաղցրութիւնը նայուածքին իր ծաղիկ. Ռ՛վ պերճութիւնը զգնացքին իր հպարտ. ճամբուն վըրայ իր՝ քայլերուն հետըը վարդ՝ Ուր հեշտօրէն կը հածի դեռ իմ մէնկի» (Մ. Մեծարեան),

ե) կոչականը «Ա՛հ, զըլուխըս փոթորկեց, Այս սեւ հեղեղն տըլի դուրս, Ո՛հ, հերե՛ ինձ, Աստուած իմ, Մօրըս արտօսըր տեսի՛...» (Դ. Դուրյան), «Մշա՛կ, ցանե՛. — յաճուն տանդ սեղանին թելիդ շարժումն անպարագիծ թող ըլլայ» (Դ. Վարուժան),

զ) ուղիղ խնդիրը «Յորդ անճրեւներու տարափներ թօնուր խօլ ջրվժեճերով մայթը կը ծծօճե՛» (Մ. Մեծարեան), «Լուսակարկաչ—ը Պէշիկ-թաշլեանի կերտած գեղեցիկ բառերն մէկն է, որ կրցած է համարել ջրուրին ծայրը եւ պայծառութիւնը, լոյսը».

է) տեղի պարագան՝ «Ֆետայիներու այդ խումըը կ'երթայ Սասուն», «Խաչատուր Աբովեան 1829ին կը բարձրանայ Արարատի գագաթը Փրոֆ. Պարրոտի հետ, որ Դորպատի համալսարանէն կու գար»,

ը) ժամանակի պարագան՝ «Յաջորդ օրը աւելի եռանդով կ'աշխատը, Լաբըրը աւելի սաստկութեամբ կը ճգմըր...» (Երուխան) են:

Ինչպէս տեսնում ենք, շարահյուսական հիմնական կիրառություններում ուղղական հոլովը երկու գրականներում տարբերություններ չի դրսևորում:

Իմաստային և կիրառական մասնակի տարբերություններից են.

ա) Եթե արևելահայերենում ուղղական հոլովով արտահայտվում է միայն իրերի կամ իրի առում ունեցող բառերի ուղիղ խնդիրը, ապա արևմտահայերենում ուղղականով է արտահայտվում ն' անձի, ն' իրի առում ունեցող բառերի ուղիղ խնդիրը, քանի որ, ինչպես ասվել է, արևմտահայերենում բացակայում է անձի և իրի առման քերականական կարգը:

բ) Այս հոլովի կիրառական տարբերություններից է նաև այն, որ արևմտահայերենում դրանով կարող է արտահայտվել ոչ միայն այն տեղը, դեպի ուր ուղղվում է գործողությունը (ուղևորման տեղի պարագա), այլև այն տեղը, որտեղ կամ որի ներսում կատարվում է գործողությունը (պարունակություն տեղի պարագա), ինչպես «Մեծ հայրս Մուշ ծնած է, իսկ մեծ մայրս Ալաշկերտ», «Վարուժան ծնած է Բրզանի գյուղա-

քաղաքը», «Անոնք լեռները կեցած են», կամ «Դալեպէն եկած Ուրֆայէն ելած էին: Ճամբան հանդիպեցանք» (Գ. Մխիթարյան), «Ամառը գիւղը կը բնակին», «Սաքրեցէք բաժակներն ու պնակները եւ զանոնք պահարանը շարեցէք», «Այս նոյն սեւազգեստ կինը տեսայ ձեր եկեղեցին» (ԶՄ):

Սեռական-տրական հոլով

Իմաստային առումով սկզբունքային տարբերություններ չկան. երկու գրականներում էլ սեռական-տրականը արտահայտում է պատկանելություն, վերաբերություն, ստացականություն (հատկացուցիչը), ունի նաև խնդրային ու պարագայական կիրառություններ, մասնավոր այլ իմաստավորումներ: Արևմտահայերենում պատասխանում է որո՞ւ(ն), ինչի՞(ն) հարցերին:

Այս հոլովի կազմության սկզբունքը երկու գրականներում նույնն է: Այսինքն արևմտահայերենում նույնպես սեռական-տրականը կազմվում է մասնիկավորմամբ և հերթագայությամբ: Մասնիկավոր ձևերը ամբողջությամբ չեն հանրնկնում: Արևելահայերենում ունենք ի, ու, ան, ոչ, վա, ց մասնիկները, արևմտահայերենում ի, ու, ան, ոչ, ուան (վան), ոյ, ց:

Երբքին թեքման կամ փոփոխության ձևերում երկու գրականներում էլ առկա են նույն հերթագայությունները այ - օ (ո), ու - ա:

Երկուսում էլ սեռական-տրականը կազմվում է ուղղականից, ինչպես արևել. անտառ - անտառի, գինի - գինու, հայ - հայի, ամառ - ամառան, ընկեր - ընկերոջ, օր - օրվա, Վարդանանք - Վարդանանց, հայր - հոր, տուն - տան,

արևմտ. անտառ - անտառի, գինի - գինիի, հայ - հայու, ամառ - ամրան, ընկեր - ընկերոջ, օր - օրուան, Վարդանանք - Վարդանանց, հայր - հոր, տուն - տան:

Մի շարք բառեր սեռական-տրականը կազմում են ներքին կամ արտաքին թեքման այլ ձևերով, ինչպես՝ կայսր - կայսրու, դուստր - դստեր, հանգիստ - հանգստանք, սուգ - սգոյ են: Ինչպես այս, այնպես էլ սեռական-տրականի բուն կազմություններում, առանձին բառերի ու բառախմբերի հետ կապված, կան կազմության տարբերություններ, որոնց մասին կխոսվի հոլովումները քննարկելիս:

Ավելացնենք միայն, որ եթե արևելահայերենում հոգնակի սեռական–տրականը համակարգային հոլովակազմության մեջ ունի հոգնակի ուղղականի ձև + ի կաղապարը՝ **քաղաք – քաղաքներ+ի, ընկեր – ընկերներ+ի, տուն – տներ+ի**, ապա արևմտահայերենը ունի հոգնակի ուղղականի ձև + ու կաղապարը՝ **քաղաք–քաղաքներ+ու, ընկեր – ընկերներ+ու, տուն – տուներ+ու**:

Եշտենք մաս, որ համառոտության պահանջով աշխարհաբար ձևերին զուգահեռ արևմտահայերենում գործածական են մի շարք գոյականների, հիմնականում –**ուֆին** ածանցով կազմված՝ տոհմ, խմբակցություն, ցեղ ցույց տվող անունների, «կարգ մը ազգանուններու» և առանձին բառերի՝ **մարդիկ, տղաք, ծնողք** են, գրաբարյան հոգնակի սեռականները, որոնք որպես նորմատիվ ձևեր են արժանագրվում արևմտահայ քերականության դասաբարբերում, և որոնք, ինչպես այլ առիթով մշել ենք, մաս պլուսահայ բարբառի լեզվատարրեր են, օրինակ՝ **երջանկութանց, ծաղկանց, մարդոց, տղոց, պատմութանց, ծառոց, գիտութանց, զաւակաց, տղոցմ** են: Դրանք քերականական կարծ ձևեր են և մեծ չափով նպաստում են խոսքի կառուցվածքի հակիրճությանը:

Օրինակ՝ «Գինո՛վ են մե **ծաղկանց** բոյրեն» (Ս. Մեծարենց), «Տուն հրաւիրեք եօթը **կուսակցութանց** պարագլուխները» (Ե. Օտյան), «Կաշխատիմ հասկնալ անոր գործը, որ ձգտումիմ ու **յանդգնութանց** նորութեանմը, բայց մանաւանդ իրացուցած **գեղեցկութանց** կարգ մը կողմերովը արժանի է անկեղծ հետաքրքրութեան» (Յ. Օշական), «Իսկապէս սասիման չեն ճանչնար **մարդոց** ողջոյնները, **մարդոց** սիրակեզ բարեւները» (Ռ. Հատտեճյան), «Այն ատեն նկատեց, որ հետզհետ կը սեղմուէր ուսանող **տղոց** օղակը» (Ա. Անդրեասյան), «Լակուտը յամրիմանուեցաւ **տղոցմ**», «Այդ **մարդոցմ** վերջինը վերցուցած է այդ գիրքերը» (ԴԲ):

Սեռական–տրական հոլովի կիրառությունները երկու գրականներում հիմնականում համընկնում են: Արևմտահայերենում սեռական–տրակազմով արտահայտվում են՝

ա) **հատկացուցիչը**՝ «Թող մարդերը հասկանան **մարդուն** ոճիրը մարդուն դէմ» (Դ. Վարուժան),

բ) գոյականով և անորոշ դերբայով **որոշիչը**՝ «Բակուր խումբը կեցաւ հառաչակուլ, ոգեսպառ, **կատաղութեան** խարոյկով ամբողջովին բոցավառ» (Դ. Վարուժան), «**Բամբիռի** ծափեր, վարդի թերթ ու շեր, Բուրեան շոգիներ համապար ու մուշկի...» (Մ. Մեծարենց), «**Խմելու** ջուր կ'ուզէր ինձմէ»,

գ) **հանգաման խնդիրը**՝ «Ո՛վ է ինքը. ո՛ր կը բնակի. այս հարցումները այնքան անելի կը յուզեն միտքս որքան ահա քիչ քիչ կը մոտանան իրենց **տունին**» (Գ. Ջոհրայա),

դ) **վերաբերության խնդիրը**՝ «Աղջկանց **դաստիարակութեանը** բնաւ իող չի տանիր» (Յ. Պարոնյան), «Ինչո՞ւ կը վախմաս խաւարեն: Խաւարը խաւար է կարծատես **աչքերուն**» (Լ. Շանթ),

ե) **ներգործող խնդիրը**՝ «Աս աղջիկն ալ ձեր **աչքերուն** հափշտակած էր» (Յ. Պարոնյան), «Երկրորդ սիկառին հետ Գօլօմ կը տարուի **մտմտութի**» (Յ. Օշական),

զ) **սահմանափակման խնդիրը**՝ «Մարդս պէտք չէ որ թերանայ իր ազգային **պարտականութիւններուն**», «Համոզուած է այդ գործերուն **օգտակարութեանը**» (Ե. Օտյան),

է) **ժամանակի պարագան**՝ «Եթե քու գալուստդ **գարնան** մնաց, շատ կը սոսկան որ ոչ մտերմական ժպիտդ, ոչ ալ հետևաբար գարնան փթթումը պիտի տեսնեն» (Պ. Դուրյան),

ը) **տեղի պարագան**՝ «Ու մարմադ աղբերակի մ'եզերքին Վարդի մէկ ծիլ ...Իմ մատներով տնկեցի» (Ռ. Որբերյան), են:

Կան իմաստային և կիրառական մասնակի տարբերություններ.

ա) Հատկացուցչի պաշտոնում կիրառվելիս արևմտահայերենում սեռական–տրականը (բուն սեռականը) իող է ստանում, ինչպես «**Վարժապետին** աղջիկը», «**Յակոբին** նամակը»:

բ) Արևմտահայերենի սեռական–տրականը կարող է արտահայտել արևելահայերենի ներգոյական հոլովի իմաստ ժամանակի պարագայի շարահյուսական դերով, ինչպես՝ «Սորվելու **ընթացքին** անյաջողութիւններ ունեցաւ», կամ՝ «Մէլը ութսուն տարի կ'ապրի, միւսը քսան **տարեկանին** կը մեռնի» (Ռ. Հատտեճյան):

գ) Ինչպես արդեն ասել է, արևմտահայերենում անձերի կամ անձի առում ունեցող բառերի ուղիղ խնդիրը դրվում է ոչ թե սեռական–տրականով, այլ ուղղական–հայցականով (տես էջ 37):

Քացառական հոլով

Յույց է տալիս անջատում, հեռացում: Այլ խոսքով՝ բացառականը ելակետի, սկզբնակետի հոլով է: Արևմտահայերենում այդ հոլովով դրված բառերը պատասխանում են որմէ՞, ուրկէ՞, ինչէ՞ (ն) հարցերին:

Արևմտահայերեն-արևելահայերեն համադրության մեջ այդ հոլովի հիմնական տարբերությունը կազմության մեջ է: Արևելահայերենի-ից և -ուց վերջավորությունների փոխարեն արևմտահայերենը քացառականում ունենում է -է և -մէ վերջավորությունները: Մէ վերջավորությունը քիչ կենսունակ է. այն ավելանում է -ոջ արտաքին և օ (ո) ներքին հոլովման պատկանող գոյականների վրա, ինչպես **ընկերոջմէ, քրոջմէ, տալոջմէ, հորմէ, եղբորմէ, ծօրմէ**: Արևմտահայերենում -մէ-ով քացառական է կազմում նաև **Աստուած բառը Աստուծմէ(ն)**:

Երկու գրականներում էլ քացառականը սեռական-տրականից են կազմում -ոջ արտաքին և օ (ո) ներքին հոլովման պատկանող գոյականները: Արևմտահայերենում ծայնավորահանգ քացառականը որոշյալ առման դեպքում ստանում է հոդ, ինչպես **հայր-հորմէ(ն), տուն-տուն(ն), համալսարան-համալսարան(ն)** ևն: Արևելահայերենում այդպես չէ. քացառականը կարող է որոշիչ հոդ ստանալ միայն բարբառներում գյուղիցք, քաղաքիցք, ընկերոջիցք ևն:

Քացառական հոլովի շարահյուսական կիրառությունները երկու գրականներում հիմնականում համընկնում են. այս հոլովով արտահայտվում են.

ա) **տեղի պարագան** «Որովհետև մարդիկ կուգան **վերեն** վար, մարդիկ կ'իյնան **բարձունք** մը դեպի հողը, անյեղի օրենքի մը հպատակելով» (Շ. Շահնուր), «Մեր ոտքերը **երկինքնուն** կը քալեն, ու մեր գլուխները կը ճափին՝ աշխարհին զարնուելով» (Ա. Ծառուկյան), կամ «Մուկը **ծակեն** չէր մտներ՝ ցախաւելը **պոչն** կախեցին», «Քաղցր լեզուն օձը **ծակեն** կը հանէ»,

բ) **ժամանակի պարագան** «Մենք **երկու օրէն** տեղ պիտի հասնինք»,

գ) **պատմառի պարագան** «Ամենք ըսւ խօսքերիկ վշտացան», «Կի-ները այդ ծայնիս **զարեցուքնեն** մքեմաբար մէկ կողմ քաշուեցան, ճամբայ բանալով» (ԱԱ),

դ) **ձևի պարագան** «Յոգիին անձնէն **խորունկէն** կը պոռար որ պահը անցաւոր չէ, այլ նախարուը վաղուան կեանքին» (Շ. Շահնուր),

ե) **հիմունքի պարագան** «Դրան զանգակին **զարնուածքէն**, սանդուղին վրայ **քալուածքը** կը ճանչնամ քեզ» (ԱԱ) ևն:

Քացառական հոլովի բոլոր այս կիրառությունների մեջ երկու գրականներում էլ առկա է ելակետի ընդհանուր ձևաբանական իմաստը:

զ) **համեմատության խնդիրը** «Ամերիկայի մեջ շէնքեր տեսանք, որոնք **էլեկէն** աւելի բարձր էին» (ԵՏ), «Անկանոն կը կռչուին այն բայերը, որոնք սովորաբար կատարելի, հրամայականի եւ անցեալ ընդունելութեան մեջ կը տարբերին կանոնաւոր **ծելերէն**» (Շ. Շահնուր), «Քայց... գիտք նաեւ թէ մեր դարաւոր Դիակներու բուրգն **ամպերէն** անցաւ» (Ռ. Սևակ):

է) **վերաբերության խնդիրը** «Հայրենիքին **տառապանքէն** կը խօստինք» (Սիւսանթր), «...Մարդ գրեթէ ոչ մէկ զաղափար կ'ունենայ իսկական եկեղեցիի մասին, գրեթէ ոչինչ կը հասկնայ իսկական **եկեղեցին**, ոչինչով կը հաղորդուի մեր իսկական եկեղեցիին կամարներուն տակ» (Ռ. Յատտեճյան),

ը) **ներգործող խնդիրը** «Հանցագործները ձերբակալուեցան **ոստիկաններէն**», «Դիւնը առնուեցաւ **արաբներէն**»,

թ) **գոյական որոշիչը** «...Իմ **հայրենիք** որքի եւ **ցաւեր** սզաւորի աշուըներու մէջը...», «**արշալոյս** ծաղիկներ...» (Սիւսանթր):

Գործիական հոլով

Յույց է տալիս առարկա, որը միջոց է գործողության կատարման համար կամ ուղեկցում է գործողությանը: Պատասխանում է որո՞վ, ինչո՞վ հարցերին:

Արևմտահայերենում և արևելահայերենում գործիականը կազմվում է ով և բ վերջավորություններով: Բացի դրանցից, արևմտահայերենում գործածական է նաև մոով վերջավորությունը, որը զալիս է արևմտյան բարբառներից և չի արձանագրվում միջին հայերենում:

Երկու գրականներում էլ առավել տարածված է ով վերջավորությունը: Այդ վերջավորությունն են ստանում ոչ միայն գոյականների մեծ մասը եզակի թվում, այլև բոլոր գոյականները՝ հոգնակի թվում:

Ք վերջավորությունը դրվում է սեռական–տրականի ձևի վրա, երբ գոյականը ենթարկվում է ներքին ա կամ արտաքին ան հոլովման, ինչպես արիւն – արեան – արեամբ, հանդիպում – հանդիպման – հանդիպմամբ, զարգացում – զարգացման – զարգացմամբ, ուրախութիւն – ուրախութեան – ուրախութեամբ: Այդ բառերի ո վերջնահնչյունը (երբ սեռական–տրականը վերջանում է ք–ով) հնչյունափոխական առնձանութեան օրենքով վերածվում է ք–ի (արևմտահայերենում առկա է նաև իւ>եան>ե հնչյունափոխությունը) բազմութիւն – բազմութեամբ:

Ով վերջավորությունը սովորաբար դրվում է ուղղականի ձևի վրա ուղերծ – ուղերծով, նամակ – նամակով, այգի – այգիով (արևելահայերենում ով–ը սեռական–տրականի ձևի վրա դրվում է գոյականների ներքին ո ն արտաքին ոջ հոլովման դեպքում):

Արևմտահայերենում ներքին օ ն արտաքին ոջ հոլովման գոյականները (նաև Աստուած բառը) գործիականը կազմում են մով վերջավորությամբ դարձյալ սեռական–տրականի ձևերից, ինչպես՝

արևել. հայր – հոր – հորով, աներ – աներոջ – աներոջով, Աստված – Աստծով,

արևմտ. հայր – հոր – հորով, աներ – աներոջ – աներոջով, Աստուած – Աստուծով:

Իբրև ձևակազմական կամ կիրառական տարբերություն պետք է նշել հետևյալը. արևելահայերենում ք վերջավորություն են ստանում –ութիւն և –ում ածանցներով վերջավորվող գոյականները պետություն – պետությամբ, ուրախություն – ուրախությամբ, շարժում – շարժմամբ: Դրանց ով–ով ձևերը պետությունով, ուրախությունով, շարժումով, ունեն խոսակցական երանգ: Վերջին հոլովածները (ով մասնիկով) արևմտահայերենում նույնպես բարբառներից են փոխանցվել գրականին, ունեն խոսակցական երանգ, սակայն, ի տարբերություն արևելահայերենի, ավելի գործածական են. «Ու մարմարին ծանրութիւնով իջող ձիւնին տակ Աեբականերուն ու մեռելներուն մեռութիւնը կը մսի» (Սիամանթո):

Արևմտահայերենում ավելի կենդանի և սովորական են –ում ածանցով բառերի ով վերջավորությամբ կազմությունները ուսումով, շարժումով, խոստումով ևն:

երկու գրականներում էլ արիւն բառն ունի զուգածներ արյամբ // արյունով / արեամբ // արիւնով. առաջինը որպես գրաբարյան կազմություն, ընկալվում է գրական–գրքային երանգով, իսկ երկրորդը հասնձատարար խոսակցական բնույթ ունի: Դրանք հաճախ զուգահեռ գործածվում են խոսքին բազմազանություն հաղորդելու կամ տաղաչափական նպատակներով, ինչպես Դ. Վարուժանի «Հայրենիքի ոգին» բանաստեղծության հետևյալ հատվածում.

Իսկ որդիները քըշուառ

Կամ հեռացած հորեմական երկրէն

Կը խառնակին ազգերու խորը արիւնով.

Կամ նոյն երկրին ծոցին մէջ

Կը մեռնին լուծն ուսերուն...

Ոչ մեր դաշտերն եղած արեամբ ճախճախուտ,

Ոչ պարիսպներն ու տաճարներ քարուքարդ

Ձիւները կըրճան զայրագնել...

Իբրև հնաբան ձև արևմտահայերենում սակավաթիվ բառերի համար գործածական է նաև գրաբարից ավանդված աւ մասնիկով գործիականի կազմությունը կարգաւ, հրապարակաւ, միջոցաւ, պատճառաւ: «Փողոց չի կրճար ելլել տեսողութեան եւ լսողութեան բացակայութեան պատճառաւ» (Ռ. Հատեռճյան), «Անօթութե՛ն պիտի խանձարուէիք եւ սուն դրկուէիք տկարութեան պատճառաւ» (ԴԶ):

Գործիական հոլովը, ինչպես նշվել է, արևմտահայերենում կարող է որոշիչ հոդ ստանալ՝ ձեռքովը, աշխատանքովը, հրամանովը. «Նստեցայ տրտում ու լո՞ւղ դիտեցի – Հոգոյս ծարաւո՞ւղ արեւելքի» (Ռ. Սևակ):

Գործիական հոլովի շարահյուսական կիրառությունները արևմտահայերենում և արևելահայերենում ամբողջությամբ համընկնում են. այս հոլովով արևմտահայերենում արտահայտվում են.

ա) միջոցի խնդիրը՝ «Մամուռներով լցաւ աղբիւրն մարմարի» (Ռ. Ռրեբրյան),

բ) տեղի պարագան՝ «Ծա՞ն լինի որ զլխովը քամի անց չկենայ»,

գ) **ձևի պարագան՝** «Քանի՞ խորձեր շաղերով, Վարդենին բաց է – ես կապեցի խաղերով:— Շոցիկը բաց է» (Ղ. Վարուժան), «Ուր դուն բեւերուս մէջ կը դողայիր բու մարմնիդ բոլոր մասնիկներովը» (Լ. Շանթ),

դ) **նպատակի պարագան՝** «**Գործով** քաղաք մեկնած էր»,

զ) **ժամանակի պարագան՝** «**Գիշերով** ճամբայ ելած էին», «Չատկի օրով մեղքը մտնել», «Տիգրան Մեծի օրով Հայաստանը հզօրացաւ»,

ե) **հիմունքի պարագան՝** «Ապարապետին հրամանով հոս հաւաքուած են», «Շուրը կաղալով չի սատկիր»,

զ) **գոյական որոշիչը** «Անիկա ուժով երիտասարդ մըն է», «Քրինձով ապուր կը սիրէ», կամ «Անոր կինը Թամար, քսանի մօտ, կարծրուկ թուշերով, աղուոր հասակով կին մըն էր, իր երկէն կ'ակնածօր այնպէս, ինչպէս նոր հարս մը իր կերայրէն» (Համաստեղ), են:

ՀՈՒՎՈՒՄ

Երկու գրականներում էլ հիղովական ձևերը դրսևորվում են եզակի սեռական–տրականի կազմությամբ մեջ: Կազմության սկզբունքները նույնն են

ա) վերջավորություններով՝ **ի, ան, ոջ, վա** (արևմտ. ուան (վան)), **ո** (արևմտ. ոյ), այսպէս

արևել. անտառ – անտառի, ընկեր – ընկերոջ, ամառ – ամառն, օր – օրվա, սեր – սիրո, Պոլիս – Պոլիսի // Պոլսո,

արևմտ. անտառ – անտառի, ընկեր – ընկերոջ, ամառ – ամրան, օր – օրուան, սեր – սիրո, Պոլիս – Պոլսոյ,

բ) արտաքին թեքմամբ՝ բառավերջի ծայնավորի կամ երկինչյունի փոփոխությամբ **ի / ու, ք / ց** (ի / ու հերթագայությունը արևմտահայերենում չի գործում), այսպէս

արևել. Վարդանանք – Վարդանանց, Ռշտունիք – Ռշտունյաց, գինի – գինու, այգի – այգու,

արևմտ. Վարդանանք – Վարդանանց, Ռշտունիք – Ռշտունեաց, բայց գինի – գինիի, այգի – այգիի,

գ) ներքին թեքմամբ՝ բառամիջի ծայնավորի կամ երկինչյունի փոփոխությամբ **այ / օ, ու / ի**, ինչպէս **հայր – հոր // հօր, տուն // տան:**

Արևմտահայ շեքականները գոյականների այս կամ այն խմբի հիղովումը մշելու համար սովորաբար ընտրում են որևէ գոյական ու դրանով

անվանում անբողջ հիղովումը: Դա կոչվում է **տիպար հիղովում** (տես 19, 134–141):

Ի–ն որպէս ընդհանրական հիղովում, այդպիսի տիպար չունի: Ու հիղովման համար ընդունվում է **հայ** տիպարը, **ան** հիղովման համար **աղջիկ**, **ոջ** հիղովման համար **տէր**, **ուան** (վան) հիղովման համար **օր**, **ա** ներքին հիղովման համար **գիտութիւն**, **օ** հիղովման համար **հայր** են:

ԵԶՎԿԻ ՀՈՒՎՈՒՄ

Արտաքին հիղովում

Ի հիղովում

Երկու գրականներում էլ ի հիղովումը եզակի թվում ընդհանրական հիղովում է: Անհնար է բնութագրել այդ հիղովման ընդգրկման սահմանները ո՛չ ձևային, ո՛չ իմաստային ու ո՛չ էլ որևէ այլ հատկանիշով: Սեռական–տրականում ի են ստանում գոյականների մեծագույն մասը, նաև գոյականաբար գործածված այլ խոսքի մասերի բառերը՝ ածականը (լաւ – լաւի, չար – չարի, ճերմակ – ճերմակի), թվականը (մէկ – մէկի, երկու – երկուքի, չորս – չորսի, եօթը – եօթնի, տասը – տասնի), հարակատար է ենթակայական դերբայները (նստած – նստածի, երգող – երգողի): Ընդունված է ասել, որ բոլոր այն գոյականները, որոնք այլ հիղովման չեն ենթարկվում, պատկանում են ի հիղովման: Սակայն դա ճշգրիտ բնորոշում չէ, քանի որ ի հիղովման են պատկանում նաև որոշ գոյականներ, որոնք ենթարկվում են նաև այլ հիղովումների: Եվ դա առավել բնորոշ է արևմտահայերենին, քանի որ այստեղ, ինչպէս նշվել է, համենատարբար շատ են հիղովական զուգածությունները **օրուան // օրի, տունի // տան, ծկան (ծկան իւղ) // ծուկի, աշունի // աշման, ընկերոջ // ընկերի, տիկնոջ // տիկնի, նաւի // նաւու** են:

Ի հիղովման պատկանող գոյականների՝ բացառականի ու գործիականի վերջավորությունները ավելանում են ուղղականի վրա:

	Արևելահայերեն	Արևմտահայերեն
ուղղ.	նկար	նկար
սեռ.-տր.	նկարի	նկարի
բաց.	նկարից	նկարե
գործ.	նկարով	նկարով
ներգ.	նկարում	—

Եգալի թվում ի հիշվման ոլորտը արևմտահայերենում փոքր-ինչ ընդլայնվում է, քանի որ ի-ով են հիշվում նաև ի-ով վերջավորվող գոյականները **զինի – զինիի, որդի – որդիի, այգի – այգիի, հոգի – հոգիի, ուսուցչուհի – ուսուցչուհիի, երկաթուղի – երկաթուղիի** են, ինչպես «Ով որ յիշէ կարմիր վարդերուն հէքեաքը, թող չմոռնայ **աստուածուհիին** ցան ալ» (Շ. Նարդունի), «Արտացաւ խօսակցութիւն ըը ունեցանք **տնօրէնուհիին** հետ եւ տխրութեամբ հաստատեցինք, որ Իսթանպուլահայ դպրոցները եւս կը տառապին Յայերն լեզուի ուսուցիչներու պակասէն» (Թ. Թորանյան), «Դասախօսութիւններու պահուն ծանօթացանք այս **Յայորդիին**» («Մարմարա»):

Բացի այդ, **-ում** ածանցով գոյականների համար արևմտահայերենում առավել սովորական է ի հիշվումը **ուսում – ուսումի, հարցում – հարցումի, շարժում – շարժումի, կատարում – կատարումի** են: **Օրինակ՝** «Սպասումիս ու Յոյսիս քաղցրութեանը հետ մինակ էի այդ իրիկուն» (Սիամանթո), «Հին ձեւ է խոստումի, երդումի, հին, մաշած արարողութիւն» (Վ. Շուշանյան), «Զպիտի՛ ըլլայ, որ կուրիք, մաքառիք **ծուլումին** ու **այլաստերումին** դէմ» (Շ. Շահնուր), «Մշակոյթի **ծաղկումին** պայծառները քանդուեր էին, եւ անստուգութեան, քշուտութեան եւ վախի մթնոլորտը մղծաւանջի մը պէս կը կախուէր հայկական Սփիւռքին վրայ» (Ա. Անդրեասյան):

Ճանդրություն: Հողատուրյան և հողնակիակազմության ժամանակ քառակերթ **օ**-ն (հատուկ անուններ, օտար բառեր և նորագույն փոխառություններ) պահպանվում է **Սարօ-ն, օթօ-ն, օթօ-ներ, իմ օթօ-ն** են, քայք հիշվում ժամանակ դառնում է **ո** և հաջորդ ձայնավորին միանում է **յ-ով**, ինչպես **Սարոյին, Սարոյով, օթոյով, օթոյն, Կարոյն**:

Ու հիշվում (հայ տիպար)

Այն հանգամանքը, որ արևելահայերենում ու հիշվման մի խումբ գոյականներ (զինի – զինու, այգի – այգու են) արևմտահայերենում ենթարկվում են ի հիշվման, տպավորություն է ստեղծում, թե ու հիշվման ոլորտը արևմտահայերենում փոքր-ինչ նեղանում է: Բայց դա այդպես չէ:

Նախ արևմտահայերենում ու հիշվման են ենթարկվում արևելահայերենում այդ հիշվման չպատկանող մի շարք միավանկ գոյականներ **զահ – զահու, դար – դարու, էշ – իշու, ժամ – ժամու, ծով – ծովու, կով – կովու, հայ – հայու, հաւ – հաւու, հով – հովու, մահ – մահու, նաւ – նաւու, շահ – շահու, պապ – պապու, պահ – պահու** են: (Այս շարքում ոմանք նշում են նաև **եք, արջ, մանչ** բառերը, մինչդեռ որանց ու-ով սեռական-տրականի ձևերը արդեն հնացած են և անգործածական): Եշված գոյականների մի մասը ենթարկվում է նաև ի հիշվման **ծով – ծովի, շահ – շահի, հով – հովի, նաւ – նաւի**: Արևմտահայերենում այդ գոյականների հիշվումը տակավին կանոնարկված չէ: Կանոնարկված չէ նաև դրանցով բաղադրված գոյականների հիշվումը **միջնադար – միջնադարու, ռուսահայ – ռուսահայու**, քայք **նախագահ – նախագահի, շոգեճաւ – շոգեճաւի, մրրկահաւ – մրրկահաւի** են:

Ապա **ու**-ով կարող են հիշվվել նաև՝ **գլուխ, ամիս, տղայ, ճամբայ** և մի քանի այլ բառեր:

Ճանդրություն: **Շարք** բառի համար ու-ով ձևը շարթու, հնացած է սովորական է **շաքթու**։ **Շարք** օրը նշելու համար սովորական է **շաքթի** ձևը, ինչպես «Քրիստոսնայ մանուկներ էինք, քայք Կիրակիին չէր որ կը սպասէինք, այլ **Շաքթին**» (Ա. Շառուկյան):

Այնուհետև ու հիշվման են ենթարկվում նաև **եր, ներ** հոգնակերտներով հոգնակին ձևավորող բոլոր գոյականները, այդ թվում փոխանունները՝ **այգիներու, գետերու, միրգերու, ջուրերու, պատասխաններու, մեծերու, նստածներու** են:

Հայում է, որ արևելահայերենում ու հիշվման են ենթարկվում նաև **ամուսին, անկողին, Աստված և մարդ** բառերը: Այս շարքից արևմտա-

հայերենում ու հոլովման է պատկանում **մարդ բառը մարդու**։ Աստուած-ը ենթարկվում է ոչ հոլովման՝ **Աստուծոյ**։ Ամուսին և անկողին բառերի համար ընդունված է ի հոլովումը՝ **ամուսինի, անկողինի**։

Անորոշ դերայն երկու գրականներում էլ պատկանում է ու հոլովման՝ **գրել – գրելու, ասել – ասելու / ըսել – ըսելու, անել – անելու / ընել – ընելու**։ Արևմտահայերենում դերայական լծորդի ի, ու ծայրավորները փոխվում են ե-ի թողուլ – թողելու, խօսիլ – խօսելու, թռչիլ – թռչելու, յոզնիլ – յոզնելու նմ։

Ու հոլովման հարացույցը.

	Արևելահայերեն	Արևմտահայերեն
ուղղ.	մարդ հայ	մարդ հայ
սեռ.–տր.	մարդու հայի	մարդու հայու
բաց.	մարդուց հայից	մարդէ հայէ
գործ.	մարդով հայով	մարդով հայով

Օրինակ՝ «Կամուրջը հասած կեցաւ. չկրցաւ անցնիլ. տասը փարա չուներ. այդ պահուն զգաց որ բան մը կը պակսէր», «Մակոյկը ետին ճգած նաւու մը կը նմանէր, հեռուն, հեռուն, խիստ հեռուն» (Գ. Ջոհրայա), «Բայց կայ նոյն ատեն պատումը. նաւուն ուղեւորութիւնը ծովուն վրայ, փոթորիկը, նաւաբեկումը» (Գ. Պլէտյան), «Մայրս զիս բերաւ ծմրան ամսու մը, մեր հինաւուրց տան մէջ Ծառերը, ծաղիկներն ու մարդիկը սիրելու համար» (Վ. Շուշանյան), «Յայ լեզուն տունն է հաւուն...» (Մուշեղ Իշխան), «Բայց հիմա, իր մահէն աւելի քան տասնը-հինգ տարի վերջ, երբ կարօտով կը մտածեն իմ մասին...» (Ռ. Յատտեճյան)։

Ոյ (ո) հոլովում (Կիլիկիա տիպար)

Սա արևելահայերենում դասվում է այլածն կամ զարտուղի հոլովման մեջ։ Բայց արևմտահայ քերականության մեջ դիտարկվում է որպես առանձին արտաքին հոլովում, քանի որ այս դեպքում դրա ընդգրկման ոլորտը մեծանում է։ Արևելահայերենում ո հոլովման է ենթարկվում սեք

քառը սիրո։ Երբեմն սեռական–տրականում ո վերջավորություն են ստանում **հույս, լույս, սուգ, պատիվ, մամուլ, խնդիր** բառերը (հուսո, սգո նմ), բայց այս ձևերը սուկ հնարանությունների արժեք ունեն, գործածվում են սահմանափակ թվով բառակապակցություններում, դարձվածներում։ Դրանց կանոնական ձևերն են **հույսի, լույսի, սգի // սուգի, պատվի, հրի**։

Արևմտահայերենում ոչ հոլովման ոլորտը մեծ է։ Այս հոլովման են ենթարկվում

ա) **Սէր, Աստուած, Պոլիս** բառերը։

բ) **Իա**–ով վերջավորվող օտարազգի հատուկ տեղանունները **Ասիա, Իտալիա, Եդեսիա, Գերմանիա, Եւրոկիա, Ռուսիա** նմ։

ուղղ.	Կիլիկիա
սեռ.–տր.	Կիլիկիոյ
բաց.	Կիլիկիայէ
գործ.	Կիլիկիայով

Այս կանոնին չեն ենթարկվում **իա**–ով վերջացող անձնանունները **Երեմիա, Եղիա, Մարիա, Ազարիա**։ Դրանք ենթարկվում են ի հոլովման **Երեմիայի, Եղիայի, Մարիայի, Ազարիայի**։

Ծանոթություն։ Նշված աշխարհագրական անունները կարող են սեռական–տրականը կազմել նաև ի–ով **Իտալիա – Իտալիայի, Ասիա – Ասիայի, Գունգարիա – Գունգարիայի** նմ։

Նշենք նաև, որ գրաբարում ի–ով վերջավորվող գոյականների սեռական–տրական հոլովը կազմվում էր ոչ վերջավորությամբ և ուղղականի ի վերջահնչյունը ւ-ի փոխելով, ինչպես **հոգի – հոգու, գինի – գինու, որդի – որդու, ոսկի – ոսկու** նմ։ Արևելահայ բարբառներում ոյ–ը դարձել է ու։ Արևմտահայերենում մի քանի բառերի այսպիսի ձևերը համեմատաբար ակտիվ գործածություն ունեն հատկապես բարձր ոճերում **որդի – որդու, եկեղեցի – եկեղեցու, հոգի – հոգու**։ Օրինակ՝ «Բայց կիները սատուածային գիտութիւն մը ու անասնական բնագոյ մը ունին։ Ի՞նչ որ չեն գիտեր՝ կը զգան և ինչ որ կը զգան իրենց ամբողջ **հոգույն** ու

մարմնոյն մէջ կը զգանք...» (Ռ. Սևակ): Արևմտահայերենում այս ձևերը չունեն ընդգծված հնուրօյան երանգ, ինչպես արևելահայերենում է, թեև դարձյալ դիտվում են որպես հնացած կազմութուններ: Օրինաչափ են հոգի – հոգիի, գինի – գինիի, եկեղեցի – եկեղեցիի նմ:

Աստուած բառը, արևմտահայերենում ենթարկվելով ոչ հոլովման, բացառականը և գործիականը կազմում է համապատասխանաբար մէ և մով վերջավորություններով.

ուղղ.	Աստուած
սեռ.–տր.	Աստուծոյ
բաց.	Աստուծմէ
գործ.	Աստուծով

Օրինակ՝ «Կ'երթայ՝ հանըմն՝ անմատոյց, քորածածուկ, հոյածեւ, Կին կամ ոգի, պահ մ'ելած պալատներն Պոլիսի, Պոլսոյ Ոգին, խուսափուկ, անքննելի՛, սխրալի՛...» (Վ. Թեքեյան), «Տառապանքը կը կաթի հոգիներուն վրայ մեր Մէկ անծանօթ Աստուծոյ շանթահարող գթութեամբ» (Բ. Թովմայան):

Սէր բառը թեքված ձևերում հանդիպում է նաև անհնչյունափոխ հիմքով, ինչպես «Սիշտ անգիտակցաբար մենք բան մը տալով մնախ, այդ սիրուածը բազմապատկան ինչ առնելով, յետոյ երբ հասկցող էակ է մեր սէրին առարկան» (Վ. Թեքեյան), «Աղետին առաջին ամիսները անսահման սէրով ու գորովով իրարու սեղմուած, իրարու կապուած էին Փարիզի մայթերը նետուած երիտասարդները» (Շ. Շահնուր): Կանոնական է սիրոյ կազմությունը: Սէրի ձևը խոսակցական է, իսկ գործիականի սիրով և սէրով ձևերը, որոնք նույնպես կանոնական են, առանձին կիրառություններում ունեն իմաստային որոշակի տարբերություն: առաջինը սէրով–ը, վերաբերում է սիրո զգացումին: «Սէրով՝ սէրով խոցեցիր զիս, Սիրտըս սէրով խոցեցիր: Սիրտըս ցափիլ, վարդի՛ պես բաց Դագաղի՛ պէս գոցեցիր...» (Ռ. Սևակ): Երկրորդը սիրով–ը, նշանակում է հաճույքով, հաճությամբ, ինչպես՝ «Սիրով (=հաճույքով) կը կատարեմք քու խնդրանքը»:

Ուան (վա) հոլովում (օր տիպար)

Ժամանակ ցույց տվող գոյականների մի մասի սեռական–տրականը արևելահայերենում կազմվում է վա, արևմտահայերենում ուան (վան) վերջավորությամբ, ինչպես՝ օր – օրվա // օրուան, իրիկուն – իրիկվա // իրիկուան, գիշեր – գիշերվա // գիշերուան նմ: Ուան ձևը առաջացել է գրաբարյան սեռականից (եան>ուան) ամիս – ամսեան – ամսուան: Հետագայում արևելահայ բարբառներում և վերջնամասնիկը, գիտակցվելով որպես որոշիչ հոդ, ընկել է: Արդյունքում արևելահայերենում ունենք վա հոլովումը ուան>վա, որը, ի դեպ, իր սկզբնական ձևով վերականգնվում է բացառական և գործիական հոլովների կազմության լիածայանական ձևերում՝ գիշերվանից, օրվանից, երեկվանից, ամառվանից նմ: Արևմտահայերենում այդ հոլովման են ենթարկվում ամառ, ձմեռ, անգամ, ատեն, հերու (իզվ.), վաղը, ժամանակ, հիմա (հիմնկուան, հիմնակուան), առաջ, շաբաթ, այսօր, կեսօր, ցերեկ, ամիս, տարի բառերը: Հոլովման այս-տիպան պատկանող բառերի մեծ մասի սեռական–տրականը կարող է կազմվել նաև սովորական ի ձևով՝ գիշեր – գիշերի, առաւօտ – առաւօտի, անգամ – անգամի, ցերեկ – ցերեկի, տարի – տարիի, ժամանակ – ժամանակի, երէկ – երէկի նմ:

Արևմտահայերենում ամիս, ատեն, ժամանակ, անգամ բառերի բացառականը, որպես կանոն, կազմվում է վերջավորությամբ ուղղականի հիմքից՝ ամիտ, կէսօր, կատեն, ժամանակէ, անգամէ: Մյուսների բացառականը կազմվում է նույն է վերջավորությամբ սեռական–տրականի հնչյունափոխված հիմքից՝ շաբաթ – շաբաթուան – շաբաթուընէ, ցերեկ – ցերեկուան – ցերեկուընէ, տարի – տարուան – տարուընէ, կէսօր – կէսօրուան – կէսօրուընէ, ամառ – ամառուան – ամառուընէ նմ: Կան նաև զուգաձևեր՝ ամառէ // ամառուընէ, ձմեռէ // ձմեռուընէ, շաբաթէ // շաբաթուընէ, կէսօրէ // կէսօրուընէ, օրէ // օրուընէ, տարիէ // տարուընէ նմ, ըստ որում, առաջին ձևերը հետզհետեւ ավելի գործածական են դառնում:

Ուան (վա) հոլովման հարացույցը.

	Արևելահայերեն	Արևմտահայերեն
ուղղ.	օր	օր
սեռ.—տր.	օրի // օրվա	օրի // օրուան
բաց.	օրից // օրվանից	օրէ // օրուընէ
գործ.	օրով	օրով
ներգ.	օրում	—

Օրինակ՝ «Յեռուներն գիշերապահի մը մահակին հեծկտուբները գիշերուան ժամը կը պատմեն. ու հովին մէջ կը մարմրին: Կեսգիշեր է: Կեսգիշերը. **գիշերին՝** խաւարին հոյակապ համայնութիւնը» (Ինտրա), «— Եթէ տրուեր, օ՛. եթէ տրուեր **մահուան** առջեւ օր մը եւս ապրելու կեանք, պիտի ուզէի որ ետ գար ինծի մանկութիւնս...» (Ա. Շառուկյան), «Սրտիս **երեկի** թոյրե՛ր անմեկին, Ինչպե՛ս լքել ձեզ տրտում այս ժամուս», «Լքէ՛ վշտերդ **երեկի** ծոցն ա՛յ մթին» (Մ. Մանուշյան), «Գիրքը տարւոյն իւրաքանչիւր **օրուան** համար գրուած քառեակները կը պարունակէ», «**Շաբթուան** միւս օրերուն ի՛նչեր կը զգան անոնք, ի՛նչպիսի կեանք մը կ'ապրին...» (Ռ. Յատտեճյան):

Կամ
Ամառուան բա՛ղջըը գիշեր,— գլուխը կամին վրայ դրած
Աշխատանքի սուրբ Ոգին կալերուն մէջ կը ննջէ:
(Դ. Վարուժան)

Այսօր երեկն է դարձեալ.— կը կապեն յոյս **վաղուան**.
Կը ծնի վաղը խոժոռ կաղապարէն **երեկուան**:
(Վահե Վահյան)

Նշված գոյականներից մի քանիսը կարող են ենթարկվել նաև ու հոլովման կազմելով սեռական-տրականի քիչ գործածական զուգածներ, ինչպես **ամիս — ամսու // ամսուան, տարի — տարու // տարուան, շաբաթ — շաբթու // շաբթուան**: Ինչպես՝ «...Շամրուկիւնն ալ հաւանաբար 15 **տարու** տղեկի մը ծանրութեան հաւասար էր» (Ռ. Յատտեճյան): Ու հոլովման ենթարկվող **մահ** և **ժամ** բառերը նույնպես ունեն **ուան—ով** ձևեր **մահ — մահու // մահուան, ժամ — ժամու // ժամուան**: Այն բառերը,

որոնք արմատական ու—ով են վերջավորվում, եզակի սեռական—տրականը կազմում են միայն ան հոլովակերտով. ինչպես՝ **հերու — հերուան, առտու — առտուան** (բայց՝ **առաւուտ — առաւուտի // առաւուտուան**), **իրիկուն — իրիկուան**:

Ան հոլովում (աղջիկ տիպար)

Արևմտահայերենում ան հոլովման պատկանում են. (ա) — ուն ածանցով կազմված բայանունները՝ **ուսում — ուսման, շարժում — շարժման, ծագում — ծագման, հարցում — հարցման, հեռացում — հեռացման** են, որոնք, ինչպես արևելահայերենում, կարող են կազմվել նաև ի հոլովմամբ՝ **շարժումի, հարցումի, ուսումի, կատարումի** են: Վերջինները, ինչպես նշվեց, արևմտահայերենում կանոնական և ավելի գործածական կազմություններ են՝ «Ամէն խորհրդանիշ, ամէն ատուած եւ ամէն սրբազան կիրք օգտագործեց Վարուժան իր կործային արուեստի **կերտումին** համար» (Թ. Ազատյան):

բ) **Աղջիկ, էրիկ** (բարբո.), **կնիկ, մանուկ, լեռ, դուռ, բեռ, եգ, նուռ, թռռ** բառերը, որոնք, բացի առաջին երեքից, կարող են հոլովվել նաև ի—ով՝ **մանուկի, դուռի, բեռի, թռռի** են: **Չուկ և մուկ** բառերը արևմտահայերենում ենթարկվում են ի հոլովման **ծուկի, մուկի** (բացառությամբ քարացած ձների **ձկան իւղ**):

Օրինակ՝ «Փողոցի վրայ մայրը Փռքրիկ սենեակին պատէն երիտասարդ կնոջ պատկերը անորն է. **երկանը** աղէկ օրերուն մեծած երկուրծիցի հիւանդութեմն մը...» (Գ. Չոխրապ), «Երիվարս թամբած եմ արդէն եւ կեանքի ու կոնի տեմդէն **դուռի** առջեւը կը վրնջե՛...» (Սիւսմանթ), «**Մանուկի** պէս կը պլլըռի երբեմն ալ Մայր թուփերու քըղանցքին» (Մ. Մեծարեճ), «**Դուռին** ցնցումը դուրս հանեց պատուհանն աղջկան մը դէմքը», «Հին օրերուն, երբ հոգին նեղամար, երբ պիտերուն մէջ քերուղտուբներ զգար, **ծուկի** պէս Պոլիս կ'երթար» (Դ. Օշական), «Ճաշէն առաջ մասուրի պէս կուտայ ծերին, **մանուկին**, Որոնք դողդոջ կամ վարանոտ խաչ կը հանեն երկիւղած» (Զ. Խրպատեհի), «Ամէն փակուող **դուռի** փոխան Տեսնե՛ք բացուող դռնե՛րը բիր» (Գ. Աղաբաբյան):

Ծանոթություն: Առաջին երեք գոյականների (աղջիկ, էրիկ, կնիկ) այլ հոլովածները բարբառային են, ինչպես «Միսները... չեն իսկ տպաւորած ձեզի վերի փողոցի աղջիկին չափ» (Յ. Օշական):

գ) **Գարուն, աշուն, ամառ, ծնեռ** բառերը **գարնան, աշնան, ծնրան, ամրան**, բայց առաջին երկուսի ի-ով կազմությունները ավելի տարածված են և նախընտրելի **գարունի, աշունի:** Ինչպես «Պատուհանըս մատնահարեց ու անցաւ Դովն հերարծակ **աշունին**», «Յագար բարիք ես տայի. Գոլը կրակին ճարճատուն, Կուրթը բերրի դաշտերուն, Բուրդ միրգերն **աշունի**, Ու մեղր, ու կաթ, ու զհիբ...» (Մ. Մեծաբենց), «Չէրիկէի մէջ **աշունի** ամիս մը թերեւս անվերադարձ կերպով քնքեր յիւանդութեան ամեն յետք» (Յ. Օշական), «Ամեն գարունի... պարտիզպանը կը շալկէ իր խրտուկակն ու պարտեզ կ'իջներ» (Դամաստեղ):

Եթէ արևելահայերենում ում ածանցով կազմված բայանունների գործիականը, ինչպես նշվել է, կազմվում է ով և բ ձևերով, ապա արևմտահայերենում առավել գործածական են ով-ով կազմությունները **շարժունով, ծագունով, հանդիպունով, գրառունով** են: Կան գոյականներ, որոնց գործիականի համար երկու գրականներում էլ գործուն են ով մասնիկով ձևերը **միտուն – միտունով, լսուն – լսունով, նկատառուն – նկատառունով, պատուն – պատունով** են:

Ան հոլովման գոյականները արևելահայերենում նույնպես ներգոյական հոլով չունեն: Բացառականը և գործիականը արևելահայերենում կազմվում են ուղղականի կամ սեռական-տրականի, իսկ արևմտահայերենում ուղղականի հիմքից: Ընդհանուր պատկերը հետևյալն է.

	Արևելահայերեն		Արևմտահայերեն	
ուղղ.	աղջիկ	գարուն	աղջիկ	գարուն
սեռ.-տր.	աղջկա	գարնան	աղջկան	գարնան
բաց.	աղջկանից	գարնանից	աղջիկէ	գարունէ
գործ.	աղջկանով	գարնանով	աղջիկով	գարունով

Օրինակ՝ «Ինչպես որ աշխարհ կու գան եզը կամ ծառը, ճիշտ այնպես էլ աշխարհ եկած էր Փիլիկ աղբարը. **եզան** պես չարքաշ էւ ծառին պես բարի» (Դամաստեղ). «Դիմա ես ու դուն մնացիք. ըսաւ եզներուն, արտ պիտի վարենք, **գարնան** չման, **աշունէ** ցանք» (Մնձուրի):

Կամ

Սա իրիկունը ըլլալի ես,

Իմ անդորրիս մէջ ոգեւար աղջըկան

Մարող ճրագին բոցեր տալու իմ ցուլքես.

Սա իրիկունը ըլլալի ես:

(Մ. Մեծաբենց)

Ոջ հոլովում (տէր տիպար)

Արևմտահայերենում նույնպես, ինչպես արևելահայերենում, ոջ հոլովման ենթարկվող գոյականների թիվը սահմանափակ է: Դրանք են **ընկեր, քոյր, տագր, տալ, սկեսուր, տէր, աներ, կին** և սրանցով բարդված այն բառերը, որոնցում նշվածները վերջին բաղադրիչ են **գործընկեր, հորաքոյր, տանտէր, տիկին** են: Արևմտահայերենում սրանց բացառականը կազմվում է մէ, իսկ գործիականը՝ մով վերջավորություններով: Դրանք դրվում են սեռական-տրականի ձևի վրա, ինչպես արևելահայերենում: Այս հոլովման գոյականները արևելահայերենում նույնպես ներգոյական հոլով չունեն:

Ոջ հոլովման հարացույցը.

	Արևելահայերեն	Արևմտահայերեն
ուղղ.	տէր	տէր
սեռ.-տր.	տիրոջ	տիրոջ
բաց.	տիրոջից	տիրոջէ
գործ.	տիրոջով	տիրոջով
ներգ.	—	—

Բացի տէր, կին, քոյր գոյականներից՝ մյուսները գործածվում են նաև ի հոլովմանը՝ **ընկեր – ընկերի – ընկերէր – ընկերով, աներ – աների – աներէր – աներով, տագր – տագրի – տագրէր – տագրով**, նույնիսկ՝ **տիկինի** են: **Օրինակ՝** «Անիկա անկարող եղաւ մերժել **տիկինին** ստիպումը» (Յ. Օշական):

Ներքին հոլովում

O (ո) հոլովում (հայր տիպար)

Այս հոլովման տրականը արևմտահայերենում և արևելահայերենում կազմվում է այ>օ (ո) ներքին թեքմամբ: Արևմտահայերենում նույնպես այս հոլովման պատկանում են խիստ սահմանափակ թվով գոյականներ: Դրանք են **հայր, մայր, եղբայր** բառերը և դրանցով որպես վերջին բաղադրիչով կազմված գոյականները **կնքահայր, հորեղբայր, տիրամայր, նախահայր, մորեղբայր, վաճահայր** ևն: Այս հոլովման բացառականը և գործիականը արևմտահայերենում կազմվում են **մէ և մով** վերջավորություններով սեռական-տրականի հիմքից:

O (ո) հոլովման հարացույցը.

	Արևելահայերեն	Արևմտահայերեն
ուղղ.	հայր	հայր
սեռ.-տր.	հոր	հօր
բաց.	հորից	հօրմէ
գործ.	հորով	հօրմով
ներգ.	—	—

Ա հոլովում (գիտութիւն տիպար)

Արևմտահայերենում և ներքին հոլովման պատկանում են
 ա) **ուրօրին** ածանցով կազմված գոյականները, որոնց սեռական-տրական հոլովը լինում է **ութեան**, ինչպես **զուարճութիւն-զուարճութեան, լիութիւն-լիութեան, հանդիսութիւն-հանդիսութեան** ևն,
 բ) **տուն և շուն** բառերը **տան, շան**. արևմտահայերենում դրանք հոլովվում են նաև ի ձևով **տունի** (=առավելապես բանաստեղծության բառատող, **տան**՝ ապրելու տեղ), **շունի**, իսկ **իւն (յուն)** հնչյունակապակցություն ունեցող **անկիւն, արիւն, սիւն, ծին** բառերի համար սովորական է ի-ն **արիւնի, անկիւնի, սիւնի**, բայց դրանց մի մասի համար գործածական են նաև **ա** հոլովմամբ սեռական-տրականի կազմությունները **արեան // արիւնի, անկեան // անկիւնի, սեան // սիւնի. ծին**

բառը գրեթե միշտ՝ **ծինի**. ինչպես՝ «Եւ եղեւնի ջու հասակդ Քըսան **տունի** սիւնը կանգնի», «Երբ իր քայլերն ուղղուին դաշտերն աներուստ, Արշալոյսէն **արիւնի** հոտը առնէ եւ **արիւնի**՝ ծարալի» (Դ. Վարուժան):

գ) **անուն** բառը, որ արևմտահայ սեռականում ունի հոլովական զուգածություններ՝ **անունի // անուան**: Առաջինը ավելի տարածված է, ինչպես **«Եւ անունիդ** հոմանիշ ըլլար **անուն** իր անգին» (Մուշեղ Իշխան):

դ) **ուրօրին** ածանցով գոյականների բացառականը կազմվում է սեռական-տրականի հիմքից. տրականի **եա-ն** հնչյունափոխվում է **ե-ի**, ինչպես՝ **ուրախութիւն – ուրախութենէ, պետութիւն – պետութենէ**. «Այսքան **սրիկայութենէ, գոեհկութենէ**, հասարակ ու սովորական հաճոյքի օրերէ յետոյ մաքրութեան առաւօտ մը պիտի բացուի վրանիս» (Վ. Շուշանյան):

Գործիականը, որպես կանոն, երկու գրականներում էլ կազմվում է **բ** վերջավորությամբ. և վերջնահնչյունը վերածվում է **մ-ի**: Արևմտահայ գրական լեզվում ընդունված ձևեր են, բայց խոսակցական երանգ ունենցված գոյականների ով վերջավորությամբ գործիականները **լաւութիւնով, կատարելութիւնով, կազմութիւնով**:

Ա հոլովման ընդհանուր պատկերը արևելահայերենում և արևմտահայերենում.

	Արևելահայերեն		Արևմտահայերեն	
ուղղ.	գիտություն	անուն	գիտութիւն	անուն
սեռ.-տր.	գիտության	անվան	գիտութեան	անունի // անուան
բաց.	գիտությունից	անունից	գիտութենէ	անունէ
գործ.	գիտությամբ // գիտությունով	անունով // անվամբ	գիտութեամբ // գիտութիւնով	անունով

Այլաձև հոլովումներ

Արևմտահայերենում այլաձև հոլովման պատկանող գոյականների թիվը համեմատաբար քիչ է, քանի որ այս շարքում չեն ընդգրկվում ոչ արտաքին թեքման գոյականները, որոնք արևելահայերենում դասվում են զարտուղի ձևերի շարքը: Դրանք են **ծմունդ (ծննդեան), գալուստ (գալստեան), հանգիստ (հանգստեան), կայսր (կայսեր)**,

դուստր (դստեր) բառերը: Բոլորն էլ ունեն ի հոլովմանը զուգահեռ կազմություններ: **ծնունդի, հանգիստի, ժողովուրդի, կայսրի, դուստրի** նև:

Օրինակ՝ «Վարուժան դիցազնական եւ հովերգական կեանք մը ունեցաւ. հակառակ «Բրգնիկցի վարժապետ» մը ըլլալուն՝ յաջողեցաւ ամուսնանալ Սեբաստիոյ յայտնի Թաշճեան ընտանիքի գեղանի մէկ **դուստրին**՝ Արաքսիի հետ, կազմեց օրինակելի ընտանիք մը» (Թ. Ազատյան), «...Նախնիներու պատումը ...կը վերաբերի աշխարհի, աստուածներու եւ մարդոց **ծնունդին**, պատում որ անընդհատ կը կրկնուի եւ կը զրուցուի բերն-բերան» (Գ. Պըլտյան):

Արևմտահայերենում գործածվում է **ժողովուրդ բառի** գրաբարից եկած **ժողովրդեան** ձևը, որը, սակայն, ընդի ընդգծված գրաբարյան երանգ, ինչպես ընկալվում է արևելահայերենում:

Գոյականի հոլովման ընդհանուր պատկերը արևմտահայերենում (եզակի թիվ)

Արտաքին հոլովում		Ու հոլովում		
	Ի հոլովում		Ու հոլովում	
ուղղ.	ճկար	գիրք	հայ	ճաւ
սեռ.-տր.	ճկարի	գիրքի	հայու	ճաւու
բաց.	ճկարէ	գիրքէ	հայէ	ճաւէ
գործ.	ճկարով	գիրքով	հայով	ճաւով

Ոյ հոլովում		Ուան հոլովում		
	Ստուտած	օր	իրիկուն	
ուղղ.	Կիլիկիա	Ստուտած	օր	իրիկուն
սեռ.-տր.	Կիլիկիոյ	Ստուտծոյ	օրի // օրուան	իրիկուան
բաց.	Կիլիկիայէ	Ստուտծմէ	օրէ // օրուանէ	իրիկուանէ
գործ.	Կիլիկիայով	Ստուտծով	օրով	իրիկունով

Ոջ հոլովում		Ստիկին	
	տր	տիկին	տիկնոջ
ուղղ.	տր	տիկին	տիկնոջ
սեռ.-տր.	տրի	տիկնոջ	տիկնոջմ
բաց.	տրիցմ	տիկնոջմ	տիկնոջմ
գործ.	տրիցմով	տիկնոջմով	տիկնոջմով

Ներքին հոլովում

	Օ հոլովում	Ա հոլովում	
ուղղ.	հայր	հօրեղբայր	գիտութիւն
սեռ.-տր.	հօր	հօրերօր	գիտութեան
			անուն
			անունի // անունան
բաց.	հօրմ	հօրերօրմ	գիտութենէ
գործ.	հօրմով	հօրերօրմով	գիտութեամբ //
			անունով
			գիտութիւնով

Հոգնակի Հոլովում

Արևմտահայերենում և արևելահայերենում **եր** և **ներ** հոգնակերտ ունեցող բառերն ունեն հոլովական ձևերի կազմության միօրինակություն: Տարբերություն այն է, որ եթե արևելահայերենում դրանք սեռական-տրականում ստանում են **ի**, բացառականում **ից** վերջավորություններ, ապա արևմտահայերենում նույն գոյականները սեռական-տրականում ստանում են **ու**, բացառականում է վերջավորություններ: Հանընկնում են գործիականի կազմությամբ. ստանում են **ով** վերջավորություն: Հոգնակի թվի հոլովման ընդհանուր հարացույցը հետևյալն է.

	Արևելահայերեն	Արևմտահայերեն
ուղղ.	տարիներ	տարիներ
սեռ.-տր.	տարիների	տարիներու
բաց.	տարիներից	տարիներէ(ն)
գործ.	տարիներով	տարիներով
ներգ.	տարիներում	—

Հայտնի է, որ արևելահայերենում հատուկ խումբ են կազմում **անք, ենք, ունք, ոնք** վերջնամասնիկ ունեցող հավաքական գոյականները՝ **Հակորենք, Վարդանանք, մերոնք** նև, որոնց սեռական-տրականը կազմվում է **ք / ց** հերթագայությամբ՝ **Հակորենց, Վարդանանց, մերոնց**, որտեղ **ց** մասնիկն արտահայտում է ն' սեռական-տրական հոլովի, ն' հոգնակիության իմաստ: Արևմտահայերենում այդ կազմությամբ գոյականների գործածությունը սովորական չէ, հետևաբար գործածական չեն նաև դրանց հոլովական ձևերը:

Չոզնակի հոլովման այս ընդհանուր հարացույցից շեղվում են տղայ բառի հոգնակին **տղաք**, և մարդ բառի հոգնակին՝ **մարդիկ**։

Այս բառերի հոլովման պատկերը արևմտահայերենում հետևյալն է։

ուղղ.	տղաք	մարդիկ
սեռ.-տր.	տղոց	մարդոց
բաց.	տղոցմէ	մարդոցմէ
գործ.	տղոցմով	մարդոցմով

Մարդ և տղայ բառերի եր և ներ հոգնակերտներով կազմությունները ունեն կանոնավոր հոլովում՝ **մարդեր** – **մարդերու** – **մարդեր** – **մարդերով**, **տղաներ** – **տղաներու** – **տղաներ** – **տղաներով**։

Արևելահայերենում անկանոն հոլովում ունեն **մարդիկ** և **կանայք** բառերը՝ **մարդկանց**, **կանանց**։

Արևմտահայերենում գործածվում են գրաբարյան հոլովածների որոշ մնացորդներ։ Դրանցից մի քանիսը, կորցրած լինելով իրենց երբեմնի հոլովական իմաստը, այժմ գործածվում են իբրև անկախ բառեր, ինչպես **հայք** – **հայոց**, **վիրք** – **վրաց**, **կենաք** – **կենաց**, **չարիք** – **չարեաց**, **հարսանիք** – **հարսանեաց**, **հարգանք** – **հարգանաց**, **Արշակունիք** – **Արշակունեաց**, **Բզնունիք** – **Բզնունեաց**, **Ռշտունիք** – **Ռշտունեաց**, **Օսմանեանք** – **Օսմանեանց** են։ Այս բառերի համար սովորական են հոլովածների աշխարհաբարյան կազմությունները՝ **հայեր** – **հայերու**, **վրացիներ** – **վրացիներու**, **հարսնիքներ** – **հարսնիքներու**, **Արշակունիներ** – **Արշակունիներու** են։

– **ուքին** ածանցով գոյականների գրաբարյան հոգնակի սեռական–տրականի ձևերը՝ **բանաստեղծուքին** – **բանաստեղծութեանց**, **գրուքին** – **գրութեանց**, **տէրուքին** – **տէրութեանց** են, գործածվում են հիմնականում խոսքի համատարության պահանջով. արևմտահայերենում դրանք չունեն ընդգծված հնաբանությունների երանգ, ինչպես կարող են ընկալվել արևելահայերենում։ Բոլոր դեպքերում, այս հոլովածները փոխառյալ են գրաբարից և ունեն հնաբանությունների արժեք։

Կա մի կարևոր առանձնահատկություն ևս, որ թեև հնչյունափոխական իրողություն է, բայց սերտորեն կապվում է երկու գրականների ծակակզմական հիմքերի հետ։ Արևմտահայերենում և՛ բաց, և՛ փակ վանկի **ի** և **ու**

ծայնավորներ ունեցող մի շարք գոյականներ (հիմնականում միավանկ) ձևակազմական հիմքերում (հոգնակի կազմություն, հոլով և հոլովում) սովորաբար մնում են անփոփոխ ի տարբերություն արևելահայերենի հնչյունափոխական տարբերակների, ինչպես՝ **գիր** – **գիրի** – **գիրեն** – **գիրով**, **ծրագիր** – **ծրագիրի** – **ծրագիրեն** – **ծրագիրով**, **առու** – **առուի** – **առուն** – **առուով**, **կատու** – **կատուի** – **կատուն** – **կատուով**, **աշուն** – **աշունի** – **աշունեն** – **աշունով**, նաև **գիրեր**, **ջուրեր**, **շուներ**, **դուռներ**, **միտքեր**, **գիրքեր**, **հեռագիրներ**, **ծրագիրներ**, **պատմագիրքեր**, **գարդագիրքեր** են։ **Օրինակ**՝ «Ամեն ինչ մոխիր է, յիշատակ. լճակները ի զուր չյուզուին. Ոչ շառաչ, ոչ հառաչ **ջուրի** տակ, ալիքը գերգեղանակիքին» (Զ. Գազանճյան), կամ «Վենետիկի Մխիթարեանները 18րդ դարու սկիզբէն հաստատուելով Վենետիկի Սուրբ Ղազար կղզիին մէջ (1717), լծուեցան ժրջան աշխատանքի եւ շատ ծառայութիւններ մատուցին հայոց մշակոյթին ու գրականութեան: ...Գրաբար հատորներ գրեցին, **գիրքեր** թարգմանեցին, բառարաններ շինեցին...»։

Ճանրություն։ Արևմտահայերենի հոլովական ձևերում ու–ն ծայնավորից առաջ **ուի**, **ուէ** (ճ), **ուով** տառակապակցություններում, կարդացվում է որպես պարզ ու ծայնավոր, ինչպես **կատուի** – **կատուն** – **կատուով**, **առուի** – **առուն** – **առուով**, **արուի** – **արուն** – **արուով**, **մեղուի** – **մեղուն** – **մեղուով**, **եղջերուի** – **եղջերուն** – **եղջերուով**, **հարսնացուի** – **հարսնացուն** – **հարսնացուով** են։ Լեզու բառի սեռականի ձևը գրականում կարդացվում է վ–ով՝ **լեզվի**, թեև պոստհայ բարբառում հնչում է **լեզուի**։

Արևմտահայերենը չի բացառում նաև առանձին բառերի հնչյունափոխված հիմքով կազմությունների գործածությունը, ինչպես **մատու** – **մատուուի** // **մատրան**, **աշուն** – **աշունի** // **աշնան**, **դուռ** – **դուռի** // **դրան**, **դռնէ**, **դռնով**, **դուռեր** // **դռներ**, **գիր** – **գրեր** // **գիրեր** են։ Ավելին և հնչյունափոխված, և անհնչյունափոխ հիմքեր գործածվում են ոչ միայն կազմության ընդհանրություններ ունեցող բառերի ձևակազմության մեջ, այլև բառային նույն միավորի նույն կամ տարբեր քերականական ձևերում, ինչպես **երկնքէն** // **երկինքէն**, **սրտերը** // **սիրտերը**, **սրտերու** // **սիրտերու**, **սրտեռէ** // **սիրտերէ**, **չիրիմիս** – **չիրմիդ** – **չիրմին**, **բաղքին** – **բաղաքներուդ**, **ճակտին** – **ճակատիս** // **ճակտիս** են։ **Օրինակ**՝ «Պետութեան մը անունը կը սկսի **գլխագրով**» (ԴԶ), «**Գլխագիրները** եւ վերջակետերը չմոռնաս» (ԴԶ), «**Գրերու** զանազան հնչիւնները» (Շ. Շահնուր)։

Հնչյունափոխության են ենթարկվում բվով քիչ, բայց առավելապես շատ գործածական բառերը:

Հնչյունափոխությունը առկա է հիմնականում հոլովական ձևերում և ավելի քիչ՝ հոգնակի կազմության մեջ: Սա խոսում է ձևաբանական այս իրակություններում առկա որոշ անմիօրինակության մասին: Պետք է նկատել, սակայն, որ արդի գրական արևմտահայերենում արծանագրվում են անհնչյունափոխ հիմքի կայունացման հստակ միտումներ. նախապատվություն է տրվում ժողովրդական-խոսակցական ձևերին, ինչպես՝ **կուրծքիս, հանգիստիս, վիզեր, շիրմիդի, փունջեր, սիրտեր, շունչով, ժողովուրդին, բիթին, խումբեր, թուփերում, մոխիրին, սրինգիս, քիտրու, կոխին** ևն: **Օրինակ**՝ «...Իր հոգին եփ հանող զգացումները կ'ելլեին իրենց միգամած անորոշութենեն, խորշուկն **ծիչերու** ազդեցութեան տակ **գիծեր** ու խորք կը յազգեին» (Գ. Օշական), «**Պիչերը**, երբ լուսնկան **սուրբի** մը **գլուխին** պէս կը հանգչէր լերան կատարին, աստղերը կ'իջեին լճին յատակը», «Երբ **ջուրերուն** վրայ մշուշ կայ...» (Շ. Նարդուհի), «Դուն, Գայու լակուս, դուն ամենն շուտը կը փոխուխ անատունի, եթէ օր մը իսկ մնաս առանց **վիշտի**», «...**երկիքքէն** ոսկի, արծաթ ու մարգարիտ տեղաց ամբողջ օր մը և գիշերն ողջոյն», «Երբոր արշալոյսը ծիրանի կու տար լեռներու **շրջագիծին**» (Շ. Շահնուր):

Կարծիք կա, որ արևմտահայերենում հնչյունափոխված և անհնչյունափոխ հիմքերով մի շարք բառածներ դրսևորում են իմաստային տարբերություններ, ինչպես՝ **առաջին**→առջևի, **առջի**→առաջին, **գլուխեն**→փխբ: իմաստ, **գլխեն**→ուղիղ իմաստ, **ճակատի, ճակատեն**→փխբ: իմաստ, **ճակտի, ճակտեն**→ուղիղ իմաստ (տե՛ս 34, 72): Իր հողվածներից մեկուն Գովի. Գազանճյանը առանձնացնում է նաև մի քանի այլ բառեր, որոնք, նրա կարծիքով, գրական հայերենը տարբեր իմաստային առումներով է գործածում, ինչպես՝ **աշկերտ՝ արհեստավորի աշակերտ** (= չըրահ), **աշակերտ՝ դպրոցի սան**: Դրանք «էապես միևնույն բառերն ըլլալով հանդերձ,— գրում է նա,— իրարմէ տարբեր նշանակութիւններ առած են» (20, 198): Այս բառածները տարբեր նշանակություններով են ներկայացվում նաև արևմտահայերենի առանձին բառարաններում, ինչպես՝ **աշկերտ** – համբակ, նորուս, դեռավարժ, իսկ **աշակերտ** – դպրոցական, ուսանող (տե՛ս 21): Նույն բառի հնչյունափոխական տարբերակ-

ների մասին խոսելիս պոլսահայ բարբառում իմաստային այդպիսի տարբերություն է նշում նաև Գր. Աճառյանը. «Երկու տիպարի տարբերության լավ օրինակ են **նեղանալ** և **չարանալ**,— գրում է նա,— որոնցից **նեղանալ** «սրբողիլ, բարկանալ» և **նեղնալ** «ավելի նեղ լինել», չարանալ «նախանձիլ» և **չարնալ** «չար դառնալ», առաջինը առանց սղմման, երկրորդը սղմամբ» (10, 15): Գր. Աճառյանի դիտարկումը համոզիչ է բայական հիմքերի կազմության մեջ, ինչի մասին վկայում են նաև այլ օրինակներ՝ **հաւնիլ**→սիրել, ախորժիլ, **հաւանիլ**→հաճել, հոժարել, համոզվել, ընդունել, հավանություն տալ, **շատանալ**→բավականանալ, գոհանալ, **շատնալ**→բազմանալ, առատանալ, աճել, կուտակվել, գեռալ, **վայել**→ճաշակել, ըմբռշխել, **վայլել**→սազել, հարմարվել մե (տե՛ս 21): Մինչդեռ գոյական խոսքի մասի հիմքակազմության մեջ գրական արևմտահայերենի համապատասխան նյութի քննությունը այդպիսի եզրակացության առիթ չի տալիս: Իմաստային այդպիսի տարբերակում չի նկատվում նաև գրական արևմտահայերենի կանոնարկման շրջանում, ինչպես ցույց են տալիս 20–րդ դարասկզբի հեղինակներից քաղված օրինակները՝ «Սուրբ աճինեղ սափորն է այդ ծովն հիմա, Մինչ այն **ճակատիդ** լայն օրորոցն եղաւ ան» (Գ. Կարուժան, Ալիշանի մասին է), «**ճակատիս**... պսակն անոնց **ճակտին**» (Սիամանթո), «**լուսաւորին** առաջին», «**առջի** լուսաւորին» (Մ. Մեծաբնեց) ևն:

Այս առումով համոզիչ է նաև արևմտահայ մյուս քերականի բացատրությունը՝ **գլուխ** և **տուն** բառերի հոլովման առիթով. արևմտահայերենում «Գոլովումի զույգ ձեւերը կարգ մը բառերու պարագային՝ տարբեր են իրենց գործածութեամբ: **Այսպէս**, երբ «տուն» բառը կը նշանակէ «բնակարան», կրնանք հաւատարապէս ըսել «Տունի» կամ «տան», բայց երբ կը նշանակէ «ոտանաւորի տուն», չենք կրնար «տան» ըսել. պետք է ըսենք «տունի»: Նոյնպէս կրնանք ըսել «գլուխի» կամ «գլխու» երբ «գլուխ» բառը կը նշանակէ «մարդկային գլուխ». բայց երբ «գիրքի մը գլուխն» է՝ չենք կրնար «գլխու» ըսել: (Փոխաբերական իմաստով գործածուած բառերուն հոլովումն է որ կանոնաւոր է այս պարագային)» (27, 85): Այս տրամաբանությամբ՝ անհնչյունափոխ հիմքով կազմությունները կարող են ընկալվել որպես կանոնական կազմություններ, ինչպես՝ **գլուխ**→ի, →էն, →ով, **տուն**→ի, →էն, →ով, **ճակատ**→ի, →էն, →ով ևն:

ԱՍՏԿԱՆ ԱՆՈՒՆ

Ածականի իմաստային, ձևաբանական և շարահյուսական ընդհանուր հատկանիշները հայերենի երկու տարբերակներում համընկնում են: Ե՛վ արևմտահայերենում, և՛ արևելահայերենում ածականը ցույց է տալիս առարկան բնութագրող, տարբերակված, հարաբերականորեն կայուն հատկանիշ:

Երկու գրականներում էլ ածականները արտահայտում են առարկայի հատկանիշի հասկացություն: Հայտնի է, որ հատկանիշի գաղափար են արտահայտում նաև թվականները, դերանունների մի մասը, որոշ դերբայներ: Սակայն ածականը, իմաստային ընդհանրություններ ունենալով այդ խոսքի մասերի հետ, ունի նաև դրանցից զգալի տարբերություններ (նշելու ենք միայն արևմտահայերենի օրինակները)։

Ածական — թվական. ածականը առարկան բնութագրող բառ է, իսկ թվականը արտահայտում է առարկաների թվային հատկանիշ, ցույց է տալիս առարկայի քանակը, կարգը, հմմտ. **բարձր յարկ — չորրորդ յարկ, լաւ մարդ — երեք մարդ:**

Ածական — դերանուն. ածականը որոշակիորեն է բնութագրում առարկան, իսկ դերանունների իմաստը ընդհանուր է, չտարբերակված, հմմտ. **բարձր տրամադրութիւն — այդպիսի տրամադրութիւն:**

Ածական — դերբայ. ածականը իմաստային և կիրառական ընդհանրություններ ունի հարակատար և ենթակայական դերբայների հետ: Տարբերությունն այն է, որ դերբայները ցույց են տալիս փոփոխվող հատկանիշներ, իսկ ածականը՝ կայուն, անփոփոխ հատկանիշ, քանի որ այն անկախ է ժամանակի գաղափարից, հմմտ. **լաւ տնտեսութիւն — զարգացող // զարգացած տնտեսութիւն:**

Ածական — մակբայ. որակական ածականները կիրառական ընդհանրություններ ունեն մակբայների հետ: Դրանք կարող են լինել բայի

լրացում **բարձր կարդալ, հանդարտ խորհիլ, լաւ մտածել**, որ մակբայներին բնորոշ հատկանիշ է, և հակառակը՝ մակբայների մի մասը կարող է լինել բայանուն գոյականի լրացում, ինչպես՝ **արագ ընթացք, դանդաղ վազք, հապճեպ պատասխան:**

Ածականները մակբայներից տարբերվում են նաև նրանով, որ գործածվում են նաև փոխանվանաբար՝ **բարձրը, բարձրէն, մեծերու** ևն:

Ածականները ձևաբանորեն բնորոշվում են նրանով, որ չթեքվող խոսքի մասեր են: Դրանք հոլովվում և հոգնակի են կազմում գոյականաբար գործածվելիս:

Շարահյուսորեն բնորոշվում են նրանով, որ նախադասության մեջ լինում են որոշիչ, ստորոգելիական վերադիր, իսկ ածականների մի մասը դառնում է նաև ձևի պարագա:

Բառակազմական առումով ածականները միօրինակ չեն, քանի որ կազմությամբ լինում են և՛ պարզ, և՛ ածանցավոր, և՛ բարդ: Հայերենի երկու տարբերակներում էլ շատ են հարադրավոր և հոդակապով ածական բարդությունները՝ **ազգային-քաղաքական, ռուս-հայկական, վարչատնտեսական, հասարակական-տնտեսական, սոցիալ-տնտեսական:** Առաջին բաղադրիչի հնչյունափոխված տարբերակով ածական կրկնավորները՝ **սեփ-սեւ, կաս-կարմիր, միս-միսակ, շիփ-շիտակ**, արևմտահայերենում ավելի հաճախ են գործածվում, քան արևելահայերենում: Ածականակերտ ածանցները բաժանվում են երկու խմբի. ա) ածանցներ, որոնք դրվում են ածականի վրա, լրացական իմաստ են հաղորդում՝ **-ին** նրբին, **-իկ**՝ փոքրիկ, **-ուկ**՝ խղճուկ, **-աւուն**՝ խոշորաւուն, **գեր-**՝ գերիզոր, **-գոյն**՝ մեծագոյն, **ամենա-**՝ ամենազեղեցիկ, և բ) ածանցներ, որոնք, ավելանալով բառի վրա, նոր իմաստ են հաղորդում դրան՝ **ան-**՝ աներես, **ապ-**՝ ապերախտ, **դժ-**՝ դժպատեհ, **տ-**՝ տկար, **չ-**՝ չկամ, **արտ-**՝ արտահերթ, **ենթ-**՝ ենթամաշկային, **հակ-**՝ հակադիր, **տար-**՝ տարօրինակ, **-ային**՝ լեռնային, **-ական**՝ քրեական, **-անի**՝ երկփողանի ևն:

Ածականի տեսակները: Ըստ արտահայտած հատկանիշների բնույթի՝ ածականները լինում են երկու տեսակ՝ ա) **որակական** և բ) **հարաբերական:** Դրանց միջև եղած տարբերությունները արևմտահայերենում և արևելահայերենում սահմանվում են նույն հատկանիշներով:

Իմաստային տարբերություն: որակական ածականները արտահայտում են առարկայի անմիջական հատկանիշներ **մեծ գործ, գեղեցիկ բնակար, աշխոյժ գործունեություն:** Հարաբերական ածականները ցույց են տալիս ոչ անմիջական հատկանիշ: բնութագրում են առարկան մեկ այլ առարկայի հետ ունեցած հարաբերությամբ **փայտ դուռ, հայրական տուն:** Հարաբերական ածականները սովորաբար կազմված են լինում գոյականներից **երկաթեայ, լուսեղեն, հայրական, արես-դարձային, գրական, պատմաբանասիրական, դիւսնագիտական:** Որակական ածականները սովորաբար ունենում են իրենց հոմանիշը և հականիշը:

Չևաբանական տարբերություն. որակական ածականները, որպես կանոն, ունենում են համեմատության աստիճաններ որական, բաղդատական, գերադրական, իսկ հարաբերականները չունեն: Իրենց այդ հատկանիշով պայմանավորված որակական ածականները կարող են կապակցվել չափի և աստիճանի մակբայների հետ **մեծ – շատ մեծ, լաւ – բաւականաչափ լաւ:** Համեմատության աստիճաններ չունեն թվով շատ քիչ որակական ածականներ **որբ, սուրբ, կոյր, էգ, խուլ, արու, խռով, յոյի, ծաղատ, կար, մերկ, ստերք, խորթ** ևն:

Բառակազմական տարբերություն. որակական ածականները կազմությամբ լինում են և պարզ, և բաղադրյալ, իսկ հարաբերական ածականները պարզ լինել չեն կարող: Որակական ածականների բառակազմական յուրահատկություններից է նաև այն, որ դրանցից կարող ենք նոր բառեր կազմել՝ ավելացնելով **–ութիւն** ածանցը (**լաւութիւն, հիմարութիւն, կարծրութիւն**), փաղաքշական մասնիկներ (**փոքր+իկ, անուշ+իկ, կարծ+իկ, նրբ+ին, սեւ+ուկ**): Առանձին որակականներից կազմվում են կրկնավոր բարդություններ **մեծ–մեծ, խոշոր–խոշոր, ծանր–ծանր, լաւ–լաւ, աղէկ–աղէկ**, հաճախ նաև բաղադրիչներից մեկի հնչյունափոխությամբ **մանր–մուճր, սեփ–սեւ, դեփ–դեղին**:

Շարահյուսական տարբերություն. հարաբերական ածականները լինում են միայն գոյականի լրացում կամ ստորոգելիական վերադիր **«լեռնային ճանապարհ», «մետաղեայ դրամ», «գինին հայկական է»**, իսկ որակական ածականների մեծ մասը կարող է լինել նաև բայի լրացում **«գուլար ծփածաղել», «ցածր երգել», «անկեղծ գրուցել»**:

Պետք է նկատել սակայն, որ ածականի այս երկու տեսակների միջև սահմանը հարաբերական է: Լեզվի զարգացման ընթացքում հարաբերական ածականը կարող է զրկվել իր առարկայական իմաստից և դառնալ որակական: Ինչպես **փողոցային երբեքեկություն** կապակցության մեջ **փողոցային** բառը հարաբերական ածական է, իսկ **փողոցային պահուստք, փողոցային խօսքեր** կապակցություններում՝ որակական, կամ **լուսաւոր սենեակ** և **լուսաւոր միտք, ժողովրդական գրող** և **ժողովրդական խոռվութիւն:**

Խոսքի մեջ իրենց արտահայտչական դերով հայոց լեզվի երկու ճյուղերում էլ ավելի գործուն են որակական ածականները, քանի որ դրանք առարկան անմիջականորեն բնութագրելու իրենց հատկությամբ ավելի ընդգծված գեհախառնողական բնույթ ունեն և իմաստային տեսակետից ավելի բազմազան են:

Որակական ածականների համեմատության աստիճանները: Բերականական այս կարգի իմաստային դաշտում արևմտահայերենը և արևելահայերենը տարբերություններ չունեն: Մասնակի տարբերություններ կան ձևակազմության և առանձին կազմությունների գործածականության մեջ:

Ընդունված է որակական ածականների համար արևելահայերենում և արևմտահայերենում առանձնացնել համեմատության երեք աստիճան **դրական, բաղդատական և գերադրական:**

Դրական աստիճանը ածականի ուղիղ ձևն է, հատկանիշն արտահայտում է առանց համեմատության **մեծ, անկեղծ, ազատ, խոշոր, աղէկ:**

Բաղդատական աստիճանը կազմվում է **աւելի** բառի միջոցով, ցույց է տալիս առարկայի այս կամ այն հատկանիշի առավել կամ նվազ լինելը այլ առարկաների նույն հատկանիշի կամ նույն առարկայի տարբեր ժամանակներում ունեցած հատկանիշների համեմատությամբ, ինչպես **«Քիչ մը մօտեցայ, աւելի աղէկ տեսնելու համար մարդը»:**

Երբեմն բաղդատական աստիճանի իմաստը արտահայտելու համար համեմատվող առարկաների անվանումներից մեկը դրվում է քացառական հոլովով, իսկ ածականը դրական աստիճանով, ինչպես՝ **«Նորերը գործունեան են նախորդներից»** // **«Նորերը գործունեայ են նախորդներն»:** Այսպիսի կառույցներում **ավելի (աւելի)** մասնիկը երկու գրականներում էլ

ընկալվում է որպես ոճական ավելադրություն, որը հատուկ է առավելապես ժողովրդական խոսքին: «Մենք **աւելի** համարձակ գտնուեցանք **անոնցմէ**»: ժողովրդայնասակցական երանգ ունեն նաև **բան** մասնիկով կառույցները՝ «Ոչ մէկ բանաստեղծ չի կրնար ըլլալ **աւելի մեծ բան** կեանքը» (Գ. Օշական):

Բաղդատական աստիճանը երբեմն կազմվում է **առաւել** բառ-մասնիկով, որը բնորոշ է գրական բարձր ոճերին և որոշ հանդիսավորություն է հաղորդում խոսքին: Արևմտահայերենում այն ունի հազվադեպ գործածություն «**Առաւել** կարեւոր նկատելու է մէկ այլ հանգամանք»: Քիչ գործածական են նաև բաղդատականի՝ **նուազ, սակաւ** և նման մասնիկներով կազմությունները՝ «Անկիւ **նուազ** խելամիտ գտնուեցաւ»: ¹

Բաղդատական աստիճանի կազմության մեջ, այսպիսով, գործում են նույն քերականական մասնիկները՝ **առաւել, նուազ, սակաւ, քիչ, աւելի** են:

Գրական արևմտահայերենի ձևավորման շրջանում գործածվում էր նաև **ալ** մասնիկը, որ սովորաբար կրում էր շեշտ **ալ'** համաճում **ալ** (= նաև, էլ) շաղկապից տարբերվելու և արտասանական հատուկ հնչեքանցը արտահայտելու համար, ինչպես **ալ հղէկ, ալ պատուական, ալ խոշոր** են: Արդի արևմտահայերենում քերականական այդ մասնիկը սովորաբար գործածվում է **աւելի** բառի զուգորդությամբ, ինչպես՝ **ալ աւելի մեծ, ալ աւելի պատուական** են: Ունի խոսակցական երանգ, ինչպես արևելահայերենի համապատասխան կազմությունները՝ **էլ ավելի մեծ, էլ ավելի ազնիկ** են (տես 11, 77–78):

Ինչ վերաբերում է արևմտահայերենում **կակ, կեկ** մասնիկներով ածականի աստիճանի ավելացմանը, ապա հավանաբար հետևելով Ա. Այտընյանի կարծիքին՝ Դր. Աճառյանը, ինչպես արդեն նշել ենք, պլուսահայ բարբառի համար դա համարում է ածականի բաղդատական աստիճանի կազմության տարբերակ **խոշորկեկ** (= ավելի խոշոր), **սուրկեկ** (= ավելի ամուր) են: Ժամանակի և հետագա քերականագիտական աշխատանքներում նույնպես ընդգծվում է այդ ածանցի «առաւելական – բաղդատական նշանակութիւնը» կամ «համեմատութեան գաղափար» արտահայտելը (Չովի. Գազանճյան): Նույնպիսի նշանակություն է արտահայտում նաև **շի** մասնիկը: Սակայն սա չունի նախորդի կենսունակությունը և գործածվում է խիստ սահմանափակ հիմքերի, հիմնականում **լայն** բառի վրա՝ **լայնշի**: Եվ

մեկը, և մյուսը հազվադեպ գործածություն ունեն գրական լեզվում հավանաբար բարբառային երանգավորվածության պատճառով «Բարծուհներու **լայնշի** ճամբան ըլլալի» (Մ. Մեծարեց), «Կովից ըստուներ փառայել լոյսի վրայ՝ Սեւ կարկըտան մը **լայնշի**», «Այդ կատաղի վերելքէն՝ անոնց ոտքին տակ **լայնշի** յանկարկայի կը վերթին **լայնափեռէկ** ճերմուածքով ժայռէն մեծդ կտորներ» (Դ. Վարուժան):

¹ **Գերադրական աստիճանը** արտահայտում է առարկայի այս կամ այն հատկանիշի գերազանցությունը մյուսի նկատմամբ: Կարող է ցույց տալ նաև բացարձակ հատկանիշ՝ առանց համեմատության: ²

Կազմվում է **գեր-** և **ամեն(ա)-** նախածանցներով կամ **ազոյն** վերջածանցով: Գերադրականի քերականական ցուցիչներից է նաև **ամենէն** (արևել.՝ **ամենից**) բառ-մասնիկը: **Ամեն(ա) և ամենէն** ձևերը արևմտահայերենում ունեն կիրառական որոշ յուրահատկություններ. **ամեն(ա)**– ածանցը դրվում է բաղաձայնով սկսվող, իսկ **ամենէն** բառ-մասնիկը հիմնականում ձայնավորով սկսվող ածականների վրա, ինչպես **ամենամեծ, ամենալայն, բայց ամենէն ազատ, ամենէն ազնիւ: Ամենամտտիր, ամենաառողջ, ամենաազատ, ամենաազնիւ** և նման ձևերը խորթ են արևմտահայերենին և վերջված են արևելահայերենից:

Գերադրական աստիճան կազմող **ամեն(ա)-**, **ազոյն** և **գեր-** ածանցների մեջ մատնանշվող իմաստային տարբերությունները բնորոշ են երկու գրականերին էլ. **ամեն(ա)**– նախածանցների մեջ համեմատության իմաստը ավելի զգալի է իմաստ. **մեծագոյն // ամենամեծ: ազոյն և գեր-** ածանցները արտահայտում են բացարձակ հատկանիշ **գերիզօր, հզորագոյն, լուսագոյն, գերկարճ, գերխիտ, գերմարդկային** են, և գրական–գրքային երանգավորում ունեն:

Արևելահայերենում առավել կենսունակ է **ամեն(ա)**– ածանցը, որը գրականին է անցել ժողովրդայնասակցական լեզվից **ամենախոշոր, ամենասիրուն**: Արևմտահայերենում նախադասվությունը տրվում է **ամենէն** վերլուծական կազմությանը **ամենէն խոշորը, ամենէն խորուտը** են. «Իբրեւ **ամենէն** իիմ ու փորձառու պաշտօնեայ տետրակներու եւ այն քննութիւնը եւ յարդարումը ինձի յանձնուեցաւ» (Ե. Օտյան), «**Ամենէն** ծուռ նայածքները մեզի եկան անոնցմէ, որոնք գրականութիւնը կը նկատեն գերին բաղաբականութեան» (Ա. Շառուկյան):

ուք: Ըստ որում, արևմտահայերենը այդ ը-ն և 6-ն պահպանում է նաև բարդություններում **տասնութը, քսանեօթը, երեսունութը** են:

Օրինակ՝ «Գիւղը քառասուն տուն ուներ և **եօթը** ճամբայ» (Շ. Նարդուհի), «Պարտաւորուեցաւ **եօթը** տարի աշխատիլ գործընկերոջ մը հետ» (Ռ. Դատտեճյան): **Ե-ն** կարող է պահպանվել նաև **տաս(ը) և եօթ(ը)** թվականների թեքված ձևերում՝ «**Տասնէն** աւելի են այն քերթուածները, որոնք անոր գրիչովը կտակուեցան մեր հաւաքական հարստութեանց զանձարահին» (Գ. Օշական):

Իբրև այդ թվականների կիրառության տարբերություն կարելի է նշել նաև հետևյալը: Արևելահայերենում ընդունված է ամսվա կամ շաբաթվա օրը նշելիս դրանք գործածել որոշիչ հոդով կամ հոլովական վերջավորությամբ, ինչպես «Երկուշաբթի **օրը**», «Ապրիլի **16-ին**» են: Արևմտահայերենում սովորական է դրանց ուղիղ ձևով գործածությունը. ըստ որում, հնարավոր է նաև ամսվա անվան ուղիղ ձևով կիրառությունը, այսպես՝ «Շաբաթ, **17 Ապրիլ** 2004ի առաւօտուն, Քիկալիի (Ռուսմտա) մէջ տեղի ունեցած միջազգային համագումարին ընթացքին, արծարծուեցաւ Գայկական Ցեղասպանութեան պարագան», «Անթիլիասի մայրավանքին մէջ, **22-23 Ապրիլին** տեղի պիտի ունենայ ցեղասպանութեան յատկացուած միջազգային համաժողովը», «Սակայն, ամերիկացի զինուորական ղեկավարներ **երկուշաբթի օր** յայտնեցին, թէ որոշած են յաւելեալ ժամանակ տրամադրել...» («Ասպարեզ»):

Եթե ամսվա անունը նախադաս դիրքում է, ապա հոդ է ստանում օրը մատանշող թվականը, իսկ ամսվա անունը գործածվում է ուղիղ ձևով, ինչպես՝ «Խօսակցութեան հետեւեալ օրը **1915 Մայիս 21ին** (հին տոմար), Չօիրապ կը ձերբակալուի Վարդգէսին հետ, որ նոյնպէս Օսմանեան Խորհրդարանին անդամ էր», «Երեսնէն **Մայիս 20ին** պիտի մեկնի Թիֆլիս» («Ջարթոնք»):

Տարբերություն է նաև այն, որ **11-19** թվականների առաջին բաղադրիչը արևմտահայերենում արտասանվում է հոդով **տասնը-**. գրության մեջ հոդը չի պահպանվում, թեև երբեմն այդպես էլ են գրում **տասնվեց, տասնըերկու** են. հանձնարարվում է գրել առանց ը-ի՝ **տասնըմեկ, տասնվեց, տասնեօթ, տասնութ** են: Այս հարցի վերաբերյալ կա նաև այլ կարծիք: **Օրինակ՝** «Քերականություն» գրքի հեղինակ Էդուարդ

Տասնապետյանը սովորական է համարում բացարձակ թվականների ը-ով գրությունը ը հնչյունը իբրև առողջանական հենարան գործածելով, ինչպես՝ **քսանըմէկ, քառասունըչորս, տասնըհինգ, վաթսունըվեցերորդ, տասնըվեցերորդ** են (տե՛ս 39, 73):

Արևմտահայերենում երբեմն տասնավորների միավոր և տասնավոր եզրերը իրար հետ կապվում են եւ շաղկապ-հողակապով բաղադրիչների առանձին կամ միասին գրությամբ՝ **տասնելվեց // տասն եւ վեց, քսանեւհինգ // քսան եւ հինգ, քառասունելչորս // քառասուն եւ չորս**, օրինակ՝ «Տարակոյս չկայ որ եք ինք կամչէր, քսան եւ հինգ պիտի ունենար իւր առջեւ, մայրաքաղաքիս սովորութեանը համեմատ» (Գ. Պարոնյան), «Ժամացոյց **տասնեւմէկ** հնչեց» (Դամաստեղ): Գնացած ձևեր են:

Երկու թվականը փոխանվաճաքար գործածվելիս բաղադրվում է արևելահայերենում ս մասնիկով **երկուսը, երկուսից, երկուսները**, արևմտահայերենում ք մասնիկի հավելումով **երկուքն ալ, երկուքական, երկուքով, երկուքին** են. «Գամբարծում արդան. շիտակ, չոր, երկայնահասակ մարդ մը, յիսունէն յիսունհինգ տարեկան, ...ձեռքը երկար **թէզպիի** մը, որուն հատիկները **երկուք առ երկուք** կը բաշէ անդադար» (Ե. Օտյան):

Միլիարդ և զրո բառերը արևմտահայերենում ունեն արևելահայերենից տարբերվող ձևեր **միլիառ, զերօ**. «Ամեն գոյութիւն, երկու **զերօներու** միջեւ պտոյտ ըըն է» (Ռ. Գատտեճյան):

Կտորակային թվականները (որոնք կարելի է համարել քանակական թվականների մի տեսակ) գրական հայերենի երկու տարբերակներում կազմության և իմաստային տարբերություններ չունեն. թվի հասկացություն են արտահայտում ամբողջի այս կամ այն մասերի միջոցով, կազմվում են քանակական թվականից (համարիչ) և դասական թվականից (հայտարար), ինչպես՝ **երկու երրորդ, երեք հինգերորդ** են:

Դասական թվականները առարկաների թվային կարգ ցույց տվող բառեր են: Արևելահայերենում և արևմտահայերենում կազմվում են քանակական թվականներին կցելով **-րորդ, -երորդ** ածանցները: **երկու, երեք, չորս** թվականների դասականը կազմվում է **-րորդ** ածանցով **երկրորդ, երրորդ, չորրորդ, մյուսներինը -երրորդ** հինգերորդ, **տասներորդ**:

Արևելահայերենում **մեկ (մի)**, իսկ արևմտահայերենում **մեկ** բավականից դասական չի կազմվում. երկուսում էլ համապատասխան դասականն է **առաջին**-ը:

Դասական բավականների կազմության և արտասանության մեջ տարբերություններ չկան:

Արևմտահայերենի քերականության առանձին գրքերում նշվում է արևելահայերենից տարբեր մի յուրահատկություն, ըստ որի **2, 3 և 4** բավականներով կազմված բաղադրյալ ձևերում, եթե վերջինները դառնում են բարդության վերջին բաղադրիչ, գործածվում են **և** –**երորդ**, **և** –**րորդ** կամ միայն –**րորդ** ածանցները **տասներկուերորդ // տասներկրորդ, տասներեքերորդ // տասներորդ, տասնչորսերորդ // տասնչորրորդ** ևն (տես 39): Արդի արևմտահայերենի գրավոր և բանավոր խոսքի մեր դիտարկումները այդպիսի եզրակացության առիթ չեն տալիս:

Արևմտահայերենում **եօթերորդ** դասականը գործածվում է նաև **եօթներորդ** ձևով:

Ուղղագրական տարբերություն է նաև այն, որ դասական բավականների կրճատ ձևերում –**րդ** մասնիկը կարող է գրվել նաև բավականին միացած՝ առանց գծիկի, ինչպես **3-րդ** կամ **3րդ**, **10-րդ** կամ **10րդ** ևն: Առանց գծիկով գրությունը աստիճանաբար դուրս է մղվում գրական լեզվից:

Բաշխական բավականները ցույց են տալիս առարկաների բաշխումը ըստ հավասար բանակի: Այդ բավականների կազմության սկզբունքները երկու գրականներում մույն են բացարձակ բավականներին ավելացնելով –**ական** ածանցը՝ **հինգական, ութական, տասնհինգական**, կամ բացարձակ բավականների կրկնությամբ՝ **չորս-չորս, վեց-վեց**: Երկրորդներն ավելի բնորոշ են միավոր թվերին:

Ի տարբերություն արևելահայերենի՝ արևմտահայերենում **7 և 10** բավականները, ինչպես նշվեց, բաշխականը կազմում են վերականգնելով գրաբարյան **և** վերջնահնչյունը, այսպես՝ **եօթնական, տասնական**. «**եօթնական** սնտուկ նարինջ բածուեցաւ», կամ «Սկաուտական խումբերը **տասնական** հոգիէ կը բաղկանային» (ԵՏ):

Մասնակի տարբերություններ կան կրկնավոր բավականների կազմության և գրության մեջ: **Արևմտահայերենում**

ա) մեկ և երկու բավականները կրկնավոր են կազմում առաջին բաղադրիչների հնչյունափոխված տարբերակներով՝ **մէյ մէկ, երկ երկու**,

բ) կրկնավոր բավականները գրվում են **և**՝ միացած, **և**՝ առանձին բաղադրիչներով՝ **մէյմէկ // մէյ մէկ, երկերկու // երկ երկու, չորսչորս // չորս չորս**. «Յաջող աշակերտներուն մէյմէկ գրիչ եւ չորսական տետրակ բաժնեցին», «Նստարաններու վրայ **երկերկու** հոգի տեղաւորուեցան» (ԵՏ): Կանոնավոր են դրանց գծիկով գրությունները:

Երկու բավականը բաշխական կազմելիս, ինչպես նշվեց, ստանում է **թ** մասնիկը՝ **երկուքական**. «Փողոցի տունները **երկուքական** ծող ունին պատշգամբներուն վրայ» (ՀԶ):

Փոխանուն ածականների և բավականների հոլովումը

Փոխանուն ածականը և բավականը արևմտահայերենում և արևելահայերենում եզակի թվում ենթարկվում են **ի** հոլովման՝ **մեծ – մեծի, գեղեցիկ – գեղեցիկի, երեք – երեքի**:

Մէկ-ը իբրև բավական գործածվելիս արևմտահայերենում սեռական–տրական հոլովում ունենում է **մէկի** ձևը, իսկ որպես դերանուն գործածվելիս՝ **մէկուն**. օրինակ՝ «**Մէկին** կրկինը երկու է», «Թուրքերը յաճմենց **մէկուն**, որ կու գար օղակայանն»:

Բացառական և գործիական հոլովները կազմվում են անվանական հոլովման սովորական վերջավորություններով, արևելահայերենում՝ **ից և ով**, արևմտահայերենում է **և ով**:

Արևմտահայերեն

ուղղ.	մեծը	մէկը	երկուքը	եօթնականը	տասնչորսերորդը
սեռ.–տր.	մեծի	մէկի	երկուքի	եօթնականի	տասնչորսերորդի
բաց.	մեծէ	մէկէ	երկուքէ	եօթնականէ	տասնչորսերորդի
գործ.	մեծով	մէկով	երկուքով	եօթնականով	տասնչորսերորդով

Տարբերություն կա հոգնակի թվի կազմության մեջ. արևելահայերենում պահպանվում է **ի** հոլովումը՝ **մեծեր – մեծերի, հինգ – հինգերի**, արևմտահայերենում այն փոխվում է ու–ի՝ **մեծեր – մեծերու, գեղեցիկներ – գեղեցիկներու, հինգեր – հինգերու, երեքներ – երեքներու**:

Բացառական և գործիական հոլովները պահպանում են կազմության սկզբունքները:

Արևել․	մեծերը	մեծերի	մեծերից	մեծերով
	երեքները	երեքների	երեքներից	երեքներով
Արևմտ․	մեծերը	մեծերու	մեծերտ	մեծերով
	երեքները	երեքներու	երեքներտ	երեքներով

Ածականների և թվականների գործածությունը

Գործածության մեջ այս երկու խոսքի մասերը արևմտահայերենում և արևելահայերենում ամբողջությամբ համընկնում են:

Սովորաբար գործածվում են որպես գոյականի լրացում. ցույց տալով առարկայի հատկանիշ դառնում են **որոշիչ**. «Գործարանը կը նմաներ առասպելական հսկայ անասունի մը, երկաթէ կմախքով և աղիւսէ մկաններով» (Բ. Նուրիկյան), կամ «Մայր մը գաւակներուն լաւ խրատներ կու տայ», «Գտէք **այ, ոյ, ես, իւ** երկբարբառներով **տասնական** բառ»:

Կարող են դառնալ նաև **ստորոգելիական վերադիր** «Այսօր կը պատկառինք Պարոնեան մարդէն, որ **ուղղադատ** էր, **անկաշատ** ու **խիզախ**» (ԵՏ), կամ «Չայերէնի խօսքի մասերը **տասն** են»:

Որակական ածականները դրվում են նաև բայերի վրա և ցույց են տալիս նաև գործողության հատկանիշ, դառնում **ձևի պարագա**. «Շատ բարձր կը խօսի», «**Չանգիստ** կը քալիմք»:

Փոխանուն ածականը և թվականը կատարում են բոլոր պաշտոնները, որ հատուկ են գոյականին՝ ենթակա, խնդիրներ, պարագաներ են. «**Կապոյտն** յանկարծ կու լայ բուռն ծիծաղէն, եւ կը տեղայ աղամանդ», «Տարագրեցիր հոգոյս **մըռայլն** համօրէն» (Մ. Մեծարենց), «Իմ ընկերներու **երեքը** բժիշկ դարձած են, **երկուը** իրաւաբան»:

Ինչ վերաբերում է թվականների հետ գոյականների թվով համաձայնությանը, ապա կանոնը (մեկից բարձր բացարձակ թվականների հետ գործածվելիս գոյականը կարող է դրվել թե՛ եզակի և թե՛ հոգնակի թվով պայմանավորված գործածության օրինաչափություններով) ընդհանուր է արևմտահայերենի և արևելահայերենի համար:

ԳԵՐԱՆՈՒՆ

Դերանուն խոսքի մասին պատկանող բառերը աչքի են ընկնում իմաստային, ձևաբանական և շարահյուսական հատկանիշների անմիօրինակությամբ, ուստի դերանվան որոշ տեսակների դասակարգման խնդիրը առ այսօր վիճաբանությունների առարկա է⁴: Իմաստային տեսակետից դերանունները բազմազան են. դերանունների մի մասը ընդհանուր կերպով մատնանշում է առարկա (**ես, դու, ոչինչ, ինչ**), մյուս մասը առարկայի հատկանիշ (**այսպիսի, ո՞ր, ինչպիսի՞, սոյն, նոյն**), երրորդները՝ գործողության հատկանիշ (**ե՞րբ, ո՞ր, այսպես, ինչպես**) են: Այս իմաստային բազմազանությամբ էլ պայմանավորված է դերանվան ձևաբանական և շարահյուսական անմիօրինակությունը. դերանունների մի մասը թեքվող խոսքի մաս է, այսինքն՝ հոլովվում է, մյուս մասը ոչ: Նախադասության մեջ դերանունները կատարում են շարահյուսական տարբեր պաշտոններ՝ բնորոշ գոյականին, ածականին, թվականին, մակբային: Որոշ դերանուններ կատարում են նաև ստորադասական շաղկապների դեր:

Այսօր արևմտահայ և արևելահայ քերականագիտության մեջ ընդունված է դերանունը համարել առանձին խոսքի մաս: Այդ տեսակետի պաշտպանները դերանվան համար նշում են մի բանի հիմնական տարբերակիչ հատկանիշներ: Դրանք կարելի է սահմանել հետևյալ կետերով.

1. Դերանուն համարվող բառերն **ունեն ընդհանուր, չտարբերակված իմաստ**, որը որոշակիություն է ստանում խոսքային իրադրության

4 Որոշ լեզվաբաններ դերանունը տարրալուծում են այլ խոսքի մասերի մեջ: Մ. Արեղյանը «Աշխարհարարի քերականություն» աշխատության մեջ (Վարդաշապատ, 1906) դերանունը լուծարում է իրև առանձին խոսքի մաս տեղաբաշխելով գոյականի, ածականի և մակբայի մեջ, և համարում դրանց ենթաստիակներ:

Այս հատկածի շարադրանքը հիմն. 3. **Չարությունյան**, Ածական անուն, դերանուն, Երևան, 1976:

մեջ: **Օրինակ՝ այսպես** դերանունը մատնանշում է գործողության հատկանիշ, բայց չունի որոշակի իմաստ, ցույց է տալիս ընդհանրապես գործողության ձև: «**Այսպես** կատարեց իր գործը» (լա՛վ, քե՛ վատ. աճորոշ է):

Ճանոթություն: Ընդհանուր կամ իրադրական իմաստ կարող ենք վերագրել նաև այլ բառերի, որոնք դերանուն չեն, ինչպես **բազմաթիւ, առհասարակ, աշխատանք, տարբեր, գործ, ամենուր, այլեւայլ, տարաբնոյթ, որոշակի, ամբողջովին, քանիցս, քանակ (թիվ) են:**

2. Հրաշյա Աճառյանն առանձնացնում է դերանունների մի կարևոր հատկանիշ՝ **ցուցականությունը:** Դերանունները, ի տարբերություն գոյական, ածական և մակբայ խոսքի մասերի, առարկան կամ հատկանիշը չեն անվանում, այլ ցույց են տալիս: Այդ իսկ պատճառով դերանուններին հաճախ անվանում են ցուցական բառեր:

3. Դերանունները առարկան կամ հատկանիշը ցույց են տալիս այս կամ այն **հարաբերությամբ:** Դրանց մի մասն արտահայտում է տարածական հարաբերություն: Այսպես եռանդամ հակադրություն են կազմում **սա** (արևմտ. // **աս**), **դա** (**ատ**), **նա** (**ան**), **այս**, **այդ**, **այն** դերանունները և դրանցով բաղադրված բառերը՝ **այսպիսի, այդպիսի, այնպիսի, այսպէս, այդպէս, այնպէս, այստեղ, այնտեղ, այնտեղ, այսքան, այդքան, այնքան** (արևմտահայերենում նաև **ասանկ-ատանկ-անանկ, ասիկա-ատիկա-անիկա**) ևն, որոնք իրարից տարբերվում են ոչ թե բառային, այլ հարաբերության նշանակությամբ և ցույց են տալիս առարկա կամ հատկանիշ, որը մոտ է համապատասխանաբար խոսողին, խոսակցին կամ մի երրորդ անձի: Որոշ դերանուններ ունեն դիմային նշանակություն. ցույց են տալիս խոսող (**ես, մենք**), խոսակից (**դու / դուն, դուք**) կամ մի երրորդ անձ, որի մասին խոսվում է (**նա / ան, անիկա, նրանք / անոնք**):

4. Դերանուն բառն ինքնին նշանակում է անվան դեր կատարող: Այլ կերպ ասած՝ դերանունները այլ բառերին (անուն խոսքի մասերին) **փոխարինող բառեր** են: Փոխարինում են գոյականին, ածականին, թվականին, մակբային:

Այսպիսով՝ դերանուններն ունեն ընդհանուր, չտարբերակված իմաստ, ցույց են տալիս առարկա, հատկանիշ, ձևաբանորեն անմիօրինակ են, խոսքի մեջ գործածվում են գոյականի, ածականի, թվականի կամ մակբայի շարահյուսական պաշտոններով:

Դերանունները բառակազմորեն մեծ մասամբ պարզ բառեր են: Դերանունների քիվը երկու զրականներում էլ քիչ է, հասնում է մոտ հարյուրի:

Ինչպես տեսնում ենք, ընդհանուր խոսքիմասային հատկանիշներով դերանունները երկու զրականներում համակարգային տարբերություններ չունեն:

Տարբերություններ առկա են դերանունների ինչպես ուղիղ, այնպես էլ թեքված ձևերում:

Կան դերանուններ, որոնք գործածվում են միայն արևմտահայերենում: Դրանք կամ նույն դերանվան հնչյունափոխված, կամ տարբերակային ձևեր են, ինչպես **ինք(ը), դուն, աս, ան, ոեւէ, ոչ մէկ, ամեն մէկ (ը), քանի մը**, կամ էլ լեզվի զարգացման նախորդ փուլերից կամ բարբառներից անցած կազմություններ **հոս, հող, հոն, ասիկա, ատիկա, աճիկա, ասանկ, ատանկ, անանկ, ինքզինք** (հոգն. **իրենք-գիրենք**), **մէկզմէկ, ուրկէ՛, մէկ քանի(ն)** ևն:

Արևմտահայերենում քիչ գործածական են **իրար, միմեանց, մէկզմէկ** դերանունները, անգործածական են **մէկմէկու, մէկմէկի** տարբերակները:

Ովքեր դերանունը արևմտահայերենի քերականության դասագրքերում չի նշվում որպես գործածվող դերանուն, բայց վերջին շրջանում արևելահայերենի ազդեցությամբ սկսել է գործածվել բանավոր, երբեմն նաև գրավոր խոսքում:

Նա և դա դերանունների փոխարեն արևմտահայերենում ավելի գործածական են **ան, անիկա, ատիկա** (իզվ. **ատ**) դերանունները: **Սա-ն** գործածական է:

Ճանոթություն: Գրաբարյան ծագում ունի և արևմտահայ գրականում որպես համագործածական բառ չի ընկալում է՞ր (ինչո՞ւ)՝ հարցական դերանունը: Համդիպում է առավելապես գեղարվեստական գրականության մեջ:

Է՞ր կը փռչրես ալիքն եկող ալիքով.

Է՞ր կը յանձնես տերեւը գուժ մըղըրկին,

Լերան աւազն յեղիներուն մուլեզին.

Է՞ր կը մատնես մարդը մարդուն կեղիքման...

(Ղ. Վարուժան)

Արևմտահայերենում թեքված ձևերում պահպանվել են գրաբարյան առանձին կազմություններ **զայն, զիս, զինք, զոր, զորս, զով:**

Դնացած են **հինժ, գայս, գայր, զծեզ, զմեզ, զքեզ** ձևերը:

Բարբառային են **իճէ, իճծէ, քեճէ, քեզէ, մեճէ, մեզէ, ձեճէ, ձեզէ** և մնա՛ն տարբերակները:

Գրաբարի համարանությամբ աշխարհաբար կազմություններ են **զանոնք, զիրենք**:

Արևմտահայերենում շատ են դերանունների տարբերակային ձևերը **աս // ասիկա // այս, այդ // ատիկա // ատ, այսպէս // ասանկ // սապէս, քանի մը // մէկ քանի, ամէնը // ամէնքը**: Բայց, ինչպէս արդեն նկատեցինք, դրանց մի մասը խոսակցական է կամ ունի բարբառային երանգավորում, ինչպէս՝ **աս, ատ, սապէս, ուրտեղ, ասի, ատի, անի, սանկ, մանկ, և** գրական լեզվում չի գործածվում կամ գործածվում է խիստ հազվադեպ: Գործածական է նաև **դա** դերանունը: Գրական լեզվում քիչ են գործածվում **ասանկ, ատանկ, անանկ** դերանունները:

Անձնական դերանունների սեռական–տրականի ձևերը արևմտահայերենում ընդունված է համարել **ստացական դերանուններ**, որոնք ունեն իրենց հատուկ հոլովական հարացույցը՝ **իմս (իմինս) – իմինիս – իմինես – իմինովս, քուկդ (քուկինդ) – քուկինիդ – քուկինդէ – քուկինովդ, կամ** հոգնակի թվում՝ **քուկիններդ – քուկիններուդ – քուկիններդէ – քուկիններովդ** ևն:

Ծանոթություն: Մի քանի հարցական դերանուններ արևմտահայերենում որևտրում են մաս արտասանական տարբերություններ. պայմանավորված բառային շեշտի (այս դեպքում հարցական հնչեանգի) դիրքային փոփոխությամբ այդ դերանունները հանդես են գալիս արտասանական զուգահեռ տարբերակներով՝ **ի՛նչպէս // ինչպէ՛ս, ի՛նչու // ինչու՛, ո՞րքան // որքա՛ն, ո՞րչափ // որչա֛փ**. առաջինները առավել տարածված են:

Դերանունների տեսակները և ձևաբանական առանձնահատկությունները

Ընդունված է առանձնացնել դերանունների հետևյալ տեսակները՝ **անձնական, ցուցական, հարցական, հարաբերական, փոխադարձ, որոշյալ, անորոշ, ժխտական**:

Տարակարծությունների առիթ է տալիս նաև դերանունների ներխոսքնասային դասակարգման այս մոտեցումը, քանի որ չի պահպանվում

սկզբունքի միասնականությունը. յուրաքանչյուր տեսակ առանձնացվում է մյուսներից տարբեր հիմունքով՝ որոշյալություն, փոխադարձ կապվածություն, անձ ցույց տալու հատկանիշ, ժխտում, հարցական հնչեանգ ևն: Անձ ցույց տվող դերանունների մեջ նշվում են այդ իմաստն ունեցող ոչ բոլոր դերանունները. դուրս են մնում **ո՛վ, ոչ ոք, ամէն ոք, իւրաքանչիւր ոք**, կամ այդ տրամաբանությամբ մյուս բոլոր դերանունները պետք է դասակարգվեին մի տեսակի մեջ և համարվեին ոչ անձ ցույց տվող դերանուններ: Ցուցականությունը վերագրվում է միայն մի խումբ դերանունների, մինչդեռ այդ հատկանիշը հատուկ է բոլոր դերանուններին: Հարցական հնչեանգով ազատ կարող են արտաբերվել ոչ միայն մի խումբ դերանուններ, այլև բոլոր դերանունները կամ առհասարակ բոլոր բառերը:

Բացի այդ, քերականական իրողություններում ցանկացած իմաստային դասակարգում պետք է ունենա քերականական արժեք, այսինքն՝ դասակարգվող խմբերը պետք է ունենան քերականական տարբերություններ: Դերանունների նշված տեսակները չունեն ոչ ձևաբանական և ոչ էլ շարահյուսական տարբերակիչ հատկանիշներ: **Օրինակ՝** ցուցական դերանուններում ներառվում են ն՝ առարկա (**սա, ասիկա, ատիկա**), ն՝ առարկայի հատկանիշ (**այս, այսպիսի, նույնպիսի, ասանկ, այդ, մինեւոյն**), ն՝ գործողության հատկանիշ ցույց տվող (**այսպէս, այսքան, այնտեղ, ո՛ր**) բառեր:

Դերանունների տեսակները որոշելիս պետք է առաջնորդվել դրանց ունեցած իմաստային–քերականական ընդհանուր հատկանիշներով, այն է՝ **ի՛նչ են ցույց տալիս և ի՛նչ ձևաբանական ու շարահյուսական առանձնահատկություններ ունեն**:

Այս մոտեցմամբ դերանուն խոսքի մասի մեջ առանձնացվում են հետևյալ երկու խմբերը կամ տեսակները (համառոտությամբ համար այստեղ նշում ենք միայն արևմտահայերեն տարբերակները).

ա) **առարկայանիշ դերանուններ** ես, սա, ասիկա, ատիկա, անիկա, ինքզինք, մեկզմէկ, ինք(ը), ոչ ոք, դու՛ն, ով / ո՛վ, իրար, ինչ / ի՛նչ, ոչինչ, ամեն ինչ, մէկը, ոչ մէկը ևն,

բ) **հատկանիշ ցույց տվող կամ հատկանշանիշ դերանուններ**, որոնք էլ իրենց հերթին բաժանվում են ենթատեսակների

1) ածական կամ ածականանիչ դերանուններ՝ այս, այդ, այն, քանի / քանի*, մեկ քանի / քանի մը, ռեւել / որեւէ, այսպիսի, այսչափ, ո՞րքան / որքան, ո՞ր / որ, ինչպիսի* / ինչպիսի, ուրիշ մը են (իրենց քերականական հատկանիշներով այս շարքում ներառվում են նաև թվական կամ թվականանիչ դերանունները),

2) մակբայ կամ մակբայանիչ դերանուններ՝ այսպես, հոս, հող, հոն, ի՞նչպես / ինչպես, ինչո՞ւ / ինչու, որտեղ, երբ, ուր, ինչքա՞ն / ինչքան, այստեղ, այդտեղ, այնտեղ են:

Արևմտահայերենի **ասիկա, ատիկա, անիկա** դերանունները միայն առարկայանիշ են «Անիկա լուռ կեցած էր»: Աս դերանունը կ'առարկայանիչ է, ու՝ ածականանիչ՝ «Աս չէ իմ գիրքը», «Աս մարդը ի՞նչ կ'ուզե»: Այս, այդ, այն դերանունները, ինչպես արևելահայերենում, մատնացույց են անում և՛ առարկա, և՛ հատկանիշ: Ըստ որում, արևմտահայերենում դրանցից առաջին երկուսի՝ առարկայական նշանակությամբ կիրառությունը գրական լեզվում առավել զգալի է: Դրանք հաճախ հանդես են գալիս բարբառային **աս, ատ** ձևերի փոխարեն: Ուստի պատահական չէ, որ արևմտահայերենի քերականության դասագրքերում **այս, այդ** դերանունները երբեմն ներկայացվում են որպես **ասիկա, ատիկա** առարկայանիչ դերանունների զուգահեռ տարբերակներ: (Այդ մասին կխոսվի իր տեղում):

Առարկայանիչ դերանուններ. դրանց ձևաբանական առանձնահատկությունները

Ցույց են տալիս առարկա ընդհանուր կերպով: Գոյականների մաս ունեն հոլովի և թվի քերականական կարգեր, այսինքն՝ հոլովվում են և ունեն եզակի ու հոգնակի թվի հակադրությունը: Երկու գրականներում էլ նույն այդ քերականական կարգերում դրսևորում են նաև գոյականներից տարբեր որոշ յուրահատկություններ:

Դերանունների դեմքը: Դիմային հարաբերություն արտահայտելու տեսակետից այդ հատկանիշն ունեցող դերանունները արևելահայերեն-արևմտահայերեն համադրության մեջ տարբերություններ երևան չեն հանում:

Ի տարբերություն անձնանիչ գոյականների՝ դերանունները քերականական այդ իմաստն արտահայտում են ոչ թե նույն բառի քերականական տարբեր ձևերով (օր. **ուսանող – ուսանողս**, «(Ես) ուսանողս համալսարան կը սորվիմ...»), այլ տարբեր բառերով

	Արևելահայերեն	Արևմտահայերեն
1-ին դեմք	ես, մենք	ես, մենք
2-րդ դեմք	դու, դուք	դուն, դուք
3-րդ դեմք	նա, նրանք	ան, անոնք

Ինքը / ինքը դերանվան դեմքը երկու գրականներում էլ գոյականների մասն արտահայտվում է հոդերի միջոցով՝ **ինքս, ինքդ, ինքը**, հոգնակին՝ **ինքներս, ինքներդ (ինքները)** ձևը գործածական չէ և փոխարինվում է **իրենք** ձևով:

Դերանունների անձի և իրի առումները: Անձ և ոչ անձ ցույց տալու հատկությամբ (դասային նշանակությամբ) առարկայանիչ դերանունները արևմտահայերենում և արևելահայերենում զրեթե տարբերություններ չունեն: Գոյականների մասն դրանք բաժանվում են երկու խմբի (նշում ենք միայն արևմտ.)

ա) **անձնանիչ դերանուններ.** պատասխանում են ո՞վ հարցին **ես, դուն, ան, ով, ինքը**, ոչ ոք, **ամեն ոք, ոմանք, իւրաքանչիւր ոք**,

բ) **ոչ անձ ցույց տվող** կամ **իրանիչ դերանուններ.** պատասխանում են ի՞նչ հարցին **սա, ասիկա, ատիկա, ամեն ինչ, ի՞նչ, ոչինչ:**

Արևմտահայ քերականության մեջ խոսվում է նաև **որեւէ և ռեւել** դերանունների՝ անձ և ոչ անձ իմաստային հակադրության մասին, իբր առաջինը ցույց է տալիս իր, իսկ երկրորդը՝ անձ, այսինքն՝ **որեւէ գիրք**, բայց՝ **ռեւել մարդ**: Մեր դիտարկումները այդպիսի եզրակացության հիմք չեն տալիս, ինչպես «Ցամաքին հետ **ռեւել կապ** չունինք...» (Գ. Չոխրապ), «Մենք հոն պաշտօն չունինք **որեւէ զոյգեր** պսակելու, մանուկներ մկրտելու...» (Ա. Աղդեասյան), «Բերդին մեջ պաշարուածները **ռեւել տեղեկութիւն** չունէին Մուշեղի յարթանակներէն», «Այնպես **ուզեց** ծեւաքնել թէ ինչ **ռեւել աստելութիւն** չունի Դայոց հանդէպ» (Մուշեղ Իշխան), «Լատին Ամերիկայի քաղաքականութեան վերաբերեալ **որեւէ**

հայտարարութիւն չհրապարակուեցաւ» («Ազգակ»)։ Եիշտ կլինի որոնք համարել բառային տարբերակներ, որոնք չունեն կիրառական որևէ տարբերություն։

Երկու գրականներում էլ ունենք նաև, այսպես կոչված, չեզոք դերանուններ **ոչ մէկը, մէկմէկու // մէկզմէկ, իրար, մէկը**։ Սրանք կարող են ըստ խոսքաշարի լինել և՛ անձնանիշ, և՛ իրանիշ. «Ներկաներեն **ոչ մէկը** խոսեցաւ» (անձնանիշ)։ «Մեքենաներեն **ու ոչ մէկը** գործի դրուեցաւ» (իրանիշ)։ Ե՛վ առարկա, և՛ անձ են ցույց տալիս նաև **սա // աւ, առ, ան, ասիկա, ատիկա, անիկա** դերանունները։ Ըստ որում, **նա // ան (անիկա)** դերանունը հայերենի երկու ճյուղերում էլ առավելապես անձնանիշ է։

Քննարկվող հարցի տեսակետից արևմտահայերենում իմաստային-քերականական հետաքրքիր տարբերություն են դրսևորում **զայն** և **զինք** դերանունները։ «Արեւմտահայ դասական գրականութեան մէջ, գրաբարի հետեւելով,— գրում է Պետրոս Բեդիրյանը,— **զայն** ձեւը տակաւին կը գործածուէր նաեւ մարդու համար։ **Օրինակ՝** Երուսաղ Օսեան «Վրաններու Տակ» գրութեան մէջ կ'ըսէր. «Քանի՛—քանի՛ անգամներ խելայեղ մայրը զաւակը վաճառել է ետք վազած ու կառքին մէջը ետ յափշտակած էր **զայն**, դրանք գնորդներուն երեսին հետեւեցաւ։ ...Մերօրեայ արեւմտահայերէնի մէջ սակայն, ընդունուած է մարդու (եւ իբր անձ առնուած առարկաներու) համար ըսել **զինք**, եւ միայն իրերու համար **զայն**։ **Օրինակ՝** երբ մէկը ձեզի ըսէ, «Դուրս տար **զինք**», պիտի նայիք թէ ո՛վ կայ դուրս տանելու, բայց եթէ նոյնը ըստի **զայն** բառով, արդէն պիտի շուրջերնիդ փնտռո՞ք առարկայ մը, զոր կ'առաջարկուի տեղէն տանիլ։ Հակառակ գործածութիւնները հաւասարապէս սխալ կը սեպուին այժմ» (33, 27)։

Այս դերանունները արևմտահայերենում և արևելահայերենում համընկնում են նաև քերականական մյուս հատկանիշներով։

Անձնանիշ **ես (մենք), դու / դուն (դուք), նա / ան (նրանք / անոնք)** դերանունները նախադասության մեջ ենթակա կարող են դառնալ **ինքը** (իրենք) դերանվան հետ կապակցվելով, ինչպես արևել. **ես ինքս, դու ինքդ, նա ինքը, մենք ինքներս, դուք ինքներդ, նրանք իրենք** կամ **ինքները**, արևմտ. **ես ինքս, դուն ինքդ, ան (անիկա) ինքը, մենք ինքներս, դուք ինքներդ, անոնք իրենք** կամ **ինքները**։

Դերանունների թիվը։ Դերանունների թվականության սկզբունքները երկու գրականներում նույնն են։ Ըստ թվականության առարկայանիշ դերանունների մեջ արևելահայերենում և արևմտահայերենում առանձնացվում է երկու խումբ. ա) դերանուններ, որոնք ունեն եզակի և հոգնակի թիվ, և բ) դերանուններ, որոնք ունեն եզակի կամ միայն հոգնակի թիվ։

Առաջին խմբի դերանունների մի մասը հոգնակի թիվը կազմում է տարարմատությամբ, մյուս մասը՝ գոյականների նման։ Հայոց լեզվի երկու ճյուղերում տարբերությունները ի հայտ են գալիս առանձին դերանունների հոգնակիականությամբ, մասնավորապես հիմքերի մեջ։

Արևելահայերենում տարարմատությամբ են հոգնակի կազմում **ես, սա, նա, ինքը** դերանունները. **ես – մենք՝** տարբեր բառեր են, **սա, դա, նա, ինքը** դերանունների հոգնակին ձևավորվում է եզակի տրականի ձևից **ք** մասնիկով՝ **սրանք, դրանք, նրանք, իրենք, ինքը** դերանունը **իրենք** ձևին զուգահեռ ունի նաև գոյականական կաղապար **ինքնք** (**ս, դ**)։ Երրորդ դեմքի իմաստ արտահայտող **ինքները** ձևը, ինչպես վերը նշվեց, գործածական չէ. փոխարինվում է **իրենք** զուգահեռով՝ **նրանք ինքները**⇒**նրանք իրենք**։

Արևմտահայերենում տարարմատությամբ են հոգնակի կազմում նշվածներից միայն **ես** և **ինքը** դերանունները **ես – մենք, ինքը – իրենք; ինքը** դերանվան հոգնակին, ինչպես արևելահայերենում, ձևավորվում է եզակի տրականի ձևից **ք** մասնիկով՝ **իրենք, և** դրան զուգահեռ ունի նաև գոյականական կաղապար **ինքնք** (**ս, դ**)։ Երրորդ դեմքի իմաստ արտահայտող **ինքները** ձևը այստեղ նույնպես գործածական չէ. փոխարինվում է **իրենք** զուգահեռով՝ **անոնք ինքները**⇒**անոնք իրենք**։

Ինչ վերաբերում է **սա (սա / աս, ասիկա), դա (ատ, ատիկա), նա (ան, անիկա)** դերանուններին, ապա դրանց հոգնակին արևմտահայերենում կազմվում է ոչ թե սեռական–տրականի հիմքից և **ք** հոգնակերտով, ինչպես արևելահայերենում է **սրանք, դրանք, նրանք**, այլ ուղղականի հիմքից և **–ոնք** մասնիկով, այսպես **ասսոնք, ատսոնք, անսոնք**։

Ինչ դերանվան հոգնակին երկու գրականներում էլ կազմվում է գոյականական կաղապարով **ինչքեր**։

Ինչպես նշվեց, արևելահայերենի ազդեցությամբ արևմտահայերենում գործածական է դարձել **ով** դերանվան հոգնակին կազմված կրկնակի հոգնակներտ մասնիկներով **ով + ք + եր**:

Ղու դերանունը արևելահայերենում հոգնակի է կազմում հավելելով **ք** մասնիկը **ղու+ք**, իսկ արևմտահայերենում **ղուն**—ը հոգնակին կազմում է **ն-ի** փոխարեն **ք** ավելացնելով **ղուն ք** — **ղուք**:

Դերանունների հոգնակիի կազմության ժամանակ **ք** մասնիկը նկատելի գործունություն է դրսևորում և՛ արևելահայերենում, և՛ արևմտահայերենում:

Այն դերանունները, որոնք չունեն եզակի և հոգնակի թվի հսկայղորթյուն, ցույց են տալիս որոշակի մեկ առարկա և հոգնակի թվով չեն գործածվում: Դրանք երկու գրականներում մույս դերանուններն են **խրաբան-չիւր ոք**, **ոչ ոք**, **ամեն ոք**, **ամեն ինչ**, **ոչինչ**, **մէկը**, **ամէն մէկը**, **ոչ մէկը**:

Միմեանց, **իրար**, **մէկմէկ** (արևել.՝ **մէկմէկ** / **մէկմէկու**) դերանունները իմաստով հոգնակի են, չունեն հոգնակիի ձևեր և ցույց են տալիս իրար հետ փոխադարձաբար կապված մեկից ավելի առարկաներ:

Ամենքը դերանունը արևմտահայերենում **ամեն** դերանվան հոգնակին է **ամեն + ք**:

Որ դերանունը ունի առարկայանիչ **որոնք** հոգնակիի ձևը —**ոնք** վերջավորությամբ:

Ճանորություն: երկու գրականներում էլ տարբերում ենք, այսպես կոչված, **հարգական հոգնակին**, երբ խոսակցին դիմում են **ղու** / **ղուն** երկորդը դեմքի դերանվան հոգնակի թվով՝ **Ղուք** (**Չեղ**, **Չեղք**, **Չեղի**, **Չեղանից** / **Չեղքմէ**, **Չեղանով** / **Չեղքով**). այս դեպքում դերանունը գրվում է մեծատառով:

Դերանունների հոլովումը

Զգալի տարբերություններ կան առարկայանիչ դերանունների հոլովական ձևերում. երկու գրականներից յուրաքանչյուրը դրսևորում է առանձնահատկություններ, որոնք պայմանավորված են հիմնականում բարբառային հիմքերով, մասամբ նաև գրաբարի ազդեցությամբ:

Հոլովով ղու դերանունները երկու գրականներում առարկայանիչ դերանուններն են, որոնք գոյականների համեմատությամբ ունեն հոլովման յուրահատկություններ: Կան դերանուններ, որոնք հոլովվում են գոյա-

կանների մեծ, ենթարկվում են **անվանական հոլովման**, և կան դերանուններ, որոնք հոլովվում են գոյականներից տարբեր հոլովմամբ, որը բնորոշ է միայն այդ դերանուններին և կոչվում է **դերանվանական հոլովում**:

Դերանվանական հոլովում

Արևմտահայերենում և արևելահայերենում այս հոլովման ենթարկվող դերանունները համընկնում են: Դրանք են՝

Արևել.՝ **ես**, **դու**, **մենք**, **դուք**, **իմքը**, **սա**, **դա**, **նա**:

Արևմտ.՝ **ես**, **դուն**, **մենք**, **դուք**, **իմքը**, **այս** (**սա**, **աս**, **ասիկա**), **այդ** (**ատ**, **ատիկա**), **այն** (**ան**, **անիկա**):

Այդ հոլովման առանձնահատկությունները արևելահայերենում և արևմտահայերենում հիմնականում համընկնում են, սակայն կան նաև տարբերություններ:

Հայոց լեզվի երկու ճյուղերում էլ դերանվանական հոլովման հիմնական առանձնահատկություններն են ուղիղ և թեք հոլովածների տարբարմատությունն ու տարահիմքությունը, անվանական հոլովիչների բացակայությունը:

Երկու գրականներում նշվող տարբերություններից են հետևյալները՝

ա) Ղու / **ղուն** դերանունը արդի հայերենի երկու հատվածներում էլ սեռականը կազմում է տարարմատությամբ, բայց արևելահայերենում այն լինում է գրաբարաձև **քո**, իսկ արևմտահայերենում՝ **քու**: Վերջինս հիմք բարբառի ազդեցության արդյունք է:

Արևելահայերենում **սա**, **դա**, **նա** դերանունների դեպքում սեռականը կազմվում է տարահիմքությամբ, որում սերտաճում են հիմքը և վերջավորությունը՝ **սա** — **սրա**, **դա** — **դրա**, **նա** — **նրա**: Մինչդեռ արևմտահայերենում այդ և դրանց համապատասխան դերանունները **այս** (**աս**, **ասիկա**), **այդ** (**ատ**, **ատիկա**), **այն** (**ան**, **անիկա**), սեռականը կազմում են ուղղականի արմատական մասին **որ** մասնիկը հավելելով՝ **աս+որ**, **ատ+որ**, **ան+որ**: Դրանք առաջացել են գրաբար—միջին հայերեն—աշխարհաբար հետևյալ զարգացումով՝ **այս** > **այսոր** > **ասոր**, **այդ** > **այդոր** — **ադոր** > **ատոր**, **այն** — **այնոր** > **անոր**:

հնքը / ինքը(ը) դերանունը երկու գրականներում էլ սեռականը կազմում է տարարմատությամբ: **ինքը(ը) – իր:** Այսպիսով ունենում ենք ձևերի հետևյալ հարացույցները:

Արևել: ես – իմ, դու – քո, սա – սրա, դա – դրա, նա – նրա, մենք – մեր, դուք – ձեր, ինքը – իր.

Արևմտ: ես – իմ, դուն – քու, այս (սա, աս, ասիկա) – ատոր, այդ (ատ, ատիկա) – ատոր, այն (ան, անիկա) – անոր, մենք – մեր, դուք – ձեր, ինքը(ը) – իր:

բ) Արևելահայերենում նշված բոլոր դերանունների սեռականը և տրականը կազմությամբ տարբեր են **իմ – ինձ, քո – քեզ, մեր – մեզ, ձեր – ձեզ, իր – իրեն:** **Սա, դա, նա** դերանունների դեպքում սեռական և տրական հոլովների կազմության մեջ նկատվում է որոշ ձևային կասպ՝ **սա – սրա – սրան, դա – դրա – դրան, նա – նրա – նրան.** տարբերվում են ն մասնիկի առկայություն – բացակայությամբ՝ **սրա – սրան, դրա – դրան, նրա – նրան:**

Արևմտահայերենում սեռական և տրական հոլովներում տարբեր կազմություն ունի նշված դերանունների միայն մի մասը՝ **ես, դուն, ինք (ը), մենք, դուք** դերանունները: Ըստ որում՝ արևելահայերենի **ինձ, մեզ, քեզ, ձեզ** հոլովածներին համադիր արևմտահայ գրականն ունի հիմք բարբառի ազդեցությամբ կազմված **ի–ով վերջավորվող** ձևերը. եզակի առաջին դեմքում այդ **ի–ն** ավելանում է հնչյունափոխված տարարմատ հիմքին: Ունենում ենք **ինձի, մեզի, քեզի, ձեզի** հոլովական ձևերը:

Տարարմատության սկզբունքը մյուս՝ **սա, դա, նա** (արևմտ.՝ **սա, ան, ասիկա, ատիկա** նն) դերանունների դեպքում չի գործում: Եթե արևելահայ գրականում սեռական և տրական հոլովների կազմության մեջ ձևային տարբերություն այսուհանդերձ նկատվում է (**սրա – սրան, դրա – դրան, նրա – նրան**), ապա արևմտահայ գրականում այդ հոլովածները ուղղակի նույնանում են, ձևաբանորեն տարբերակված չեն, ինչպես՝ սեռ՝ **ատոր, ատոր, անոր, տր.՝ ատոր, ատոր, անոր:**

Ինքը / ինքը(ը) դերանվան տրականը երկու գրականներում էլ նույն տարարմատ ձևով է կազմվում՝ **իրեն:**

գ) Տարբերություններն զգալի են **հայցական հոլովի** կազմության մեջ: Եթե հայցականը արևելահայերենում ձևաբանորեն տարբերակված չէ և, ըստ էության, իբրև առանձին հոլովածն հանդես չի գալիս, ապա արևմտահայերենում, ինչպես արդեն նշվել է, այն միանգամայն հստակ ձևավորում ունի: Այս կետում արևմտահայերեն ավելի ավանդապահ է. **մենք, դուն, դուք** դերանունները հայցականի համար պահպանում են գրաբարի տրականածն կազմությունները՝ **մեզ, քեզ, ձեզ, իսկ ես և ինքը(ը)** դերանունները՝ գրաբարածն հայցականները՝ **զիս, զինք:**

ԱՆ (այն, անիկա) դերանվանը նույնպես հատուկ է գրաբարածն հայցականի գործածությունը՝ **զայն, բայց** առավելապես գրական լեզվում, և միտում ունի դուրս գալու գործածությունից, ինչը և փաստորեն կատարվեց **զայս, զայդ** ձևերի հետ:

20-րդ դարի սկզբներին և նույնիսկ ավելի ուշ լայն կիրառություն ունեին **մենք, դուն, դուք** դերանունների գրաբարածն հայցականները՝ **զմեզ, զքեզ, զձեզ:** Սակայն արդի սփյուռքակերի գրաբարածն հայցականները ու մասնով լեզվի, ինչպես նաև մտավորականների բանավոր խոսքի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այդ ձևերը, քիչ բացառություններով, դուրս են մղված գրական լեզվից: Հավանաբար այս միտումը նկատի ուներ Հր. Աճառյանի կողմից դեռ տասնամյակներ առաջ (1945 թ.) արված այն պնդումը, թե նշված դերանունների գրաբարյան զուգածները հնացած են և «կես դար առաջ» միայն՝ «գրաբարյան հեղինակներ»-ի կողմից օգտագործվող (տե՛ս 12, 80):

Արևմտահայ գրական լեզվում ըստ էության դերանվանական հոլովվածն ենթարկվող դերանունների (և ոչ միայն այդ դերանունների) տրականն ու հայցականն ձևաբանորեն տարբերակված են **ինձի – զիս, մեզի – քեզ, ձեզի – ձեզ, մեզի – մեզ, իրեն – զինքը(ը):** Հետևաբար, այդ դերանունների հայցականը պետք է առանձնացվի իբրև անկախ հոլով:

Արևմտահայերենում տարածված սխալ է ներգործական բայերի հետ անձնական դերանունների տրական հոլովածների գործածությունը, փոխանակ հայցականի. սխալ են **քննել ինձի, համբուրել մեզի, յուզեց անոր / իրեն, կանչեց քեզի, ինձի տեսան, չի մոռնար իրենց,** ճիշտ են **քննել զիս, համբուրել մեզ, յուզեց զինք, կանչեց քեզ, զիս տեսան, չի մոռնար զիրենք,** և հակառակը, չեզոք սեռի բայերի հետ նույն դերանունների ոչ թե տրական, այլ հայցական հոլովածների գործածությունը, սխալ են **դպի զիս, օգնեց զինք, պատասխանեց մեզ, վստահու-**

քին կը ներշնչէ **զհնք**, ճիշտ են դպիկ **ինծի**, օգնեցի **իրեն / անոր**, պատասխանեց **մեզի**, վատառիւթիւն կը ներշնչէ **իրեն** նմ:

Ինչ վերաբերում է **այս (սա, ասիկա)**, **այդ (ատ, ատիկա)** դերանուններին, ապա պետք է ասել, որ դրանք չունեն հայցականի առանձին ձևեր և կազմութեամբ համընկնում են սեռական-տրականին: Այս դերանունները գրական արևմտահայերենում, ի տարբերութիւն արևելահայերենի, ունեն ճշ քե վեց հոլովածն, այլ ընդամենը չորս ուղղական, սեռական-տրական, բացառական, գործիական (ուղղական և հայցական, սեռական և տրական հոլովները ձևաբանորեն տարբերակված չեն), իսկ հայցականի **զայս, զայդ** ձևերը համապատասխան դերանունների գրաբարի հետևողությամբ կազմված հոլովածներ են, որոնք գրեթէ անգործածական են:

դ) **Բացառական, գործիական** (իսկ արևելահայերենում նաև ներգոյական) հոլովները կազմվում են անվանական հոլովման սովորական վերջավորություններով, որոնք երկու գրականներում տարբեր են:

Արևել.՝ բաց. ից, գործ. ով:

Արևմտ.՝ բաց. է, մէ (հզվ. կէ), գործ. ով, մով:

Երկու տարբերակներում էլ անգործածական է գործիականի **բ** վերջավորությունը, իսկ արևելահայերենում նաև բացառականի **ուց**-ը: Արևմտահայ գրականում դերանվանական հոլովման բացառականը ձևավորելիս առավել կենսունակություն է դրսևորում **մէ**-ն, իսկ գործիականի դեպքում՝ **մով**-ը, որոնք համեմատաբար քիչ կենսունակ են անվանական հոլովման մեջ:

Արևմտահայերենում մի քանի դերանուններ բացառականում ունեն արևելահայերենից տարբեր և միայն դերանուններին հատուկ կազմություն **կէ** վերջավորությամբ: Դրանք են **ասիկա** (սա, աս, այս) – **ասկէ, ատիկա** (ատ, այդ) – **ատկէ, անիկա** (նա, ան, այն) – **անկէ**: Այդպիսի կազմություն ունեն նաև **հոս, հող, հոն** և ուր դերանունները՝ **հոսկէ, հողկէ, հոնկէ, ուրկէ**, որոնք կարելի է համարել քարացած ձևեր:

Բացի բուն հոլովական վերջավորություններից՝ տարբերություն կա նաև բացառական և գործիական հոլովների **հիմքակազմում** մեջ: Արևելահայերենում նշված դերանունների բացառական և գործիական

հոլովները կազմվում են բացառական տրականի հիմքից՝ **ինծնից** – **ինծնով, քեզնից** – **քեզնով, իրենից** – **իրենով, սրանից** – **սրանով** նմ: Մինչև արևմտահայերենում ակտիվություն են հանդես բերում նաև ուղղականի և սեռականի հիմքերը:

Արևմտահայերենում բացառական և գործիական հոլովները տրականի հիմքից են կազմում **ես, դուն, մենք, դուք** դերանունները՝ **ինծմէ – ինծմով, քեզմէ – քեզմով, մեզմէ – մեզմով, ձեզմէ – ձեզմով**:

Տարբերությունը ի հայտ է գալիս նաև **ինք(ը)** և **այս, այդ, այն (ասիկա, ատիկա, անիկա)** նմ) դերանունների բացառական և գործիական հոլովածների կազմության մեջ: **Ինք(ը)** դերանունը, ի տարբերութիւն արևելահայերենի, կազմվում է սեռականի հիմքից **իրմէ, իրմով**, իսկ **ասիկա** (այս, սա, աս), **ատիկա** (այդ, ատ), **անիկա** (այն, ան) դերանունները բացառականը և գործիականը կազմում են ուղղականի հիմքից **ասկէ – ասով, ատկէ – ատով, անկէ – անով**:

Սեռական-տրականի հիմքից կազմված ձևերը **աաորմէ – ասորմով, ասորմէ – ասորմով, անորմէ – անորմով**, այժմ գործածական չեն և արևմտահայերենի քերականության նոր գրքերում չեն նշվում որպես զուգածներ: Նեղ բարբառային են նաև խոսակցական լեզվում և սփյուռքահայ առանձին հեղինակների գրվածքներում հանդիպող **ինէ, մենէ, քենէ** ձևերը:

Տարբերություն է նաև այն, որ արևմտահայերենում **ես, դուն, մենք, դուք** դերանունները բացառականում և գործիականում չունեն զուգածություններ, որոնք արևելահայերենում կան, ինչպես **ինծնից // ինծանից, մեզնից // մեզանից, քեզնից // քեզանից, ձեզնից // ձեզանից**:

ե) Դետաքրքրական տարբերություն ունի ով դերանունը. արևմտահայ գրականում այն չունի ում հոլովածնը և փոխարինվում է որ դերանվան համապատասխան ձևով: Եվ ամհասարակ, ով և որ դերանունների հոլովումը գրական արևմտահայերենում նույնական է: **Ով**-ը ինչպես արևելահայերենում, այնպես էլ արևմտահայերենում, տրականի համար առանձին հոլովածն չունի: Դեացած է և գրեթէ անգործածական նաև **ով** դերանվան գրաբարածն հայցականը **զով**: Դրան փոխարինում է ինչպես արդեն ասվեց, որ դերանվան հայցական հոլովածնը **զոր**:

Ով դերանվան հոլովական հարաջույցն այսպիսին է **ով – որու(ն) – զոր** (հզվ. **զով**) – **որմէ(ն) – որով** (հզվ. **որմով**):

Այսպիսով արևմտահայերենի և արևելահայերենի դերանվանական հոլովման ընդհանուր համադրական պատկերը հետևյալն է.

Արևելահայերեն

ուղղ.	ես	դու	մենք	դուք
սեռ.	իմ	քո	մեր	ձեր
տր.	ինձ	քեզ	մեզ	ձեզ
հայց.	ինձ	քեզ	մեզ	ձեզ
բաց.	ինձնից	քեզնից	մեզնից	ձեզնից
	ինձանից	քեզանից	մեզանից	ձեզանից
գործ.	ինձնով	քեզնով	մեզնով	ձեզնով
	ինձանով	քեզանով	մեզանով	ձեզանով
ներգ.	ինձնում	քեզնում	մեզնում	ձեզնում
	ինձանում	քեզանում	մեզանում	ձեզանում

ուղղ.	սա	դա	նա	ով	ինքը
սեռ.	սրա	դրա	նրա	ուս	իր
տր.	սրան	դրան	նրա	ուս	իրեն
հայց.	սրան	դրան	նրան	ուս	իրեն
բաց.	սրանից	դրանից	նրանից	ուսից	իրենից
գործ.	սրանով	դրանով	նրանով	ուսով	իրենով
ներգ.	սրանում	դրանում	նրանում	—	իրենում

Արևմտահայերեն

ուղղ.	ես	դու	մենք	դուք
սեռ.	իմ	քու	մեր	ձեր
տր.	ինձի	քեզի	մեզի	ձեզի
հայց.	զիս	քեզ	մեզ	ձեզ
բաց.	ինձմէ	քեզմէ	մեզմէ	ձեզմէ
գործ.	ինձնով	քեզնով	մեզնով	ձեզնով
ներգ.	—	—	—	—

ուղղ.	այս (սա, ափիկա)	այդ (ատիկա)	այն (ան, անիկա)	ով	ինք(ը)
սեռ.	ասոր	ատոր	անոր	որու(ն)	իր
տր.	ասոր	ատոր	անոր	որու(ն)	իրեն
հայց.	ասոր	ատոր	զայն	զոր (զով)	զինք(ը)
բաց.	ասկէ	ատկէ	անկէ	որմէ	իրմէ
գործ.	ասով	ատով	անով	որով (որնով)	իրնով
ներգ.	—	—	—	—	—

Որպես տարբերություն պետք է նշել նաև այն, որ արևմտահայ գրականում դերանվանական հոլովման է ենթարկվում նաև **ինքզինք** անդրադարձ դերանունը: Այն չունի ուղղական հոլով, այսինքն հանդես է գալիս հինգ հոլովածներով սեռական, տրական, հայցական, բացառական, գործիական **ինքնիր – ինքնիրեն – ինքզինք – ինքնիրմէ – ինքնիրնով**:

Անվանական հոլովում

Հոլովվող դերանունների երկրորդ խումբը, ինչպես արդեն ասվեց, և արևմտահայերենում, և արևելահայերենում ենթարկվում է անվանական հոլովման. հոլովվում է գոյականի հոլովման սովորական հարացույցով: Այս դերանունների հոլովման համակարգը աչքի է ընկնում այնպիսի առանձնահատկություններով, որոնք ընդհանրական են հայերենի, մասնավորապես արևմտահայերենի համար, և որոնք այս կամ այն կերպ արդեն ընճարկվեցին: Դրանք են սեռականը և տրականը ձևաբանորեն տարբերակված չեն. դերանունների մի մասը պահպանել է գրաբարածև հայցականների կազմությունը, բացակայում է ներգոյական հոլովը. անվանական հոլովման ենթարկվող դերանունների մի մասը գրական արևմտահայերենում ունի չորս, մյուս մասը (թվապես անհամեմատ քիչ) հինգ հոլոված:

Անվանական հոլովման ենթարկվող դերանունները երկու գրականներում հիմնականում մույն են: Այս խմբին են պատկանում առարկայանիչ դերանունների մի մասը (նշում ենք միայն արևմտ.) **ին, ամեն ինչ, ոչինչ, ոչ ոք, ոմանք, աստի, աստուք, ասունք, ասունք, որոնք** ևն, հատկանիչ ցույց տվող այն դերանունները, որոնք հոլովվում են փոխանակա-

բար գործածվելիս **ամեն, ողջ, ամբողջ, իւրաքանչիւր, մէկ քանի / մի քանի, ինչքան, ուրիշ** են:

Առարկայանիշ **ամեն ոք, իւրաքանչիւր ոք** դերանունները երկու գրականներում էլ չեն հոլովվում, քանի որ դրանք վերջին բաղադրիչը **ոք**–ը, չունի անկախ գործածություն: Սակայն **ոչ ոք**–ը հոլովվում է:

Որ–ը կարող է առարկայանիշ դառնալ և հոլովվել գոյականի նման:

Անվանական հոլովման ենթարկվող դերանուններից մի քանիսը արևմտահայերենում հայցական հոլովում պահպանել են գրաբարածն կազմությունները հաճախ հենց աշխարհաբարոյան ձևերին զուգահեռ, ինչպես **զոր (որ), զիրար (իրար), զօրս (որոնք), զանոնք, զիրենք** են:

Անվանական հոլովման ցուցիչները երկու գրականներում նույնն են **ի, ու, ուան / վա, ց:**

Ի հոլովում

Արևմտահայերենում նույնպես առարկայանիշ դերանունների մեծ մասը ենթարկվում է ի հոլովման **ինչ – ինչի, ոչ ոք – ոչ ոքի, ոչինչ – ոչինչի, ամեն ինչ – ամեն ինչի** են: Տարբերությունները հետևյալներն են:

Մէկ և ամեն դերանունները, ինչպես նաև **մէկ**–ով բաղադրված դերանունները, ի տարբերություն արևելահայերենի, արևմտահայերենում ենթարկվում են **ու** հոլովման:

Արևմտահայերենում անվանական **ու** հոլովում ունի նաև **որ** դերանունը **որ – որու(ն)**: (Այդ մասին ավելի հանգամանորեն քիչ հետո):

Ոչինչ դերանվան թեքված ձևերը կազմվում են անհնչյունափոխ հիմքով **ոչինչի, ոչինչի, ոչինչի, ոչինչով** («...Որոնք սակայն **ոչինչով** կը տարբերին»): «Լեզուն անշուշտ **ոչինչով** է մեղաւոր: Բայց կայ ավելի զարու մեղքը շեշտը անոր վրայ դնելու» (Յ. Օշական):

Անվանական **ի** հոլովման են ենթարկվում նաև **տեղ** բաղադրիչով կազմված մակբայանիշ **այստեղ, այդտեղ, այնտեղ** դերանունները **այստեղ – այստեղի, այդտեղ – այդտեղի, այնտեղ – այնտեղի**:

Ինչ վերաբերում է ի հոլովման դերանունների բացառական և գործիական հոլովների կազմությանը, ապա սկզբունքը նույնն է. արևմտահայ գրական լեզվում նույնպես դրանք ձևավորվում են անվանական հոլով-

ման սովորական, բայց արևելահայերենից մասնակիորեն տարբերվող վերջավորություններով **է, ով**:

Արևմտահայ գրականում թեքված ձևերը որոշ յուրահատկություններ են դրսևորում նաև հողատնային և հիմքակազմության մեջ հարազատ մնալով ընդհանրապես անվանական հոլովման առանձնահատկություններին:

Արևմտահայերեն

ուղղ.	ինչ	ոչինչ	ոչ ոք	այստեղ	ամէնքը
սեռ.–տր.	ինչի	ոչինչի	ոչ ոքի	այստեղի	ամէնքին
բաց.	ինչն	ոչինչն	ոչ ոքն	այստեղն	ամէնքն
գործ.	ինչով	ոչինչով	ոչ ոքով	այստեղով	ամէնքով

Արևմտահայերենում **ի** հոլովման հարացույցով են հոլովվում փոխանվանաբար գործածվող մյուս դերանունները **ուրիշ, բուր, իւրաքանչիւր, միւս, նոյնքան, այսքան, այսչափ, այդչափ, այսպիսի, նոյնպիսի, այսինչ, այնինչ, քանի՞, ո՞րքան, քանի՞երորդ, ի՞նչքան** են:

Քանի և մէկ քանի դերանունները, ի տարբերություն արևելահայերենի, թեքվելիս ս մասնիկ չեն ստանում **մէկ քանիին, քանիով**. «Չազար ուրք հարկի եօքանատուն... չեն յիշեր **քանիին**, Սեպտեմբեր երեսունը–մէկին, Ներեցէ՛ք, երեսունին պիտի ըսէի, վասն զի Սեպտեմբերն երեսուն օր միայն ունի...» (Յ. Պարոնյան):

Արևմտահայերեն

ուղղ.	որքանը	մէկ քանին	ուրիշը	բուրը	միւսը
սեռ.–տր.	որքանին	մէկ քանիին	ուրիշին	բուրին	միւսին
բաց.	որքանն	մէկ քանին	ուրիշն	բուրն	միւսն
գործ.	որքանով	մէկ քանիով	ուրիշով	բուրով	միւսով

Անվանական **ի** հոլովման են ենթարկվում նաև անձնական դերանունների **իմ, քու, մեր, ձեր** և սեռականի այլ ձևերը, երբ գործածվում են փոխանվանաբար (փոխանուն սեռական): Դրանք կոչվում են նաև ստացական դերանուններ: Դրանք արևելահայերենից, սակայն, տար-

քերվում են որոշ յուրահատկություններով. ստանում են **ս, դ** դիմորոշ հոդեր (որպես հավելադրություն), երկրորդ դեմքի ձևերը կազմում են **քուկդ** բարբառային հիմքով, հոգնակին ձևավորում են **ու** վերջավորությամբ նև:

Այսպիսով ունենում ենք

ուղղ.	իմս (իմիս)	իմիններս	մերը (մերինը)	մերինները
սեռ.—տր.	իմիմիս	իմիններուս	մերինին	մերիններուն
բաց.	իմիմես	իմիններես	մերինեն	մերիններեն
գործ.	իմինուվս	իմիններուվս	մերինուվ	մերիններուվ

ուղղ.	անորը (անորինը)	անորինները	անոնցը (անոնցինը)	անոնցները
սեռ.—տր.	անորինին	անորիններուն	անոնցինին	անոնցներուն
բաց.	անորինեն	անորիններեն	անոնցինեն	անոնցներեն
գործ.	անորինուվ	անորիններուվ	անոնցինուվ	անոնցներուվ

ուղղ.	քուկդ (քուկինդ)	քուկիններդ	ձերը (ձերինը)	ձերինները
սեռ.—տր.	քուկինինդ	քուկիններդուն	ձերինին	ձերիններուն
բաց.	քուկինենդ	քուկիններդեն	ձերինեն	ձերիններեն
գործ.	քուկինուվդ	քուկիններդուվ	ձերինուվ	ձերիններուվ

ուղղ.	իրը (իրենը)	իրենցը (իրենցինը)	իրենները	իրենցները
սեռ.—տր.	իրենինին	իրենցինին	իրեններուն	իրենցներուն
բաց.	իրենինեն	իրենցինեն	իրեններեն	իրենցներեն
գործ.	իրենինուվ	իրենցինուվ	իրեններուվ	իրենցներուվ

Հոգնակի ձևերի համար առաջարկվող զուգահեռ կազմությունները **անոնցինները, մերինինները, իրենցինները** նև, գործածական չեն:

Նույն ձևով են հիղովում նաև ստացական համարվող դերանունների մյուս հոգնակիները:

Ինչպես տեսնում ենք, երրորդ դեմքը ունի երկու եզակի և երկու հոգնակի ձևեր: **Մերը, ձերը, իրենցը, անոնցը** համարվում են եզակի ձևեր,

քանի որ երբ ասում ենք, օրինակ, **մերը**, հասկանում ենք մերը եղող ինչ—որ բան, որը մեկ հատ է, թեև գիտենք, որ **մերը մենք**—ի հոգնակի սեռականն է: Գործիական հիղովի հողը **ը** կամ **ն**, գրական լեզվում չի գործածվում և բնորոշ է խոսակցականին:

Օրինակ՝ «Իրենցիններով շատ զբաղեցանք այս տարի եւ **մերինները** երեսի վրայ ձօցցինք» (ԴՔ), «Որք չէինք միայն... հաւաքական դիմագիծ մըն էր **մերինը**, բիրտ, դածան, չար: Կ'ատէինք մարդիկ, կ'ատէինք իրար» (Ա. Ծառուկյան):

Ու հիղովում

Ինչպես նշեցինք, **մէկ** և **ամէն** դերանունները, ինչպես նաև **մէկ**—ով բաղադրված դերանունները, ի տարբերություն արևելահայերենի, արևմտահայերենում ենթարկվում են **ու** հիղովման և սովորաբար սեռական—տրականում և բացառականում նս ստանում են հող **ամէնը** — **ամէնուն**, **մէկը** — **մէկուն**, **ոչ մէկը** — **ոչ մէկուն**, **ամէն մէկը** — **ամէն մէկուն**: Այս դերանունները բացառականը և գործիականը կազմում են ուղղականի հիմքից անվանական հիղովման է և **ուվ** վերջավորություններով **ամէնէն** — **ամէնուվ**, **մէկէն** — **մէկուվ** նև: Արևմտահայերենում անվանական **ու** հիղովում ունի նաև **ո՞ր** // **որ** հարցական—հարաբերական դերանունը. հարցական դերանունը սեռական—տրականում սովորաբար գործածվում է որոշիչ հողով **որո՞նք**, իսկ հարաբերականը անհող **որու**: Բացառականը և գործիականը կազմվում են **մէ** և **մուվ** վերջավորություններով **որմէ(ն)**, **որմուվ**:

Արևմտահայերենում **մէկզմէկ** (արևել. **մէկմէկի** // **մէկմէկու**), **գիրար** (արևել. **իրար**) փոխադարձ դերանունները ենթարկվում են **ու** հիղովման, եզակի թիվ և ուղղական հիղով չունեն, իբրև ելակետային ձև հանդես է գալիս հայցականը, գործածվում են գոյականների, բայերի և ածականների հետ: Առաջինը **մէկզմէկ** դերանունը, արևմտահայերենում բացառականը և գործիականը կազմում է անվանական հիղովման սովորական վերջավորություններով է և **ուվ**, իսկ երկրորդը **գիրար**—ը **մէ** և **մուվ** վերջավորություններով: Իբրև տարբերություն պետք է նշել արևմտահայերենում **իրար** դերանվան համար հայցականի **գիրար** ձևի գործածությունը և, իհարկե, **մէկզմէկ** դերանվան նախդարվող կազմությունը: Այսպես

Արևել.՝ իրար, իրարու, իրարուց, իրարով, մեկմեկի, մեկմեկուց, մեկմեկով:

Արևմտ.՝ զիրար, իրարու, իրարմէ, իրարմով, մեկմեկու(ն), մեկմեկու(ն), մեկմեկու(ն):

Միմեանց փոխադարձ դերանունը արևմտահայերենում չի հիշվում:

Քիչ գործածական է հանդիպում է միայն գոյականների և քայքայի հետ:

Անվանական **ու** հիշվածան դերանունների հիշվական ընդհանուր պատկերն այսպիսին է՝

ուղղ.	մէլը	ամենը	որը	—	—
սեռ.—տր.	մէկուն	ամենուն	որու, որուն	իրարու	մէկմեկու
հայց.	մէկը	ամենը	գոր (գով)	իրար (զիրար)	մէկմեկ
բաց.	մէկէն	ամենէն	րոմէ	իրարմէ	մէկմեկէ
գործ.	մէկով	ամենով	որով	իրարմով	մէկմեկով

Անվանական հիշվածան առարկայանիչ դերանունները և փոխանուն դերանունները հոգնակի թվում, ինչպես նշվել է, ունենում են ոչ թե **ի** հիշվում, ինչպես արևելահայերենում է **ինչեր — ինչերի, ուրիշները — ուրիշների, քանիսները — քանիսների,** այլ **ու** հիշվում **ինչեր — ինչերու, ուրիշները — ուրիշներու, քանիսները — քանիսներու** ն:

ուղղ.	ինչեր	ուրիշները	քանիսները	այսինչները
սեռ.—տր.	ինչերու	ուրիշներուն	քանիսներուն	այսինչներուն
բաց.	ինչերէ	ուրիշներէն	քանիսներէն	այսինչներէն
գործ.	ինչերով	ուրիշներով	քանիսներով	այսինչներով

8 հիշվում

Երկու գրականներում էլ անվանական **ց** հիշվում ունեն **սա, դա, նա, ինքը** (արևմտ.՝ **աս, ափիկա, ատ, ափիկա, ան, անիկա** ն) դերանունների հոգնակները արևել.՝ **սրանք, դրանք, նրանք, իրենք,** արևմտ.՝ **ասոնք, ստոնք, անոնք, իրենք,** ինչպես նաև **ոմանք, որոնք** դերանունները, որոնք նույնպես հոգնակի են:

8 հիշվածան բացառականը և գործիականը արևմտահայերենում կազմվում են **մէ և մով** վերջավորություններով: Այսպես՝

ուղղ.	ասոնք	ատոնք	անոնք	իրենք	որոնք
սեռ.—տր.	ասոնց	ատոնց	անոնց	իրենց	որոնց
հայց.	ասոնք	ատոնք	զանոնք	զիրենք	զորոնք (զորս)
բաց.	ասոնցմէ	ատոնցմէ	անոնցմէ	իրենցմէ	որոնցմէ
գործ.	ասոնցմով	ատոնցմով	անոնցմով	իրենցմով	որոնցմով

Արևմտահայերենում այս հիշվածան է պատկանում նաև **ինքզինք** անդրադարձ դերանվան հոգնակին **իրենք — զիրենք,** որը ինչպես եզակի, այնպես էլ հոգնակի թվում չունի ուղղականի ձև և իբրև սկզբնաձև է գործածում հայցականը **իրենք — զիրենք, իրենք — իրենց, իրենք — իրենցմէ, իրենք — իրենցմով:**

Երբ դերանունը երկու գրականներում էլ արտահայտում է հարցում գործողության կատարման ժամանակի մասին և արևմտահայերենում ենթարկվում է **ուան (վան, արևել.՝ վա)** հիշվման, ինչպես ժամանակ ցույց տվող գոյականների մի մասը: Այդ դերանվան բացառականը արևմտահայերենում կազմվում է ուղղականից՝ **երբէն,** կամ տրականից՝ **երբուրէն,** իսկ գործիական հիշվածանը գործածական չէ, այսպես՝

Արևել.	երբ	երբվա	երբվանից	երբվանով
Արևմտ.	երբ	երբուան	երբէն // երբուրէն	—

Դերանունների շարահյուսական կիրառությունը

Այս ոլորտում տարբերություններն անհամեմատ քիչ են: Դերանունները արևմտահայերենում ըստ իրենց արտահայտած ընդհանուր նշանակության կատարում են շարահյուսական նույն դերը, ինչ արևելահայերենում: Նախադասության մեջ կարող են գործածվել որպես՝

Ենթակա՝ «Լըծակ, դո՛ւն ես թագուհիս, Չի ք'հով մ'ալ խորշոմիս Դարծեալ խորքիդ մէջ խողվ Չիս կը պահես դողդղալով» (Պ. Դուրյան), «Որո՞նք պիտի կարդան այս նամակդ» (ՀԶ), «Կեհափառ Հայրապետ ինք անձամբ սրբագրեց եւ հրատարակեց զանոնք» («Հասկ»), կամ «Իր զիրիկ պէս աղուր չէ **իմինս**»:

Հաստկացուցիչ՝ «Բայց որո՞ւն մտքը կ'անցնէր որ այդ ստորին արաբած օր մը պիտի ելլար Պոլիս գար ու այսպէս համարձակը գայակողու-

քիւն հանելու» (Ե. Օտյան), «Եւ **ամենուս** նայուածքները բստմնելի ե ղիւային, Մէկգծնէլու վրայ յատած մէկգծնէլու մահ կ'ուզէին...» (Սիւսանքո), «Բայց **անոնց** դուռին առջեւ իր մարմինը ինքնիրեն կեցաւ» (Յ. Օշական):

Կապի խնդիր՝ «Դուն չես կրնար **ինծի** չափ հեղինակութեանը խօսիլ» (Ե. Օտյան), «Բանաստեղծութիւն մը լեզու է անշուշտ: Բայց **ատկէ** առաջ զգացումի մը, զգայնութեան մը, խորունկ ապրումներու, յոյզերու կերպադրում մըն է, զգեստաւորում մը...» (Յ. Օշական):

Ստորոգելիական վերադիր՝ «Ո՛վ եմ անոնք, որոնց փառաւոր անունը ինչւան հիմա ամենուս բերանի» (Ս. Պեշկիբաշլյան), «Քու սերդ ինծի եղաւ պայծառ պատաշգանք», «Երջանիկ կամ դժբախտ, **քուկը** եմ ես լիովին Իբրև միշտ բեզմուլ լի սիրայար պարմանի» (Մուշեղ Իշխան), «Աս ի՞նչ է, ես անոր պարտք ունեանմ... ամենեւին...» (Յ. Պարոնյան), «Յուն հիմայ ժամը **քանի՞ն է**» (Ռ. Յատտեճյան):

Որոշիչ՝ «Այն կարտը, զոր քաւէ ետք պիտի պտըցնեն ինծի հետ ու բախեն **բոլոր** դռները, **բոլոր**, **բոլոր** կարողաժառ սիրտերը ու բաշխեն զայն որպէս օրհնութիւն եւ աղոթք, որպէս խունկ ու բալասան» (Գ. Աճեմյան):

Պարագաներ՝ «Կ'աղաչեմ, եթէ ժամանակ ունենաս, նամակներդ ստեղծ եւ երկար ըրէ. **ո՞րչափ** սիրելի եմ ինձ անոնք» (Պ. Ռուբյան), «Տես, քու մեկնելդ ետքը մենք **ինչպէս** խնդիրը մարեցինք» (Ե. Օտյան), «—Ո՛ւր տեղացի ես, **ո՞րկէ** կու գաս,— հարցուցին Գրիգորին», «Դուն հանգիստ ըրէ, Գաբրիէլ աղա, ...ես **ասանկ** կը կստիմ» (Մեծօրէն), «Ի՞նչպէս տուն հասաւ. չգիտեմ ար» (Յ. Օշական):

Անուղղակի խնդիրներ՝ «Այս երկուքն իրարու հետ այնպիսի սերտ կապակցութիւն մ'ունին որ **իրարմէ** բաժնելուդ պէ՛ս երկուքն ալ կը կորստինք» (Յ. Պարոնյան), «Ու յուզիչ ու որբազին տազանապով մը անոնք իրարու խօսեցան պատերուն ետեւէն» (Յ. Օշական), «...Սակայն **անոնցմէ** ոչ մէկուն առջեւ չէ ըսած. «ահա ես եմ, ահա այսպէ՛ս» (Շ. Շահնուր), կամ «Կը հարցնեն **ինքզինքնս** ու **քեզի՛** իմ հեռաւոր բարեկամ...», «**Քուկիններուդ** ըսէ իմ մասիս»:

Ուղիղ խնդիր՝ «Գեղեցիկ եմ, կեանք, Ու կը սիրեն **քեզ**...» (Վահե Վահյան), «Ո՛չ հանգիստ կա, ո՛չ ալ քուն ցուրտ յարկին տակ օտարին, Ա՛յն, եօթն օրէն անելի հիւր կպահես ո՛չ **որքին** (Մարկել Իշխան), «Ինք օրը ճանչնայ բոլոր իմաստասէրները եւ **բոլոր** վարդապետութիւնները. **մէկ**

քանին կարդացած է (Շ. Շահնուր), կամ «Երկը քու ոտանաւորդ կարդացի **անորինը** կարդալէ ետքը», ևն: **Ինչպէս** քու սիրտը քու սիրտը

Դերանունների մի մասը արևմտահայերենում և արևելահայերենում կատարում է **շաղկապական դեր**՝ իրար միացնելով գլխավոր և երկրորդական նախադասություններ, ինչպէս «Քարաբազավորութիւնը այն է բարութեան համար, **ինչ որ** է շնորհքը դեմքին համար» (Ս. Ռուսիյան), «Ու կ'իյնայ այն **որ** կը ծնկէ ահով, Չի թուրն անելի աղոթար է հաչէն» (Ռ. Սևակ), «Այն մակբայները, **որոնք** բային գործին **ի՛նչպէս** կատարուիլը ցոյց կու տան, կը կոչուին **որակական**» (ՇՇ), կամ «Չեռու կեցիք անկէ, **որ** նենգամիտ է»:

Երկու գրականներում որպէս դերանունների կիրառական մասնակի տարբերություններ կարելի է նշել հետևյալները.

Առաջին. արևմտահայերենում **սա** (հազվադեպ **նա**և **դա**, **նա**) դերանունը հանդես է գալիս ոչ միայն առարկայական նշանակությամբ նախադասության մեջ կատարելով համապատասխան պաշտոններ, այլև արտահայտում է հատկանշային իմաստ, հանդես է գալիս որոշչային կիրառությամբ:

Երկրորդ. արևմտահայերենում ստացական հոդը և ստացական դերանունը կարող են հանդես գալ նաև միասնաբար (**իմ խօսքս, քու հարստեղդ**), մի բան, որ, ինչպէս նշվել է, գրական արևելահայերենում անընդունելի է:

Յրորող. գրական արևմտահայերենում, ինչպէս զրբարում, ժխտական դերանուններով **ոչինչ, ոչ ոք, ոչ մէկ(ը), ոչ մի**, կազմված նախադասություններում նրանց հետ կապված բայածոն չի ստանում ժխտական չ մասնիկը, և հետևաբար չի ստացվում կրկնակի ժխտում ի տարբերություն արևելահայերենի:

Որպէս մասնակի տարբերություն պետք է նշել նաև այն, որ արևմտահայերենում մի քանի դերանուններ, որոնք, ինչպէս արդեն ասվել է, ունեն արևելահայերենից տարբեր և միայն դերանուններին հատուկ կազմություններ կէ վերջավորությամբ, և քարացած ձևեր են **հոս** – **հոսկէ, հոդ** – **հոդկէ, հոն** – **հոնկէ, ուր** – **ուրկէ**, ունեն մակբայական կիրառություն, ինչպէս «Կ'ուզէի, պիտի ուզէի, ինչ ապուշ փափագ, պիտի ուզէի, որ **հոնկէ**, հարստից բարձրերն ամպը պատերը քիչ մը, եւ

Ավանդաբար բայի սկզբնաձև համարում ենք անորոշ դերբայը:
Ինչպես տեսնում ենք, բայ խոսքի մասի ընդհանուր խոսքիմասային բնութագրության մեջ արևմտահայերենը և արևելահայերենը տարբերություններ չունեն:

Եական տարբերություններ են արձանագրվում բայակազմության մեջ և բայի խոնարհման համակարգում:

ԲԱՅԻ ԿԱՅՄՈՒԹՅՈՒՆ ԸՍՏ ԽՈՆԱՐԴՈՒՄՆԵՐԻ (ԸՆՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ)

Արևելահայերենում բայն ունի երկու խոնարհում կամ լծորդություն է, և, արևմտահայերենում՝ երեք **ա, ե, ի**: Թվով շատ քիչ բայեր արևմտահայերենում ունեն նաև ու խոնարհում՝ **թողուլ, երդնուլ, զարթոնալ** են, սակայն դրանցից և ոչ մեկը, այդ թվում նաև **թողուլ** բայը, չունի խոնարհման անբողջ հարացույցը. դրանք մնացուկային երևույթ են գրաբարի:

Ծանոթություն: Արևմտահայերենում է և ի լծորդության պատկանող մի բանի բայեր բանավոր և գրավոր խոսքում երբեմն սխալմամբ գործածվում են որպես **ա** լծորդության բայեր: Ստորև տրվում են այդ բայերի կազմության ճիշտ ձևերը **ելլել** (ոչ թե **ելլալ**) – **կ'ելլենք, կ'ելլե՛նք, կ'ելլե՛նք...**, **հեծնել** (ոչ թե **հեծնալ**) – **կը հեծնե՛մ, կը հեծնե՛նք, պիտի հեծնե՛մ... մտնել** (ոչ թե **մտնալ**) – **կը մտնե՛մ, կը մտնե՛նք, պիտի մտնե՛մ... տեսնել** (ոչ թե **տեսնալ**) – **կը տեսնե՛մ, կը տեսնե՛նք, պիտի տեսնե՛մ... իջնել** (ոչ թե **իջնալ**) – **կ'իջնե՛մ, կ'իջնե՛նք, պիտի իջնե՛մ... երելիլ** (ոչ թե **երելալ, բայց երելնալ**) – **կ'երելի՛մ, կ'երելի՛նք, պիտի երելի՛մ, պիտի երելի՛նք... թուլիլ** (ոչ թե **թուալ**) – **կը թուի՛մ, կը թուի՛նք, պիտի թուի՛մ, պիտի թուի՛նք... ժպտիլ** (ոչ թե **ժպտալ**) – **կը ժպտի՛մ, կը ժպտի՛նք, պիտի ժպտի՛մ, պիտի ժպտի՛նք...** (տես 33, 96):

Արևմտահայերենում նույնպես բայերը բայ խոսքի մասի համակարգում բաժանվում են երկու խմբի՝ **աններածանց (պարզ)** և **ներածանցավոր (ածանցավոր)**. Ներածանցավոր են բայական ներածանց ունեցող բոլոր բայերը:

Բայական ներածանցները երկուսում էլ նույնն են **ան, են, ց, չ, ացն, եցն, ցն, ատ, ոտ, կոտ, ու, կոտ**, և բնորոշվում են նույն հատկանիշներով, այն է՝ մյուս ածանցներից տարբերվում են **դիրքով** (դրվում են հիմքի մեջ. ներածանցներ են), կարող են փոխել բանի իմաստը, նոր բա-

նոր կազմել, ինչպես **ցատկել – ցատկոտել, քաշել – քաշկոտել**, կարող են փոխել նաև գործողության կատարման ձևը՝ **մօտենալ – մօտեցնել, թռչիլ – թռցնել**:

Չեսունելով ավանդական քերականությանը ըստ բայի մեջ խաղացած բառակազմական և իմաստային դերի՝ բայածանցները կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ բաղադրող-քերականական ածանցներ (ան, են, ց, չ) և քերականական ածանցներ (ացն, եցն, ցն, ատ, ոտ, կոտ, ու Վ) են): Չայտնի է, որ առաջինները կոչվում են բաղադրող, քանի որ սրանք բայի անհրաժեշտ, պարտադիր բաղադրիչներ են. առանց այդ ածանցների բայը գոյություն չունի: Միաժամանակ կոչվում են քերականական, որովհետև այդ չորս ածանցները՝ **ան, են, ց, չ**, քերականական հիմքերի տարբերակիչներ են. անցյալի հիմքում կ'ան ընկնում են (ն–ն և չ–ն), կ'ան հերթազայվում են այլ հիմքակազմիչներով (ան // **աց, են // եց**):

Երկրորդները կոչվում են քերականական ածանցներ, որովհետև նաև քերականական արժեք ունեն. քերականական սեռի (ու / Վ, **ացն, եցն, ցն**) կամ գործողության կերպի (**ատ, ոտ, կոտ, կոտ** են) ցուցիչներ են:

Բայածանցները, ըստ բայի մեջ խաղացած բայակազմական և իմաստային դերի, բաժանվում են չորս խմբի՝ սոսկածանցներ, պատճառական, բազմապատկական և կրավորական ածանցներ:

Ածանցավոր բայեր և բայածանցներ. սոսկածանցավոր բայեր

Ան, են ածանցներ: Սոսկածանցներից արևելահայերենում ամենից կենսունակը **ան** ածանցն է բարձրանալ, հանգստանալ, խոստանալ, հիանալ են: Ունի վերածանց, մի բան դառնալու նշանակություն՝ **քարանալ – քար դառնալ, ամրանալ, ամուր դառնալ, մեծանալ – մեծ դառնալ**: Այդ նշանակությունը խամրել է հինգ եկած բառերում. ինչպես **հիանալ, զայրանալ, մոռանալ, խոստանալ**: Կենսունակ չէ են ածանցը. այդ ածանցն ունեցող բայերի թիվը երկու տասնյակից չի անցնում մերժենալ, մոտենալ, հագնենալ, կամենալ, վախենալ, կարենալ են:

Պատկերը նույնն է արևմտահայերենում, եթե նկատի չունենանք, որ **ան** և **են** ածանցով առանձին բայեր արևմտահայերենում անցել են ց

ածանց ունեցող բայերի շարքը, ինչպես՝ **մոռանալ – մոռնալ, գիտենալ – գիտնալ, հինանալ – հիննալ** ևն:

Առավել նկատելի են տարբերությունները **ն** և **չ** սոսկածանց ունեցող բայերի համակարգում:

Ն ածանց: Արևելահայերենում թվով սահմանափակ են նաև **ն** ածանցով բայերը. դրանց թիվը չի հասնում մեկ տասնյակի՝ **մտնել, գտնել, հագնել, իջնել, ելնել, հասնել, տեսնել** ևն:

Արևմտահայերենում այդ ածանցն ունի որոշ կենսունակություն, քանի որ արևելահայերենի **ն** սոսկածանց ունեցող **ե** խոնարհման բայերից բացի, որոնց մի մասը վերը նշվեց, արևմտահայերենն ունի նաև **ն** ածանց ունեցող **ա** խոնարհման բայեր, որոնք ձևավորվում են հիմնականում գրաբարի և արևելահայերենի **ան** ածանց ունեցող բայերի մեջ **ա** ձայնավորի հնչյունափոխությամբ՝ **մոռանալ – մոռնալ, հնանալ – հիննալ, սեւանալ – սեւնալ, գողանալ – գողնալ, հասկանալ – հասկնալ** ևն: Դրանք արդյունք են նաև արևմտահայ բարբառներից փոխանցված հնչյունափոխական այլ տարբերակների՝ **գիտենալ – գիտնալ, վախենալ – վախնալ, ամաչել – ամչնալ, կարմրել – կարմրնալ** (// **կարմրիլ**), **ծանաչել – ծանչնալ**:

Գրաբարից անցած մի խումբ բայեր արևմտահայերենում պահպանել են նաև գրաբարյան զուգահեռները, ինչպես՝ **թեթևանալ // թեթեւնալ, թուլանալ // թուլնալ, խոշորանալ // խոշորնալ, կանաչանալ // կանաչնալ, կորանալ // կորնալ, համեղանալ // համեղնալ, հասկանալ // հասկնալ, հինանալ // հիննալ, շատանալ // շատնալ, սեւանալ // սեւնալ, վերանալ // վերնալ** ևն: Սրանցից մի քանիսը երևան են հանում նաև իմաստային տարբերություններ, ինչպես՝ **նեղանալ – նեղվել, սրդողել, բարկանալ, զայրանալ, իսկ նեղնալ – նեղ դառնալ, հաւնիլ – սիրել, ախորժիլ, հաւանիլ – հաճել, հոժարել, համոզվել, ընդունել, հավանություն տալ, շատանալ – բավականանալ, գոհանալ, շատնալ – բազմանալ, աճել, կուտակվել** ևն:

Այստեղ պետք է արձանագրել նաև մի էական տարբերություն՝ կապված հիմքակազմության հետ. **ա** խոնարհման բայերի նշված **ն** ածանցը ունի այն առանձնահատկությունը, որ անցյալի հիմքում ոչ թե ընկնում է, ինչպես **ե** խոնարհման բայերի **ն** ածանցը (**մտնել – մտ–, գտնել – գտ–**),

այլ հերթագայվում է **ց–**ով (**գիտնալ – գիտց–, մոռն – մոռց–, ամչնալ – ամչց–**), այսինքն՝ այդ ածանցն ունեցող բայերը անցյալի հիմքում ունենում են ցոյական հիմք, որի մասին կխոսվի իր տեղում:

Չ ածանց: Ընդունված է ասել, որ **չ** ածանց ունեցող բայերը գրական արևելահայերենում ինն են՝ **թռչել, փախչել, ուռչել, սառչել, կորչել, հանգչել, հալչել, դիպչել, կպչել, փլչել**: Սակայն այս բայերի համակարգում նկատելի տեղաշարժեր կան, որոնք փոխանցվում են խոսակցական լեզվից. խոսակցականում հաճախ **չ** ածանցը սկզբնաձևում կան ընկնում է, կան փոխարինվում է **ն–**ով կամ **վ–**ով (**ու**), ինչպես **թռչել – թռնել, կորչել – կորել, փախչել – փախնել, ուռչել – ուռել, հալչել – հալվել** ևն:

Արևմտահայերենում պատկերը փոքր-ինչ այլ է: Արևմտահայ գրականում **չ** սոսկածանցը գործածվում է միայն երեք բայերի մեջ՝ **փախչիլ, թռչիլ, դպչիլ** (գրբ.՝ **դիպիլ**): Վերջինը ունի նաև **դպնալ** զուգածևը (երբեմն **դպիլ**), որը պակասավոր է. չունի կատարյալի հիմքից կազմվող ձևեր, չունի նաև ենթակայական դերբայ. դրանք լրացվում են **դպչիլ** բայի համապատասխան ձևերով:

Զուգածևներ ունեն նաև **թռչիլ–ը** և **փախչիլ–ը** **թռիլ, փախիլ**:

Չ–ն սոսկածանց չի գիտակցվում **հանգչիլ** բայի մեջ, իսկ **սառչիլ, ուռչիլ** և **կորչիլ** հին ձևերը գործածվում են **սառիլ, ուռիլ** և **կորսուիլ** (արևելահայերենում **կորչել – կորել**) տարբերակներով, ինչպես «Շրթունքներս այդ աղուամագով խոզանակելու փափաք մը սկսաւ ուռիլ ու ձեռքիս դողը շատնալ» (Զ. Որբունի), «Մնալ այսպէս մինչեւ սառիլս» (Վ. Թեքեյան): Դետևաբար **հանգչիլ, սառիլ, ուռիլ, կորսուիլ** բայերը արևմտահայերենում խոնարհվում են աններածանց բայերի պես:

Օրինակ՝ «Իւրաքանչիւրը իր յիշատակները արթնցուց եւ արցունքը վերքերու դպաւ» (Ռ. Սևակ), «Երբ քարեգնդակդ կ'երթայ կիյնայ փոսի մը մէջ եւ կը կորսուի, կը յուզուիս, կը տխրիս, արցունքը կուզայ կը նստի կուպերուդ վրան» (Մ. Մարկոսյան), «Կատարելագործուած Սիրունի մը, մէջտեղը խոշոր, ուռեցած, ծիծաղելի ետով մը», «...Քիչ մը շատ ֆրանսացիի գլուխ ուռեցուցիմք, կարծեմ անոնցմով», «Ամէն հով, որ անոր կը դպի, սարսուռ մը կ'առնէ անոր թելերէն իր թելերուն վրայ», «Պաղտոն իր ուռեցած մատներով քրքրեց մամուռները» (Յ. Օշակյան),

«Յրեշտակը անճրկեր եր ու չէր կրճար **փախիլ**» (Շ. Նարդուհի), «Այն նաև, որուն վրայ կնոց պաշտածունքը կայ, այն նաև **չի կորսուիր** նոյնիսկ երբոր ընկղմի» (Շ. Շահնուր), «Յանկարծ ծեռք մը **դպաւ** ուսին», «Ի վերջոյ, նայուածքը **հանգչեցաւ** մովին վրայ» («Բագին»):

Փլչել (գրբ. **փլանիլ**) բայը, որ գրական արևելահայերենում գործածական է **փլվել** տարբերակով (արևելահայ խոսակցականում ունենք նաև **փլել** ներգ. սեռի բայը. «Սի հարվածով մաքարծիջը փլեց շինությունը»), արևմտահայերենում հանդիպում է **փլիլ** (հազվադեպ **փլուիլ**) ձևով իբրև կազմությամբ անճերածանց բայ, ինչպես՝ «Լոկ իմ վրաս **կը փլի** մութ տրտմութիւնը կեանքին» (Վ. Շուշանյան), «Անոր մէջ դաշտի բովանդակ անհանգստութիւնը կար այնպէս, ինչպէս գիշերուայ լուսեան մէջ հորդ առու մը **պիտի փլէր**, խաղաղ ցորեաններու մէջ հովը **պիտի անցնէր**» (Չամաստեղ), բայց նաև «Երկիմքը ինչո՞ւ չէր **փլուեր**» (Չամաստեղ):

Երկնչիլ–ը կազմությամբ անճերածանց բայ է արևմտահայերենում գործածվում են դրա միայն ներկայի հիմքից կազմված ձևերը՝ **ի՛երկնչիմ, երկնչելու** է են, իսկ կատարյալի հիմքից կազմված ձևերի կիսաստներն արտահայտվում են **վախնալ, սոսկալ, դողալ, սարսափիլ** բայերի համապատասխան ժամանակաձևերով:

Թաքիլ–ը, որ կազմությամբ նույնպես անճերածանց է, հազվադեպ գործածություն ունի, այն էլ հիմնականում ներկայի հիմքից կազմված ձևերում՝ **թաքիմ, թաքելու ենք** են, մյուս ձևերը փոխարինվում են **թաքնուիլ** բայով:

Գրաբարյան **խրտչիլ** բայը ունի խիստ հազվադեպ գործածություն. այստեղ չ–ն կորցրել է իր ածանցական նշանակությունը և ձուլվել արմատին: Այն խոնարհվում է որպես անճերածանց բայ:

Պատճառական բայեր

Ցույց են տալիս այնպիսի գործողություն, որ ենթական կատարել է տալիս մեկ ուրիշին՝ «Անկա **չտապեցուց** ծիծրուն ընթացքը»: Կազմվում են –**ացն**, –**եցն**, –**ցն** ածանցներով: Բուն ածանցը **ցն–ն** է: Դրան նախորդող ա–ն և ե–ն լծորդ ձայնավորներն են **հոսել – հոսեցնել, կարդալ – կարդացնել**:

–**ցն–ը** գրաբարյան –**ուցան** ածանցական մասնիկի հնչյունափոխված ձևն է, քնն պետք է ասել, որ արևմտահայերենի պատճառապատասխան գրաբարի համապատասխան ձևերի անմիջական շարունակությունը չէ:

Կազմության ընդհանուր սկզբունքները արևելահայերենում և արևմտահայերենում նույնն են. –**ացն**–ով պատճառական են կազմում ավտոմատական անճերածանց, ինչպես նաև **ան** սոսկածանց ունեցող բայերը՝ **կարդալ – կարդացնել, բարձրանալ – բարձրացնել, –եցն** տարբերակով պատճառական կազմում են **ե**, ի խոնարհիման անճերածանց (արևելահայերենում է խոնարհման) և **են** սոսկածանց ունեցող բայերը (ի խոնարհումը փոխվում է ե–ի)՝ **նստիլ – նստեցնել, յազենալ – յազեցնել, երգել – երգեցնել**:

Սակայն բայերի առանձին խմբերի կառուցվածքային յուրահատկություններով պայմանավորված՝ ունենք մասնակի տարբերություններ:

Արևմտահայերենում՝

–**ցն**–ով պատճառական են կազմում **ն**, չ սոսկածանց ունեցող բայերը՝ **արթննալ – արթնցնել, հագնիլ – հագցնել, հասնիլ – հասցնել, փախիլ – փախցնել, մեծնալ – մեծցնել, մեռնիլ – մեռցնել, թռչիլ – թռցնել, դպչիլ – դպցնել, վախնալ – վախցնել**, ինչպես նաև է խոնարհման անճերածանց բայերից մի քանիսը՝ **խմել – խմցնել, աշխատել – աշխտցնել** են:

Ինչպես տեսնում ենք, –**ցն** ածանցը արևմտահայերենում ավելի կենտրոնակ է –**ացնել, –եցնել** ձևերից մի քանիսը հնչյունափոխության արդյունքում (**ան>ն**, ապա **ն**–ով ձևերի համաբարձրությամբ) վերածվում են –**ցն**–ով կազմությունների. բաղադրվում են արևմտահայերենին բնորոշ համապատասխան սկզբնաձևերից՝ **արթնանալ – արթննալ – արթնցնել, վախենալ – վախնալ – վախցնել, խոշորանալ – խոշորնալ – արթնցնել, ճերմականալ – ճերմկնալ – ճերմկցնել** են:

Արևելահայերենում **սառչել** և **իջնել** բայերը պատճառականում ունեն ոչ կանոնական կազմություն՝ **իջեցնել, սառեցնել**:

Արևմտահայերենում **սառիլ, ուռիլ** և **կորսուիլ** բայերը, ինչպես ասվեց, չ ածանցով չեն գործածվում, ի խոնարհումն անճերածանց բայեր են: Առաջին երկուսը պատճառական են դառնում –**եցն** ածանցով:

ինչպես ի խոնարհման աններածանց բայերը **սառիլ** – **սառեցնել**, **ուռիլ** – **ուռեցնել** (արևել. **ուռցնել**, նաև խոսակցական **սառեցնել**), իսկ երրորդը պատճառական է կազմում –**ցն** ածանցով **կորսուիլ** – **կորսացնել** (արևել. **կորչել** – **կորցնել**):

Իցնել ստկածանցավոր բայը արևմտահայերենում նույնպես պատճառական է կազմում անկանոն ձևով **իցեցնել**:

Ստտեմալ բայը արևելահայերենում և արևմտահայերենում ունի պատճառականի կանոնական ձև **ստտեցնել**: Դրան զուգահեռ՝ արևմտահայերենում գործածվում է նաև խոսակցական երանգ ունեցող **մտտիկցնել** ձևը, որը բաղադրվում է **մտտիկնալ** անորոշի ձևից, այսպես **մտտեմալ–մտտեցնել**, **մտտիկնալ–մտտիկցնել**:

Ի խոնարհման կազմությամբ աններածանց **փրթիլ** բայը պատճառականը կազմում է –**ցն** մասնիկով **փրցնել**. բառակազմական **թ** մասնիկը ընկնում է՝ բաղաձայնների կուտակումը և դրա հետևանքով առաջացած արտասանական դժվարությունը մեղմելու պատճառով:

Ճանորություն: Արևմտահայերենում **լեցնել** և **հարցնել** բայերը (ինչպես արևել. **լի–լիր–լց–նել>լցո+ի**, **լցո+իր**, **լցո+եց**), խոնարհվում են պատճառական բայերի մասն **լեցուցի**, **լեցուցինք**, **լեցո՛ր**, **լեցուց՛ք**, **հարցուցի**, **հարցուցինք**, **հարցո՛ր**, **հարցուց՛ք** ն: Պատճառական բայերի ձևային նմանությամբ է խոնարհվում նաև **վերցնել** բայը **վերցուցի**, **վերցուցինք**, **վերցո՛ր**, **վերցուց՛ք** ն:

–**ուցան** ածանցով գրաբարյան մի խումբ բայեր **մատուցանել**, **հատուցանել**, **յարուցանել**, **ծանուցանել**, **սնուցանել**, **ուսուցանել** են, որոնք համեմատաբար ակտիվ գործածություն ունեին աշխարհաբարի ձևավորման վաղ շրջանում, մասամբ նաև 20–րդ դարասկզբին և ավելի ուշ (ինչպես «Ասով կ'ապրէր ալ, այս մտատանջութիւնը զինքը կը սնուցանէր»՝ Գ. Ջոհրայ), արդի արևմտահայերենում ընկալվում են որպես հնացած ձևեր և փոխարինվում են աշխարհաբարյան համապատասխան կազմություններով **մատուցել**, **հատուցել**, **յարուցել**, **ծանուցել**, **սնուցել** ն:

Առանձին բայեր արևմտահայերենում ունեն պատճառական կազմության զուգահեռ տարբերակներ՝ **վազել** – **վազցնել** // **վազեցնել**, **խօսիլ** – **խօսցնել** // **խօսեցնել**, **խուլնալ** – **խլացնել** // **խուլցնել**, **կուրնալ** – **կուրացնել** // **կուրցնել**:

Պատճառական բայերի համակարգում արևմտահայերենը ի հայտ է բերում արևելահայերենից տարբեր մեկ այլ ուշագրավ յուրահատկություն, որը հավանաբար ձևավորվել է արևմտահայ բարբառների ազդեցությամբ, քանի որ պատճառական բայերի այդպիսի յուրահատկություն գրաբարում չի նշվում: Արևմտահայերենում որոշ բայեր պատճառականի իմաստն արտահայտում են սկզբնաձևով առանց պատճառական ածանցի, ինչպես՝ «Չորերուն մէջ, սարերուն վրայ կ'արածէր (=արածեցնում էր) Ան ամեն օր ուլն իր կապոյտ աչքերով» (Դ. Վարուժան), «Եւ հովը կը դողդէր (=դողդացնում էր) յանկարծ ապակիները» (Ինտրա), «Եւրոպականացման ձգտումը որ սկսած էր դողդէլ նոյնիսկ պետական կազմը, չէր կրնար անհետեւա՞նք մնալ...» (Չ. Եսայան), «Չորերը արածեց (=արածեցրեց), հունձքի գնաց, գոմէ լոզցուց, սերմնացաւ եղաւ, տափափ տափիտեց ին անուռ–իրիկուն եկեղեցի երթալ չնոցաւ» (Համաստեղ):

Պատճառականի իմաստը ինչպես արևելահայերենում, այնպես էլ արևմտահայերենում կարող է արտահայտվել նաև վերլուծական եղանակով, ինչպես գրաբարում: Դա կատարվում է բայի անորոշ դերբայի և **տալ** բայի հարադրությամբ՝ **խօսիլ տալ**, **մերկել տալ**, **ըսել տալ**: Պատճառականի իմաստը այս կազմությամբ են արտահայտում հիմնականում մերգործական սեռի այն բայերը, որոնք չեն կարող ունենալ պատճառականի ածանցավոր կազմություններ, ինչպես՝ **բերել**, **ջրել**, **կառուցել**, **քանդել**, **կատարել**, **գործել**, **գրել**: Դրանցում **տալ** բայը կատարում է ապաստրկու դեր: Խոնարհվելիս բուն բայը մնում է անփոփոխ անորոշ դերբայի ձևով, խոնարհվում է **տալ** բայը: Երբեմն **տալ** բայը դրվում է ածանցումով կազմված պատճառական բայի վրա՝ **խմեցնել տալ**, **վազեցնել տալ**, **վախեցնել տալ**, **հիշեցնել տալ**: Այստեղ միջնորդավորման գաղափարը կրկնակի է դառնում: Երկու գրականներում էլ այդ ձևերը քիչ գործածական են:

Ճանորություն: Բնածայնական մի շարք բառերում (մոթոքացնել, խոխացնել, դողացնել, կլկացնել, փկափկացնել) –**ցն**–ը պատճառական իմաստ չունի նաև արևմտահայերենում և ստև սաստկություն է հաղորդում բառիմաստին, և բայերը մնում են չեզոք սեռի:

Պատճառական բայերի գործածության այլ օրինակներ. «Թեերևու տակ պահեցի, **մեծցուցի**, բերնիս բրդոնը իրեն **կերցուցի**, քունս, համ-գիստս ծախսեցի՝ զիրենք վարժատուն ճամբեցի...», «Պատի ժամացոյցն անգամ ճօճանակը ահով ու դողով **կ'երեքցնէ**. հիմա պիտի սառի ու կանգ առնէ կ'ըսես» (Բ. Նուրիկյան), «Մեծագոյն փափաքս այն է, որ այս գիրքը հիմնով եւ **կորսնցնէ** գոյութեան ամէն իրավունք» (Շ. Շահնուր), «Վերերն իջնող ջուրերը երկար ճպտտներու պէս իրենց լոյծ հասակը կը քսի՜ն լեռներու կուրծքին երգերու եւ վանկերու անհատնուն խոխոջներ **վազցնելով** դարվար», «Նայ՛ ամենուն... հոտոտ՛ ամենն՛ այ՛: Ու երբ գտնես՝ **փրցուր** ու սիրտիդ կապ՛է միայն մէկ հատ... միայն մէկ» (Վահե Գայկ):

Կրավորական բայեր

Կրավորական ածանցն է վ-ն, որը արևմտահայերենում գրվում է ու տառով. ունի հիմնականում քերականական արժեք, քանի որ նրանով անցողական բայերը դառնում են անանցողական:

Ու (վ) կերպածանցը միջին հայերենում արդեն գործածական էր, որից էլ անցավ նոր գրական լեզվին: Արևմտահայերենում կրավորական բոլոր բայերը ի խոնարհման են **ըսել – ըսուիլ, կարդալ – կարդացուիլ**:

Արևմտահայերենում **ե** և **ի** լծորդության բայերը արևելախայերենի **ե** լծորդության բայերի նման կրավորականը կազմում են ներկայի հիմքից **գրել – գրուիլ, խօսիլ – խօսուիլ, կտորատել – կտորատուիլ, յարդարել – յարդարուիլ, հագնել – հագնուիլ, տեսնել – տեսնուիլ, իսկ ա** լծորդության բայերը՝ անցյալի հիմքից, ինչպես դարձյալ արևելախայերենում է՝ **մոռնալ – մոռցուիլ, իմանալ – իմացուիլ, խաղալ – խաղացուիլ, մօտենալ – մօտեցուիլ** ևն: Ա լծորդության աններածանց բայերի կրավորականը նույնանուն է նրանց պատճառական ձևերի կրավորականների հետ՝ **մոռնալ – մոռցուիլ և մոռցնել – մոռցուիլ, աւելնալ – աւելցուիլ և աւելցնել – աւելցուիլ**:

Բազմապատկական բայեր

Տույց են տալիս գործողության բազմապատկություն (բազմակատարություն) կամ այլ կերպ ասած՝ գործողության կատարում մեկից ավելի անգամներ:

Արևմտահայերենում բազմապատկական բայերն ավելի գործածական են և բազմապատկական ածանցները՝ ավելի բազմազան՝ **ատ, ոտ, կոտ, կտ, ատակ, կոտ, ռուկ, լոտ, ուլըտ** (վըտ), **ուլտ** (վըտ) ևն, ինչպես **արշտկել** (արժտել), **թռչտիլ** (թռչկոտել), **ժողվոտել** (հավաքել), **խածոտել** (կրծոտել), **ծեծկոտուիլ** (ծեծկոտվել), **ծոմոտկիլ** (ծոմոնել), **կանչուոտել** (չարունակ կանչել), **մորթառել** (մորթել, մորթոտել), **չտկոտել** (չտկել, մի քանի անգամ մորղել), **պահուլոտիլ** (ինքն իրեն պահել), **ստոուլոտալ** (սաթաքել), **վազուլոտել** (վազվզել), **տապկոտիլ** (1. գետնին թավալվել, գլորվել, 2. տանջվել):

Օրինակ՝ «Ինչպես ողջունեցի ամոր բուխերիկին կապոյտ ծուխը, որ կ'ելլէր, կը սարսուար ու աչլայար կը **փախչըտըր**» (Ինտրա), «Մեր շուները միշտ կը **կոուլտիին**» (ՋՄ), «Խորանին առջեւ, վարդապետները գոմէջի նման կ'որոճային ու կը **չարժտկիին**» (Շ. Նարդուհի), «Կը **պահուլոտիմ** խոհերու մէջ դաւաճան» (Մ. Մանուշյան), «Ան վարկեմական **պահուլոտեցա** սեղանին տակ» (ԳՔ), «Պաղտօսն, պզտիկ աթոռի մը վրայ **կօկտած**, իր խշշոր ու պրոտր վրժինները փոխնիփոխ կը զարնէ սնտուկի մը, որուն կողերուն վրայ դեռ անաղարտ կը կարդացուին ֆրանսերէն տառեր Պաթուն» (Գ. Օշակյան), «Մարդերէն արհամարհում Յիսուսի չափ կը սիրէր մարդերը ու անոնց օգտակար ըլլալու համար էր, որ կը **չարչրկեր** ինքզինքը» (Գամաստեղ):

Արևելախայ գրականում ավելի կենսունակ է **ոտ** ածանցը, արևմտախայերենում կենսունակ են **ոտ, ուլտ** (վըտ) ածանցները: Արևելախայերենում բոլոր բազմապատկական բայերը **ե** խոնարհման են (բացառությամբ **կլտ** ածանցն ունեցող բայերի, որոնք ա խոնարհման են **կայծկտալ, հեծկտալ, բոցկտալ** ևն), մինչդեռ արևմտախայերենում դրանք **ե**, ի խոնարհման բայեր են. ի խոնարհման են **իմնականում** չեզոք սեռի բայերը **թռչտիլ, փայլկտիլ, պահուլոտիլ, ցատկոտիլ, ցատտոտիլ** ևն:

Բազմակատարության իմաստը արևմտահայերենում նույնպես կարող է արտահայտվել արմատի կրկնությամբ՝ **փայլփլիլ, հուրհրալ, սարսռալ, մարմրիլ**:

Բայականության մեջ իբրև արևմտահայերենի և արևելահայերենի տարբերակիչ հատկանիշ պետք է նշել նաև այն, որ արևմտահայերենում անհամեմատ մեծ թիվ են կազմում զուգամտությունները, ինչպես **թքել // թքել, կալել // կալնել, ծնիլ // ծնանիլ, կորանալ // կորնալ, համեղանալ // համեղնալ, սեւանալ // սեւնալ, վախեցնել // վախցնել, վազեցնել // վազցնել** են: Դրանք ունեն սուսկ ձևույթակազմական տարբերություններ և չպետք է շփոթվեն բայական այնպիսի կազմությունների հետ, որոնք իրարից տարբերվում են նաև բառական իմաստով, ինչպես **խոնարհիլ** (հավվել, թեքվել, ծռվել մի կողմի վրա) և **խոնարհնալ** (խոնարհ դառնալ, հեզանալ), **կլանել** (իր մեջ ընդունել, ընկղմել, հափշտակվել) և **կլլել** (կուլ տալ), **կարստիլ** (որևէ բանի կարիք ունենալ) – **կարստնալ** (կարոտ զգալ), կամ **շատանալ** – **շատնալ, նեղանալ** – **նեղնալ, բեկանել** – **բեկել, տիրել** – **տիրանալ** են: Դրանք ձևաբանական զուգաբանություններ չեն. ձևությամբ կազմով և բառական իմաստով տարբեր միավորներ են և պետք է ընկալվեն որպես տարբեր բառեր ու հետևաբար տարբեր բայեր:

Առանձին դեպքերում հնչյունափոխության արդյունքում առաջանում են ոչ միայն կազմության (ինչպես **խենթանալ** – **խենթենալ**), այլև խոնարհման տարբերություններ **անհետանալ** – **անհետիլ, ամաչել** – **ամբշնալ, ընկնել** – **իյնալ, լինել** – **ըլլալ, քնել** – **քնանալ**:

Արևելահայ և արևմտահայ գրական լեզուներում բայերի ձևակազմությունը ըստ խոնարհումների (ծորդությունների) ունի հետևյալ պատկերը.

Արևելահայերեն

1. Ե խոնարհման աններածանց (պարզ) (զրել, երզել, խոսել, համբերել, հայցել, հարդարել, հարթել, հիշել, հոսել, հոգնել), կրավորական և բազմպատկական (զրվել, ջարդոտել) բայեր:

2. Ե խոնարհման Ե, չ սուկածանց ունեցող բայեր՝ գտնել, իջնել, հագնել, հանգչել, հասնել, մտնել, սառչել, փախչել:

3. Ե խոնարհման պատճառական բայեր՝ թոցնել, խոսեցնել, հագցնել, մոռացնել:

4. Ա խոնարհման աններածանց բայեր՝ անսալ, գնալ, խաղալ, կարդալ, հոգալ:

5. Ա խոնարհման ան, են սուկածանց ունեցող բայեր՝ խոստանալ, մերժենալ, մոռանալ:

Արևմտահայերեն

1. Ե խոնարհման աններածանց բայեր՝ գրել, երզել, համբերել, հայցել, խարդարել, յարթել, յիշել:

2. Ե խոնարհման Ե սուկածանց ունեցող բայեր՝ գտնել, իջնել, հագնել, մտնել:

3. Ե խոնարհման պատճառական բայեր՝ թոցնել, խոսցնել, հագցնել, մոռցնել:

4. Ա խոնարհման աններածանց բայեր՝ անսալ, երթալ, խաղալ, կարդալ, հոգալ:

5. Ա խոնարհման ան, են, Ե սուկածանց ունեցող բայեր՝ գիտնալ, խոստանալ, հիննալ, մերժենալ, մոռնալ:

6. Ի խոնարհման աններածանց բայեր՝ ապրիլ, բնակիլ, զբաղիլ, ժպտիլ, խպնիլ, խօսիլ, ծնիլ, կառչիլ, հանգչիլ, հոսիլ, յարծակիլ, յոգնիլ, ուռիլ, պայթիլ, սառիլ, սորվիլ, ջրտնիլ: Այս խմբում պետք է դասել նաև կրավորական բայերը՝ գրուիլ, երզուիլ, կարդացուիլ, մօտեցուիլ, որոնք խոնարհվում և բայածներ են կազմում ի խոնարհման աններածանց բայերի սման:

7. Ի խոնարհման Ե, չ սուկածանց ունեցող բայեր՝ դպչիլ, թռչիլ, հասնիլ, հատնիլ, փախչիլ:

8. Ե, ի, ա խոնարհման բազմապատկական բայեր՝ թռչտիլ, ծոմտուկիլ, կոտրատել, կոտրտիլ, շտկոտել, պատառոտել, պոկոտել, ստուրտալ, տապալտիլ:

Ինչ վերաբերում է ու լծորդությանը, ապա դրա մասին պետք է իմանալ հետևյալը:

Գրաբարի ու լծորդության մի քանի տասնյակ բայերից գրական արևմտահայերենը ժառանգել է մոտ մեկուկես տասնյակը:

Պրաբարյան բայերի մի մասը աշխարհաբարում ընդհանրապես դուրս է ընկել, ինչպես պակնուլ, սզենուլ, յարառնուլ, ընկնուլ, աչառնուլ ևն:

Մի քանիսի իմաստն արտահայտվում է այլ բառերով ընկենում – ձգել (նետել), զգենուլ – հագնուիլ, ընդոստնուլ – ոստնել, ընթռնուլ – կարողալ (ընթրցել), թաքնուլ – պահուղտիլ, ջեռնուլ – տաքնալ, մածնուլ – կպչել, քաղցնուլ – անօթնալ // անօթենալ (քաղցել), այտնուլ – ուռիլ, հեղձնուլ – խեղդուիլ, պչնուլ – ապչել // պչալ ևն:

Պրաբարի ու լծորդության մի խումբ բառեր արևմտահայերենում պահպանվել են իրենց նախնական զրաբարյան կերպարանքով: Պրանցից մի քանիսը ձեռք են բերել լծորդական հարաբերակիցներ ոստնուլ – ոստնիլ (ցատկել), զբօսնուլ – զբօսենալ, քաղցնուլ – քաղցել, խրտնուլ – խրտչիլ, զարթնուլ – զարթնել (արթննալ), յենուլ – յենիլ // յենուիլ (կոթնիլ), հեծնուլ (հեծանիմ) – հեծնել // հեծնալ, լնուլ – լեցնել, առնում – առնել, թքանեմ // թքնում – թքնել // թքել ևն:

Թողուլ և երղնուլ (զրբ. երղուըննալ) բայերը արևմտահայերենում պահպանել են ու լծորդությունը, սակայն չունեն խոնարհման մաքողջական հարացույց և համարվում են պակասավոր բայեր:

Պրաբարի ի խոնարհման ան ածանց ունեցող բայերը արդի գրական արևմտահայերենում ընկալվում են որպես հնաբանություններ և սովորական կիրառություններում փոխարինվում են աշխարհաբար աններառանց ձևերով՝ ծնանիլ – ծնուիլ, սմանիլ – սմուիլ, զիջանիլ – զիջիլ, ուսանիլ – սորվիլ, անցանիմ – անցնիլ, հասանիմ – հասնիլ, հատանիմ – հատնիլ ևն:

Պրաբարի ի լծորդության բայերը արևելահայերենում հիմնականում վերածվել են է լծորդության ծնանիլ – ծնել, խօսիլ – խոսել, ապրիլ – ապրել, թռչիլ – թռչել, նստիլ – նստել, հավաղեալ նաև ա լծորդության ժպտիլ – ժպտալ, թուիլ – թվալ ևն: Արևմտահայերենը հարազատ է մնացել զրաբարին ծնիլ, խօսիլ, ապրիլ, նստիլ, ժպտիլ, թուիլ:

Այսպիսով՝ արևմտահայերենն ունի բայերի ձևակազմական ութ խումբ արևելահայերենի ձևակազմական հինգ խմբերի դիմաց: Արևմտահայերենում բայակազմական առանձին խմբեր են կազմում ի լծորդության աններածանց և ն, չ սոսկածանց ունեցող բայերը: Առան-

ծին խումբ են ձևավորում նաև բազմապատկական բայերը, քանի որ, ի տարբերություն արևելահայերենի, հանդես են գալիս երեք լծորդությամբ և ունեն համապատասխան աններածանց բայերին բնորոշ առանձնահատկություններ: Կրավորական բայերը իրենց քերականական հատկանիշներով արևմտահայերենում համընկնում են ի լծորդության աններածանց բայերի հետ:

ՔԱՅԻ ՍԵՆՈ

Սեռը քերականական այն կարգերից է, որ բնորոշ է բայ խոսքի մասին առհասարակ: Սեռը արտահայտում է գործողություն կատարողի, գործողության և մի այլ առարկայի հարաբերություն: Սեռի քերականական կարգի իմաստը այսօրեքի հարաբերությունն է: Այստեղ երկու գրականները տարբերություն չունեն: Տարբերությունները արտահայտության պլանում են: Սեռի քերականական ցուցիչներն են ու (վ) և –ցն ածանցները, –ցն ածանց ունեցող գրեթե բոլոր բայերը ներգործական սեռի են ճանչցնել, խենթցնել, վազցնել // վազեցնել, լայնցնել, լեցնել ևն:

Ներգործական սեռ

Ներգործական սեռի բայերը երկու գրականներում էլ ցույց են տալիս այնպիսի գործողություն, որի կատարման համար պահանջվում է կրող առարկա՝ ուղիղ խնդիր: Այս սեռի բայերը ձևային ընդհանրություններ չունեն. ձևաբանական տարբերությունն այն է, որ կարող են ստանալ ու (վ) ածանց: Արևելահայերենում ուղիղ խնդիրը, պայմանավորված անձ և ոչ անձ հարաբերությամբ, դրվում է ուղղական և տրական հոլովներով, իսկ արևմտահայերենում միայն ուղղական (բուն հայցական) հոլովով:

Արևմտահայերենում որոշ բայեր (ազդել, զարնել, խնայել, յարթել, ներել, վնասել) սկսել են ստանալ անձի առումով ուղիղ խնդիր, ինչպես «Արշակը յարթեք Արամին», «Աշտուղ մարդուն գարկաւ», «Արամը վնասեց իր բարեկամներուն»: Անդրադառնալով այս խնդրին՝ արևմտահայ քերականներից Կ. Առաքելյանը հիշյալ բայերը փորձում է դասել բացառությունների շարքին. նա գրում է, որ դրանք «թեև ունին կրատրական

ծելեր, սակայն, այնուամենայնիւ, ներգործական սեռի բայեր չեն» (15, 177): Բացատրությունն այն է, որ այդ բայերը ըստ գործածության կամ բառիմաստի կարող են ստանալ նաև տրականաձև հայցականով ուղիղ խնդրի, ըստ Առաքելյանի՝ տրականով անուղղակի խնդրի:

Արևելահայ բերականներից Ռ. Աթապետոյանը նշված բայերի գործածության այդ յուրահատկությունը հակված է դիտելու որպես բերականակն նոր իրողություն, որ արևմտահայերենում սկսել է ձևավորվել արևելահայերենի ազդեցությամբ: Այդ մասին նա գրում է. «Այսօր արևմտահայերենում մի քանի բայեր արևելահայերենի նման (կամ նրա ազդեցությամբ) սկսել են ընդունել ուղիղ խնդրի անձի առումով. **խնայել հացը** և **խնայել մեղաւորին**, **զարնել թռչուն** և **զարնել Աշտին**, **ներել պարտքը** և **ներել աշակերտին**: Ավնիայտ է, որ խոսքը մինևույն բերականակն հիմաստի մասին է, որ ունի երկակի ձևավորում. յոթ հոլովի համակարգով՝ ուղղականաձև և տրականաձև հայցական, հինգ հոլովի համակարգով՝ ուղղական և տրական հոլովներ» (38, 145):

Ներգործական սեռի բայերը երկու գրականներում էլ ընդունում են նույն բնույթի հարցեր որոշ ձևային տարբերությամբ. արևելահայերենում ո՞նէ, ի՞նչ(ը), արևմտահայերենում որո՞նէ, ի՞նչ(ը), զո՞նչ:

Երկու գրականներում էլ ներգործական են հիմնականում Ե խոնարհման բայերը՝ **երգել**, **ներկել**, **ջրել**, **բերել**, **անել** / **ընել**, **ասել** / **ըսել**, բայց նաև՝ **բանալ**, **մոռնալ**, **գիտնալ**, **կարդալ**, **սորվիլ** են:

Կրավորական սեռ

Այս սեռի բայերը և իրենց կազմությամբ, և իմաստով տարբերվում, հակադրվում են ներգործական սեռի բայերին: **Իմաստային հակադրություն**. Կրավորական սեռի բայերը ցույց են տալիս, որ այլ առարկայից գործողությունն անցնում է ենթակային: **Չևային հակադրություն**. Կրավորական սեռի բայերը պարտադիր ունենում են ու (վ) անանց:

Երկու գրականներում էլ կրավորական սեռի բայերը կազմվում են ներգործականներից: Բայի սեռի փոփոխությունից փոխվում է նախադասության կառուցվածքը, որ համապատասխանաբար կոչվում է ներգործական և կրավորական կառուցվածք: Փոխվում է գործողության ուղղվածությունը. «Ներգործական կառուցվածքի նախադասության մեջ

բերականակն օբյեկտը և սուբյեկտը համապատասխանում են տրամաբանական օբյեկտին և սուբյեկտին, այնինչ կրավորական կառուցվածքի մեջ տրամաբանական սուբյեկտը հանդես է գալիս անուղղակի խնդրի, իսկ տրամաբանական օբյեկտը՝ ենթակայի բերականակն կարգով» (17, 229):

— Կրավորական սեռի բայերի ցուցիչը նույնն է վ, որը, ինչպես գիտենք, արևմտահայերենում գրվում է ու տառով: Արևմտահայերենում այն ավելանում է Ե և Ի խոնարհման աններածանց բայերի ներկայի հիմքին **բերել** – **բերուիլ**, **խօսիլ** – **խօսուիլ**, **զարնել** – **զարնուիլ**, **գրել** – **գրուիլ**, իսկ ա խոնարհման աններածանց և ստկածանցավոր բայերի անցյալի հիմքին՝ **կարդալ** – **կարդացուիլ**, **հասկնալ** – **հասկցուիլ**, **հեռանալ** – **հեռացուիլ**, **մոռնալ** – **մոռցուիլ**: Արևմտահայերենում պատճառական բայերի դեպքում ու–ն ավելանում է –ցն անցնից և–ի փոխարեն **հարստացնել** – **հարստացուիլ**: Այդ դեպքում պատճառական բայերը և սկզբածները, ինչպես նշվել է, նույնանում են՝ **հասկանալ** – **հասկացուիլ**, **հասկացնել** – **հասկացուիլ**:

Ուի տառակապակցությունը արևմտահայերենում կրավորական բայերում, Ի տարբերություն սեռական–տրականի ձևերի, կարդացվում է վի տարուիլ – տարվիլ, երգուիլ – երգվիլ ևն: Արևելահայերենի անկատար դերբայում և դրանից կազմվող ժամանակաձևերում ու կրավորական մասնիկը ու ծայնավորից առաջ գրվում է՝ **խօսում** (է), **բերում** (էր):

Ինչպես տեսնում ենք, արևմտահայերենում և արևելահայերենում կրավորական սեռը իմաստային և կառուցվածքային ձևակառուցող տարբերություններ չի դրսևորում. ձևային մասնակի տարբերությունները պայմանավորված են խոնարհմամբ (լծորդությամբ): Բոլոր լծորդությունների համար արևմտահայերենում կրավորականը ելակետային ձևում ունի նույն ուիլ մասնիկը բառավերջում: Կրավորական սեռի բայերը խոնարհվում են Ի խոնարհման աններածանց բայերի նման:

Չեզոք սեռ

Այս սեռի բայերը ցույց են տալիս ենթակայի այնպիսի գործողություն, որի կատարման համար չի պահանջվում անմիջական առարկա՝ իբրև ուղիղ խնդիր: Չեզոք սեռի բայերը ու (վ) ստանալ չեն կարող և երկու

գրականներում է ձևային ընդհանրություն չունեն: Չեզոք սեռի են **ան, ց** ածանց ունեցող բայերի մեծ մասը և չ սոսկածանցով բոլոր բայերը **մեռնիլ, բուսնիլ, իջնել, իյնալ, հիանալ, խորհիլ, թռչիլ, փախչիլ:**

Մասնակի տարբերություններից է այն, որ արևմտահայերենում ներգործական սեռի որոշ բայեր չեզոքի իմաստ են արտահայտում լծորդությամբ փոփոխությամբ **ել** մասնիկը փոխելով **իլ-ի**. «Պոլիս բարբառը,— գրում է Գր. Աճառյանը,— ընդունակություն ունի իլ վերջացող չեզոք բայերից ստանալ ներգործական **իլ** հանգը վերածելով **ել**: Այսպես են **ազադիլ – ազադել, երիլ – երել, վառիլ – վառել...** Այս հիմնաբ է որ գրական լեզվի մեջ էլ դնինք դեռ **ծաւալել – ծաւալիլ, շարծել – շարծիլ** են» (10, 142):

Արևմտահայ գրականությունը և բանավոր խոսքը գրական լեզվում գործող այդպիսի իրողության շատ բնորոշ օրինակներ են տալիս: **Արածել, անցընել, հոսել, կանգնել, շարծել, ազատել** և ներգործական սեռի այլ բայեր խոնարհման փոփոխությամբ վերածվում են չեզոքի, ըստ որում, առաջին երկուսը չեզոք սեռի իմաստով են հանդես գալիս հնչյունափոխված տարբերակներով: Այսպես «Եզգներս լայն հովիտին մէջ, սըրտի երգով են **կ'արածեն**» (Գր. Գեոռն կը լսեմ բոժոժներն իմ նախիրներուս, Որոնք **կ'արծիւն...**) (չբ), «Կը բաշխէ. հեզ, անոնց արիւն արիւնէն. Այդ իր կեանքն է որ **կ'անցընէ** ուրիշին» (Գր. «Կեանքն անտառին կը **շարծի...**») (չբ) (Գ. Վարուժան), «Ահա՛ **կ'անցնի**, մշուշուած բիլ կազով տեսիլ մ'ալ գերթ ալիք» (չբ) (Մ. Մեծարեց), «Ո՛չ այս անգամ այդպէսով **չեն ազատիր**» (չբ) (Լ. Շանթ), կամ «**Կ'արիլ** կարօտն և կը մաշի» (չբ), «Արեւը **կ'այրէ** բուսականութիւնը» (չբ), «Աշակերտուիւին **մարտցաւ**» (չբ), «Վահան լոյսը **մարեց**» (Գր) են:

Այդպիսի բայերից են նաև հետևյալները **արիւնիլ – արիւնել, եփիլ – եփել, թափիլ – թափել, վառիլ – վառել, սողորիլ – սողորել, ծակիլ – ծակել, խաշիլ – խաշել, ծռիլ – ծռել, կտորիլ – կտորել, կտրիլ – կտրել, կործանիլ – կործանել, շրջիլ – շրջել** են:

Ըստ բառարանային տվյալների և որոշ վիճակագրական աղբյուրների արևմտահայերենում **ուիլ** մասնիկով չեզոք սեռի հայրուրիցի ավելի բայերից **իլ**—ով գուզահեռ ունի մոտ երկու տասնյակը, ինչպես **ընդհատիլ // ընդհատուիլ, բարեշքիլ // բարեշքուիլ, եփիլ //**

եփուիլ, կծկիլ // կծկուիլ, հիասթափիլ // հիասթափուիլ, շրջիլ // շրջուիլ, սիրահարիլ // սիրահարուիլ են:

Օրինակ՝ «Աւելի անդին... են կը գրադիմ կեանքի հանդէպ Օշականի կատարի հաւատքովը» // «Սինչ Կարապետ այսպէս գրադուած էր, Սերոբ անոր քիչ մը սպասելէ ետք... կ'իջեցնէ իր խումբը սարէն վար» («Բազին»):

Փոխադարձ, անդրադարձ և կրավորակերպ չեզոքները արևմտահայերենում ի խոնարհման են **բարուցուիլ, գունատուիլ, սուզուիլ, գրկախառնուիլ, լուսցուիլ** են: Վերջինների կրավորակերպ չեզոքների մեծ մասը ունի ոչ թե ուիլ, այլ իլ ձևը **բռնկիլ, վիատիլ, հպատակիլ, համակերպիլ, յարձակիլ, նմանիլ** են: Դրանք նույնպես խոնարհման ժամանակ ստանում են կրավորակերպ խոնարհման վերջավորություններ:

Անդրադարձ բայերը արևմտահայերենում և արևելահայերենի առանձին քերականություններում առանձնացվում են չեզոք սեռի բայերից և նշվում որպես առանձին սեռ **անդրադարձ**. գործողություն կատարողը և գործողության կրողը նույն ինքը ենթական է: Այս և փոխադարձ բայերի համար իրև տարբերակիչ հատկանիշ է նշվում դրանք ենթակայի շնչավոր լինելը: «Երկու գրականներում էլ այս խնդին պատկանում են բացարձակապես նույն բայերը...— գրում է Ա. Սարգսյանը և ապա, ընդհանրացնելով իր խոսքը բայասեռի քերականական կարգի համեմատական քննության վերաբերյալ, ավելացնում է:— Այսպիսով կարելի է ասել, որ չնայած սեռային արտահայտության ձևային տարբերություններին (կրավորակերպ վ ածանցի փոխարեն **ուիլ, իլ**—ի առկայություն և այլն), սեռային խնդրը երկու գրականներում էլ բնութագրվում են ընդհանուր բայաբաշխմամբ, բայի արտահայտած ընդհանուր իմաստներով պայմանավորված» (34, 222–223):

Չեզոք սեռի բայերի գործածության օրինակներ «...Բայց կը սթափիմ մտածելով որ միշտ այդպէս եղած են համակրութիւններու մէջ, գրական ըլլան անոնք թէ ոչ» (4. Թեքեյան), «Երգն իր երագ մ'է դժբախտ, որ քարերուն կը բախի» (Վահե Վահյան), «Անգամ մը սաստիկ գլխացաւ կը տառապէի: Բարեկամի մը **զանգատեցայ**», «Ոմանք նախածեռնող չեն, կը **համակերպին** իրենց ղէմ բացուած առաջին դուռը ծծելու՛ բախտին» (Ռ. Գալստեճյան), «Եւ այն ատեն հայր մը կը զգայ թէ կոշկակար Թումանիս տղան **սիրահարած** է իր փոքրիկ աղջկան Մարոյին» (Մ. Մարկոսյան):

Կրկնասեռություն

Բայի սեռը բայիմաստով պայմանավորված երևույթ է: Կան բազմիմաստ բայեր, որոնք տարբեր իմաստներով պատկանում են տարբեր սեռերի: Ինչպես՝ **սորվիլ**—ուսանել / **սորվիլ**—վարժվել, **լսել**—ունկնդրել / **լսել**—հնազանդվել, **նայիլ**—այք ածել / **նայիլ**—խնամել / **նայիլ**—համը նայել, համոտել են: **Օրինակ՝ «Կը լսե երաժշտութիւն»** — «Ան չի **լսե** իր ծնողներուն», «Դասը **կը սորվի**» — «**Սորվեցա** իր տիրոջը», «**Կը նայի** հեռուն» — «**Նայլ**՝ օշարակին համը»:

Կրկնասեռությունն այն երևույթն է, երբ նույն բայը խոսքի մեջ գործածվում է տարբեր սեռերի իմաստներով: Քանի որ բայի սեռը պայմանավորված է բայիմաստով և կազմությամբ, ուրեմն կրկնասեռության դեպքում գործ ունենք բայերի իմաստի և ձևի հետ:

Յայերենում **ու (վ)** ածանց ունեցող բոլոր բայերը չէ, որ կրավորական են: Դրանք հավասարաչափ գործածվում են և՛ որպես կրավորական, և՛ որպես չեզոք: Դա է պատճառը, որ այդ ածանցը ոմանք կրավորականի ցուցիչ չեն համարում: Այս դեպքում բայի սեռը որոշելիս և՛ արևմտահայերենում, և՛ արևելահայերենում էլնում ենք նախադասության կառուցվածքից: Այսպես «Գրատորը **գրուեցա** իմ կողմն» (կր) և «Վահան կամաւոր **գրուեցա**» (չք), «Ափսեները **կը լուացուին**» (կր) և «Սանը **կը լուացուի**» (չք): Ե՛վ արևմտահայերենում, և՛ արևելահայերենում այդպիսի կիրառություն ունի **ու (վ)** ածանց ունեցող բայերի մեծ մասը:

Առանձին բառեր, արևմտահայերենում և արևելահայերենում ունեցալով բառային իմաստի տարբերություն, երևան են հաճում նաև սեռային տարբերություններ, ինչպես՝ **մըտիկ ընել**, արևմտահայերենում նշանակում է **լսել**, ներգործական սեռի բայ է՝ «**Մտիկ ըրէ** սա երաժշտութիւնը»: Իսկ արևելահայերենում **մտիկ անել** նշանակում է **նայել**, չեզոք սեռի բայ է՝ «**Մտիկ արա** երեսաների հագուստներին»: Կամ **հաւնիլ** // **հաւանիլ** — սիրել, պիտրծել, նաև՝ հաճել, հոժարել, համաձայնել (արևմտ.) և **հավանել** — դուր գալ (արևել.). «**Կը հաւնի** իր քովն **առնելու** Վարդաւը» (չք), «Մենք շատ **հավանեցինք** Փարաջանովի նկարները» (նք):

Առանձին բազմիմաստ բայեր, ինչպես վերը նշվեց, արևմտահայերենում հանդես են գալիս որպես տարբեր լծորդության բայեր. նույն բառը չեզոք սեռի նշանակությամբ սովորաբար ձևավորվում է ի լծորդությամբ, իսկ որպես ներգործական սեռի բայ է լծորդությամբ, ինչպես **մեկնել** — բացատրել և **մեկնիլ** — ուղևորվել, **կանգնիլ** — ոտքի ելնել և **կանգնել** — կանոնել, **կտրել** — բաժանել, փշրել և **կտրիլ** — բաժանվել, դադարել (ամբոնը), **շարժել** — տեղաշարժել և **շարժիլ** — շարժուել, **պտտել** — պտտեցնել և **պտտիլ** — շրջել, ման գալ, **շրջել** — շուռ տալ, պտտեցնել, քեթել և **շրջիլ**—գրոսնել, ման գալ:

Օրինակ՝ «Կը շարժի կեանք—մեքենան անմակընթաց ու իլու» (չք) (Վահե Վահյան), «Ես **կը շարժիմ** տեղես» (չք) / «**Կը շարժեմ** ալեխաւաքը» (նք) / «Ծով կամ անտառ, գոր **կը շարժե** ոչ թէ հով, Այլ երկարաշարժ մ'ահարկու...» (Վ. Թեբեյան), «Վարդապետ ներկաներուն համար **մեկնեց** պատարագի խորհուրդը» (նք) / «Վահան առաւօտ կանուխ **մեկնեցաւ** քաղաքն» (չք), կամ «Գետերն արծաթ **կը հոսնէ** Եւ հեղեղները՝ ոսկի» (նք) (Դ. Վարուժան), «Ու կարմիր գինին սրտիս **կը հոսի**՝ դեռ, Յանուն մարդկութեան բարձրագոյն աստղին» (չք) (Բ. Թովալյան), «Նահատակումս թաչեբուն համար յուշարձան **կանգնեցինք**» (ԵՏ):

Պտտել և անցնել ներգործական բայերը դրանց չեզոք զուգահեռներին հակադրելու համար հաճախ գրում են **ը—ով անցնել** — **անցնիլ**, **պտտել** — **պտտիլ** («Սոս՞ջ կ'ուզես **անցնիլ**», կամ «Եւ մինչ մարդիկ կը խնդան Ու **կ'անցնին** ծանր հեգնութեամբ» (Բ. Թովալյան) // «Անկաւ ուրպա ժամանակ **կ'անցնեն**», կամ «Այս չորս տարիները **կ'անցրէ** ուսուցչութեամբ եւ գրական աշխատանքներով» (Մուշեղ Իշխան): Կարծիք կա, թե իմաստային այդ հակադրությունը խոնարհման մեջ արդեն դրսևորվում է, ուստի համեմարարելի չէ դրանց անգաղտնավանկ գրությունը: Բայց դա այդպես չէ. քանի որ, օրինակ, անցյալ ժամանակի մի շարք կազմություններում դրանք ձևով ամբողջությամբ համընկնում են, ինչպես՝ **անցնիլ > կ'անցնէի = անցնում էի, անցրնել > կ'անցր/նէի = անցկացնում էի, պտտիլ > կը պտտեի = պտտվում էի, պտտել > կը պտր/տեի = պտտեցնում էի:**

Ճանորություն: Վայելել և վայելչ գուգահեռները (գոր. վայելեմ) նույն է լծորդության բայեր են, քայց պատկանում են տարբեր սեռերի պայմանավոր-

ված բառային իմաստների տարբերությամբ, ինչպես **վայելել** (ըր) – ունենալ, ճաշակել, ըմբոշխնել, օրինակ «**վայելել** հանգիստը, երաժշտությունը, բնութեան գեղեցկությունը, երջանկությունը, կեսանքը», բայց **վայել** (չբ) – հարմարվել, պաշտչաձեռել, օրինակ «Սա հազուստը բեղի կը **վայել**», կամ «Սյո խօսքերը բեզի պես կրթուած մարդու մը **չեն վայելը...**» (ՊԴ):

ԲԱՅԱԴԻՄՔԵՐ

Հայոց լեզվի երկու ճյուղերում բայական բոլոր բայաձևերը կազմվում են երեք հիմքերից՝ **ներկայի** (կամ **անկատարի**) հիմք, **անցյալի** (կամ **անցյալ կատարյալի**) հիմք, **դերբայական** հիմք: Հիմքակազմության մեջ արևմտահայերենում և արևելահայերենում կան առանձին տարբերություններ:

Արևելահայերենում բոլոր բայերի **դերբայական հիմքը** անորոշ դերբայն է՝ **ել**, **ալ** մասնիկներով: Դերբայական հիմքը արևմտահայերենում նույնպես ունի այդ մասնիկները, չնայած այստեղ, ի տարբերություն արևելահայերենի, բայն ունի երեք խոնարհում՝ **ել**, **ալ**, **իլ**: Դերբայական հիմքում իլ մասնիկի (նաև ուլ-ի) լծորդ ծայնավորը փոխվում է՝ **ի/չ**-ը **խօսիլ** – **խօսել**, **հատնիլ** – **հատնել**, **յարծակիլ** – **յարծակուել**, **գրուիլ** – **գրուել**, **թռչիլ** – **թռչել**, **զբօսուիլ** – **զբօսուել**, **թողուլ** – **թողել** են:

Դերբայական հիմքից **արևելահայերենում** կազմվում են համընթացական և ապառնի (ապակատար) դերբայները՝ համապատասխանաբար իս և ու մասնիկներով՝ երգել – **երգելիս** – **երգելու**, կարդալ – **կարդալիս** – **կարդալու**: **Արևմտահայերենում** այս հիմքից կազմվում են ընթացակցական և ապառնի դերբայները՝ համապատասխանաբար էն և ու մասնիկներով՝ երգել – **երգելէն** – **երգելու**, կարդալ – **կարդալէն** – **կարդալու**, խօսիլ – **խօսել** – **խօսելէն** – **խօսելու**: Այս կանոնը համապարփակ է բացառություն չի ճանաչում և՛ արևելահայերենում, և՛ արևմտահայերենում:

Ներկայի հիմքը արևմտահայերենում նույնպես ստանում ենք անորոշ դերբայից **ել**, **ալ**, **իլ** մասնիկները հանելու միջոցով, ինչպես **երգել** – **երգ-**, **հարցնել** – **հարց-**, **փախչիլ** – **փախչ-**, **թողուլ** – **թող-**, **վախցնել** – **վախց-** են: Աններածանց բայերն ունենում են պարզ իսկ ներածանցավոր բայերը՝ ածանցավոր հիմք:

Արևելահայերենում ներկայի հիմքից կազմվում են ե խոնարհման աններածանց, կրավորական և բազմապատկական բայերի հարակատար (գրել – **գր+ած**, գրվել – **գրվ+ած**, գրոտել – **գրոտ+ած**), վաղակատար (գրել – **գր+ել**, գրվել – **գրվ+ել**, գրոտել – **գրոտ+ել**), բոլոր բայերի անկատար (կարդալ – **կարդ+ում**, խոսեցնել – **խոսեցն+ում**, գրել – **գր+ում** են), ե խոնարհման բայերի ենթակայական (գրել – **գր+ող**, գրվել – **գրվ+ող**, գրոտել – **գրոտ+ող**, մտնել – **մտն+ող**, խոսեցնել – **խոսեցն+ող** են) և բոլոր բայերի ժխտական դերբայները (գրել – **գր+ի**, գրվել – **գրվ+ի**, գրոտել – **գրոտ+ի**, մտնել – **մտն+ի**, խոսեցնել – **խոսեցն+ի**, մտնեցալ – **մտնեց+ալ**, խոստանալ – **խոստան+ալ** են): Ներկայի հիմքից կազմվող դիմավոր ձևեր են ըզծական, ենթադրական, հարկադրական եղանակների ապառնի (ապակատար) ժամանակները (**գրեմ**, **կգրեմ**, **պիտի գրեմ**), նաև նույն եղանակների անցյալ ժամանակները (**գրեի**, **կգրեի**, **պիտի գրեի**):

Արևմտահայերենում ներկայի հիմքից կազմվում են ե խոնարհման աններածանց, կրավորական և բազմապատկական բայերի հարակատար (գրել – **գր+ած**, գրուիլ – **գրու+ած**, գրոտել – **գրոտ+ած**), վաղակատար (գրել – **գր+եր**, գրուիլ – **գրու+եր**, գրոտել – **գրոտ+եր**), ե խոնարհման պարզ, **ն**, **չ**, **ց** ածանցավոր բայերի ենթակայական (գրել – **գր+ող**, գրուիլ – **գրու+ող**, գրոտել – **գրոտ+ող**, մտնել – **մտն+ող**, թռչիլ – **թռչ+ող**, մտնեցնել – **մտնեցն+ող** են) և բոլոր բայերի ժխտական դերբայները (գրել – **գր+եր**, գրուիլ – **գրու+եր**, գրոտել – **գրոտ+եր**, մտնել – **մտն+եր**, մտնեցնել – **մտնեցն+եր**, մտնեցալ – **մտնեց+ալ** ար, բարձրանալ – **բարձրան +ալ** են):

Անցյալի հիմքը երկու գրականներում ու կազմությամբ բազմաձև է և պայմանավորված է բայի կազմությամբ ու ձևավորման մեջ դրսևորում է որոշակի տարբերություններ:

Ի տարբերություն արևելահայերենի, որտեղ անցյալի հիմքը ունի երեք տեսակի կազմություն՝ **արմատական**, **ցոյական**, **րեական**, արևմտահայերենում այս հիմքը երկու տեսակի է՝ **արմատական** և **ցոյական**:

Ցոյական հիմք են կազմում
ա) արևելահայերենում **ե**, ա խոնարհման աններածանց (նաև կրավորական և բազմապատկական) բայերը՝ **գրել** – **գրեց-**, **խոսել** – **խոսեց-**,

խաղալ – խաղաց–, գրել – գրվեց–, կտորատել – կտորատեց–, արևմտահայերենում **ե, ա, ի** խոնարհման անճերածանց (նաև կրավորական և բազմապատկական) բայերը **երգել – երգեց–, խաղալ – խաղաց–, խօսիլ – խօսեց–, գրել – գրուեց–, կտորատել – կտորատեց–, նաև ու** խոնարհման բայերը **թողուլ – թողեց–, զբօսնուլ – զբօսնեց–,**

բ) արևելահայերենում **ա** խոնարհման են, **ան** սուկածանց ունեցող բայերը՝ **մոտենալ – մոտեց–, մոռանալ – մոռաց–, խոստանալ – խոստաց–,** իսկ արևմտահայերենում **ա** խոնարհման են, **ան** սուկածանց և **ն** անճանց ունեցող բայերը՝ **մօտենալ – մօտեց–, մոռնալ – մոռց–, խոստանալ – խոստաց–,**

գ) արևմտահայերենում պատճառական բայերը. **ցն** ածանցի **ն–ն** փոխվում է **ուց–ի** (ցն // ցուց) **հարցնել – հարցուց–, փախցնել – փախցուց–, վախցնել – վախցուց–** ևն, մինչդեռ արևելահայերենում պատճառական բայերն ունեն **րեական** հիմք **հարցնել – հարցր–, փախցնել – փախցր–, վախցնել – վախցր–:**

Այսպիսով՝ հիմնական տարբերությունն այն է, որ արևմտահայերենում անցյալի հիմքում ցոյական են նաև **ա** խոնարհման **ն** սուկածանց ունեցող բայերը, որոնք արևելահայերենում բացակայում են, և պատճառական բայերը:

Եվ այսպես՝ ցոյական հիմքի ցուցիչներ են արևելահայերենում **աց, եց,** իսկ արևմտահայերենում **աց, եց, ուց, ց:**

Անցյալի հիմքում արևմտահայերենում նույնպես նկատվում է տարարձատություն: Արևելահայերենի համեմատությամբ առկա է այն տարբերությունը, որ **զալ, ուտել, ըլլալ** բայերից բացի (**զալ – ել–, ուտել – կեր–, ըլլալ – եղ**), այստեղ տարարձատ հիմք ունի նաև **երթալ (զնալ)** բայը, որ անցյալի հիմքում դառնում է **զաց– (զացի, զացիր, զացալ ևն):**

Արևելահայերենում մի շարք անկանոն բայեր անցյալի հիմքում ունեն զուգահեռ ձևեր կազմված արմատական կամ ցոյական հիմքերից՝ **անել – աք– // արեց–, բերել – բեր– // բերեց–, տալ – տվ– // տվեց–, թողնել – թող– // թողեց–, դնել – դր– // դրեց–:**

Արևմտահայերենում նշված բայերը չունեն զուգահեռ ձևեր և կազմվում են միայն արմատական հիմքից՝ **տալ→տու– (տուի, տուիր, տուալ),**

ընել→ըր– (ըրի, ըրիր, ըրալ), իսկ թողուլ բայը, ինչպես վերը նշվեց, ունի ցոյական հիմք՝ **թողուլ – թողուց– (թողուցի, թողուցիր, թողուց):** Ե և ի լծորդության պատկանող մի քանի բայերի **ըսել, նստիլ, սկսիլ, ծնիլ, փրթիլ** ևն, ներկայի և անցյալի հիմքերը նույնանում են՝ **ըսել – ըս–, նստել – նստ–, սկսիլ – սկս–, ծնիլ – ծն–, փրթիլ – փրթ–,** օրինակ ըզծ. **ըս–են, ըս–ես, ըս–է,** անց. կատ. **ըս–ի, ըս–իր, ըս–ալ:** Այս և մյուս անկանոն բայերի (դառնալ, իյնալ, լալ, համբառնալ, բառնալ, առնել ևն) խոնարհման առանձնահատկությունների մասին կխոսենք ավելի ուշ:

Այսպիսով՝ ըստ բայածների կազմության արևմտահայերենում անցյալի հիմքի պատկերն այսպիսին է՝

Ե խոնարհման աններածանց, կրավորական և բազմապատկական բայեր (ցոյական հիմք)՝ գրել – գրեց–, երգել – երգեց–, երգուիլ – երգուեց–, կտորտել – կտորտեց–:

Ե խոնարհման **ն** սուկածանց ունեցող բայեր (արմատական հիմք)՝ հագնել – հագ–, իջնել – իջ–, մտնել – մտ–, գտնել–գտ–:

Ե խոնարհման պատճառական բայեր (ցոյական հիմք)՝ մոռցնել – մոռցուց–, խօսցնել – խօսցուց–, թոցնել – թոցուց–:

Ա խոնարհման աններածանց բայեր (ցոյական հիմք)՝ կարդալ – կարդաց–, խաղալ – խաղաց–:

Ա խոնարհման **ան, են, ն** սուկածանց ունեցող բայեր (ցոյական հիմք)՝ գիտնալ – գիտց–, մոռնալ – մոռց–, մերժենալ – մերժեց–, խոստանալ – խոստաց–:

Ի խոնարհման աններածանց բայեր (ցոյական հիմք)՝ խպնիլ – խպցնեց–, բնակիլ – բնակեց–, յարձակիլ – յարձակեց–, ապրիլ – ապրեց–, խօսիլ – խօսեց–, սորվիլ – սորվեց–, ժպտիլ – ժպտեց–, սառիլ – սառեց–:

Ի խոնարհման **ն, չ** սուկածանց ունեցող բայեր (արմատական հիմք)՝ հասնիլ – հաս–, հատնիլ – հատ–, թռչիլ – թռ–, դպչիլ – դպ–, փախչիլ – փախ–:

Այսպիսով՝ արևմտահայերենում արմատական հիմք ունեն **Ե** խոնարհման **ն** սուկածանց և **Ի** խոնարհման **ն** և **չ** սուկածանց ունեցող բայերը: Մյուսները ունեն ցոյական հիմք: Բացի այդ, արևելահայերենի **աց–**

եց-ի փոխարեն արևմտահայերենը ցոյական հիմքում, ինչպես նշվեց, ունի **աց, եց, ուց, ց** մասնիկները:

Արևելահայերենում անցյալի հիմքից են կազմվում **ա** խոնարհման բոլոր բայերի, **ն, չ, ց** անանցավոր բայերի հարակատարը (կարդալ – կարդաց**ած**, մոտենալ – մոտեց**ած**, խոստանալ – խոստաց**ած**, մտնել – մտ**ած**, թռչել – թռ**ած**, մոտեցնել – մոտեցր**ած**), **ա** խոնարհման բայերի ենթակայական (կարդալ – կարդաց**ող**, մոտենալ – մոտեց**ող**, խոստանալ – խոստաց**ող**), **ա** խոնարհման բայերի և **ե** խոնարհման **ն, չ, ց** անանցավոր բայերի վաղակատարը (կարդալ – կարդաց**ել**, մոտենալ – մոտեց**ել**, խոստանալ – խոստաց**ել**, մտնել – մտ**ել**, թռչել – թռ**ել**, մոտեցնել – մոտեցր**ել**):

Արևմտահայերենում անցյալի հիմքից են կազմվում **ա** խոնարհման բոլոր բայերի, **ն, չ, ց** անանցավոր բայերի հարակատարը (կարդալ – կարդաց**ած**, գիտնալ – գիտց**ած**, մոտենալ – մոտեց**ած**, խոստանալ – խոստաց**ած**, մտնել – մտ**ած**, թռչիլ – թռ**ած**, մոտեցնել – մոտեցուց**ած**), **ա** խոնարհման բայերի ենթակայական (կարդալ – կարդաց**ող**, մոտենալ – մոտեց**ող**, խոստանալ – խոստաց**ող**), **ա** խոնարհման բայերի և **ե** խոնարհման **ն, չ, ց** անանցավոր բայերի վաղակատարը (կարդալ – կարդաց**եր**, մոտենալ – մոտեց**եր**, խոստանալ – խոստաց**եր**, մտնել – մտ**եր**, թռչիլ – թռ**եր**, մոտեցնել – մոտեցուց**եր**):

Ներկայի և անցյալի հիմքերից կազմվող դիմավոր ձևերին անդրադառնալու ենք առանձին խոնարհումներին և դրանց ենթակադապարձներին նվիրված հատվածներում:

ԲԱՅԻ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅԱՆ ՉԵՎԵՐԸ ԱՆԴԵՄ ԵՎ ԴԻՄԱՎՈՐ ՉԵՎԵՐ

Արևմտահայերենում նույնպես բայը խոսքի մեջ հանդես է գալիս երկու ձևով՝ **դիմավոր** կամ **եղանակային** և **անդեմ** կամ **դերբայական ձևերով**: Առաջինների հատուկ են եղանակի, ժամանակի, ղեմքի և թվի քերականական կարգերը, երկրորդները զուրկ են նշված քերականական կարգերից: Դրանց հատուկ են բայական հիմնական հատկանիշնե-

րը բայիմաստը (ցույց են տալիս որոշակի գործողություն), սեռը և խնդրառությունը:

ԲԱՅԻ ԱՆԴԵՄ ՉԵՎԵՐ ԿԱՄ ԴԵՐԲԱՅՆԵՐ

Արևմտահայերենում և արևելահայերենում գործող կամ համընկնող դերբայները վեցն են՝ **անորոշ, ապառնի, հարակատար, վաղակատար, ենթակայական և ժխտական**: Արևմտահայերենը չունի **անկատար** և **համընթացական** դերբայները:

Իմաստային առումով և քերականական ընդհանուր հատկանիշներով նշված դերբայները երկու գրականներում տարբերություններ չեն դրսևորում. ցույց են տալիս գործողության ընդհանուր զաղափար, ունեն սեռի, իսկ անկախ դերբայները նաև ժխտման քերականական կարգեր, դրանց հատուկ է խնդրառությունը:

Կազմության մասնակի տարբերություններ ունեն **անորոշը, վաղակատարը և ժխտականը**:

Արևմտահայերենում որոշ լեզվաբաններ առանձնացնում են նաև **ընթացակցական** դերբայը:

Այսպիսով՝ դերբայները արևմտահայերենում յոթն են՝ **ընթացակցական, ժխտական, անորոշ, ապառնի, վաղակատար, հարակատար, ենթակայական**: Դրանք, ինչպես արևելահայերենում, ըստ շարահյուսական կիրառության և լեզվի կառուցվածքում դրսևորած տարբեր գործառնությունների, բաժանվում են երկու խմբի՝ **կախյալ** (կերպային) և **անկախ** (վիճակային): Անկախ դերբայներն ունեն շարահյուսական ինքնուրույն գործառնություն և բառային անկախություն, ունեն ինքնուրույն շարահյուսական արժեք. հանդես են գալիս որպես նախադասության անդամներ, իսկ կախյալները զուրկ են շարահյուսական ինքնուրույն գործառնությունից և չունեն բառային անկախություն:

Արևմտահայերենի անկախ դերբայներն են **անորոշը, հարակատարը, ենթակայականը, ընթացակցականը, կախյալներն են ժխտականը, վաղակատարը, ապառնին** (ապակատարը):

Անորոշ դերբայ

Տույց է տալիս գործողության ընդհանուր գաղափար, գործողությունը հարատևող վիճակում որպես առարկայի հատկանիշ: Պատասխանում է **ի՞նչ ընել, ի՞նչ ըլլալ** հարցումներին: Բայի սկզբնածան է: Արևելահայերենում վերջավորվում է **ել, ալ, իսկ** արևմտահայերենում **ալ, ել, իլ**, սահմանափակ թվով բայերի համար նաև **ուլ** մասնիկներով, այսինքն՝ արևմտահայերենում անորոշ դերբայը ունի երեք ածանց-վերջավորություն **ել – երգել, իլ – խոսիլ, ալ – մոռնալ**: Հղովվում է անվանական ու հոլովմամբ. ըստ որում, այդ դեպքում **ի** և **ու** խոնարհումները փոխվում են **ե–ի**: Արևելահայերենում անորոշի ներգոյական հոլովը սովորական չէ, քիչ է գործածվում, իսկ արևմտահայերենում այդ կազմությունը, ինչպես գիտենք, ընդհանրապես չկա:

ուղղ.	ընելը	խոսիլը	կարդալը
սեռ.–տր.	ընելուն	խոսելուն	կարդալուն
բաց.	ընելեն	խոսելեն	կարդալեն
գործ.	ընելով	խոսելով	կարդալով

Երկու գրականներում էլ անորոշ դերբայի հոգնակի թիվը գործածական չէ, և երկուսում էլ հոգնակի ձևը ցույց է տալիս ոչ թե գործողության, այլ գործողություն կատարողների հոգնակիություն: Արևմտահայերենում համեմատաբար գործուն են անորոշի հոգնակիան նստացական կազմությունները «**Ըսելնիս** այն է, որ այդ մասին շատոնց մտածելու եր», «**Երթալնիդ** բարի ըլլալ»: (Այսօր դրանք հնացած կազմություններ են):

Անորոշ դերբայը կարող է գործածվել անորոշ և որոշյալ առումներով **խոսիլ – խոսիլը, ընել – ընելը, կարդալ – կարդալը**:

Հարապատասխան կիրառությունները երկու տարբերակներում նույնն են: Կազմում է բայական անդեմ նախադասություններ, որ բնորոշ է մի-այն անորոշ դերբային, ինչպես «Իրիկուան մեջ անհետելու **յոյսն ունենալ**, եւ **յանձնուիլ** նուրբ կածանի մը ըըմայքին, ...**Յոյր ունենալ** ջուրին կարկաջն ու կապոյտ բալ, եւ **ունկնդրել** ժամբուն բովերն երգող սիւքին, ...Մեծ քաղցրութեան մը **խառնուիլ** ու **մենանալ**» (Մ. Սեծարենց), «**Երթալ, երթալ, երթալ** անձայն, անհանդես. **Երթալ** առուիլ»

պէս մարգերու տակ անտես. Կապոյտին մէջ իե՛գ, հողմավար ամպին պէս...» (Ռ. Սևակ):

Անորոշ դերբայի հոլովված ձևերը նախադասության մեջ հանդես են գալիս գոյականին բնորոշ շարահյուսական պաշտոններով **ենթակա** («Շատ **խոսիլը** խելացի ըլլալու նշան չէ»), **խնդիրներ** («Աղիկս, ուզէ ինձմէ ինչ որ սիրող կ'ուզէ... միայն անգամ մը **ուրախանալու** տեսնեմ» (ԶՄ), «Պետք է զգուշանալ նոյն բաները **կրկնել**»), **հատկացուցիչ** («Խօստացայ անպայման բերել, որպէսզի առիթ ունենային անձամբ **ճանչնալու** իրենց դասագրքի հեղինակը» (Վ. Մավյան)), **որոշիչ** («Պաղ սառակոյտ մը կը ասէր կոճակս ի վար, եւ արմունկներս մխրճած էի կողերու մէջ, յուզուան **գապելու** անօգուտ ծիգով» (Շ. Շահնուր)), **ձևի, նպատակի, պատճառի պարագաներ** («Ու մայրիներ երգաց իրենց կ'աւարտեն Երկընքին դէմ **թոթուելով** սեգ կատարմին» (Մ. Ջարիֆյան), «Ամառը նոյնիսկ գացի քաղաքէն դուրս, գիւղերէն մէկուն մէջ գետնախմբո **քաղելու**» (Վ. Մավյան), «Գիշերուան թռչունները բոլորը մէկէն, ...Վայրագօրեն **մահերգելու** եկան» (Սիւսմանթր), ևն:

Արևմտահայերենին բնորոշ կիրառություններից է այն, որ անորոշի սեռական-տրական հոլովածը կարող է հանդես գալ նաև **ժամանակի պարագայի** շարահյուսական գործառույթով արևելահայերենի համընթացական դերբայի նշանակությամբ, ինչպես «ժայռին ծայրէն **անցնելուն** (=անցնելու ժամանակ, անցնելիս) մրրիկը ըեզ կը տանի» (Դ. Վարուժան):

Հարակատար դերբայ

Տույց է տալիս գործողությունը կատարված, բայց և հետևանքը հարատևող վիճակում: Պատասխանում է **ի՞նչ ըրած, ի՞նչ եղած** հարցումներին: Կազմվում է **ած** մասնիկով **ե, ի** խոնարհման աններածանց (նաև կրավորական և բազմապատկական) բայերի ներկայի, իսկ մնացած բայերի, այսինքն՝ ա խոնարհման աններածանց, սուկածանցավոր և պատճառական բայերի անցյալի հիմքից:

գրել→գր – գրած	գրուիլ→գրու – գրուած
կարդալ→կարդաց – կարդացած	կտրուել→կտրտ – կտրտած
հասցնել→հասցուց – հասցուցած	թռչիլ→թռ – թռած

մտնել->մտ - մտած
մոռնալ->մոռոց - մոռցած

մօտնալ->մօտեց - մօտեցած
խօսիլ->խօս - խօսած

ինչպես տեսնում ենք, հարակատարի կազմության մեջ արևմտահայերենը և արևելահայերենը սկզբունքային տարբերություններ չեն դրսևորում:

Տարբերություններ կան օժանդակ բայի հետ հարակատարի գործածության հարցում:

Արևելահայ քերականագիտության մեջ վերջնականապես լուծված չէ հարակատար դերբայի ժամանակածներ կազմելու հարցը: Կան երկու տարբեր կարծիքներ: Առաջինն այն է, որ դիմավոր ձևեր կազմվում են նաև հարակատար դերբայի և օժանդակ բայի (հարակատար + օժանդակ բայ) միացությամբ: Մյուս կարծիքն այն է, որ հարակատարով և օժանդակ բայով դիմավոր ձևեր չեն կազմվում և **հարակատար + եմ / էի** կառույցները չեն մտնում բայի խոնարհման հարացուցային ոլորտ:

Երկրորդ կարծիքը պաշտպանողների փաստարկումներից են հետևյալները.

ա) **Արևելահայ** գրական լեզվում հարակատար ժամանակածների կազմությունը որոշակի սահմանափակվածություն ունի: Մյուս ժամանակածները բնորոշ են բոլոր բայերին: Սա ընդհանրական երևույթ է: Իսկ հարակատար + օժանդակ բայ (**նստած եմ**) կաղապարը բնորոշ է կրավորական բայերին **նկարված է, քարոզված է**, և չեզոք սեռի բայերի այն խմբին, որոնց մեջ գզալի է վիճակի, դրության կամ գործողության հետևանքի գաղափարը **հոգնած է, կանգնած է**:

բ) Աստիճանական եղանակի վերլուծական ձևերի ժխտականը կազմելիս օժանդակ բայը գալիս է դերբայից առաջ, և եզակի երրորդ դեմքի ժխտական մասնիկի է ձայնավորը փոխվում է ի-ի **նստել է - չի նստել, գնալու է - չի գնալու**, մինչդեռ հարակատարով կազմություններում օժանդակ բայը կարող է մնալ իր դիրքում. այս դեպքում տեղի չի ունենում մասնավոր է-ի փոփոխությունը **նստած է - նստած չէ, հոգնած է - հոգնած չէ, գրված է - գրված չէ** ևն (չի նստած, չի գրված ձևերը ավելի հաճախ հանդիպում են խոսակցական լեզվում), ինչպես բաղադրյալ ստորոգյալի հանգույցի ժխտական կազմության դեպքում է:

Արևմտահայերենում պատկերը փոքր-ինչ այլ է: Հարակատար + օժանդակ բայ կառույցի առիթով նշվող յուրահատկությունները այստեղ չեն գործում:

Արևմտահայերենում հարակատարը, ինչպես արևելահայերենում, անկախ դերբայների շարքում է և ունի ինքնուրույն գործածություն: Բայց արևմտահայերենում հարակատար + օժանդակ բայ կաղապարը բնորոշ է բոլոր բայերին անկախ դրանց սեռից ու իմաստից **գրած եմ - գրած ես - գրած է, ըրած եմ - ըրած ես - ըրած է**:

Տարբերություն կա նաև բաղադրիչների շարադասության և ձևակազմության մեջ: արևմտահայերենում այդ նույն կաղապարի ժխտականը կազմելիս օժանդակ բայը, ինչպես բոլոր վերլուծական կազմություններում, կարող է գործածվել նախադաս դիրքով, որ արևմտահայ գրականում նույնիսկ նախընտրելի է, ըստ որում, օժանդակ բայը գործածվում է նաև անհնչյունափոխ տարբերակով, ինչպես **գրած չեմ // չեմ գրած, գրած չէ // չէ գրած**:

Արևելահայերենում և արևմտահայերենում հարակատարով ձևերի կազմության և իմաստային կողմի տարբերությունները Ռ. Սաքալետոյանը բացատրում է հետևյալ կերպ. «Առաջին տարբերությունը վերաբերում է քայանների կազմությանը. արևելահայերենում ոչ բոլոր բայերը կարող են ունենալ այդ ձևը: Մասնավորաբար ներգործական սեռի բայերի **հարակատար + եմ / էի** կաղապարը արևելահայերենում գործածական չէ: այսպես արևելահայերենում սովորական են սիրված է, տեսնված է, **նստած է, հոգնած է, նեղացած է** ձևերը, սակայն սիրած է, տեսած է, **կտրած է, ծեծած է** կազմությունները գործածական չեն: Այլ կերպ ասած արևելահայերենում այս կաղապարը գործում է միայն վիճակ ցույց տվող կրավորական և չեզոք սեռի բայերի դեպքում: Մինչդեռ արևմտահայերենում եղանակային ձևեր բաղադրող վաղակատար և հարակատար դերբայների միջև իմաստային տարբերություն չկա, ուստի **հարակատար + եմ / էի** կաղապարը արևմտահայերենում գործում է անխտիր բոլոր բայերի համար... Բացի այդ, դեր է կատարում նաև այն հանգամանքը, որ ներգործական սեռը, որպես կանոն, գործողություն է ցույց տալիս, իսկ կրավորական սեռը՝ վիճակ: Սա լիովին համահունչ է հարակատար դերբայների իմաստային առանձնահատկությանը, որի պատճառով էլ արևելահայերե-

նուն կրավորական սեռի բայերով արտահայտված հարակատարների նման կիրառությունը սովորական է... Այս ժամանակածնի մյուս տարբերությունը վերաբերում է նրա իմաստային կողմին: Արևմտահայերենում այն նույնանուն է վաղակատար դերբայով կազմվող ժամանակածների հետ և ցույց է տալիս խոսելու պահից առաջ կատարված—ավարտված գործողություն: **գրած է, կարդացած է** արտահայտում է քերականական նույն իմաստը. **ինչ գրեր է, կարդացեր է**, այսինքն մտնում է անցյալ ժամանակի բայածների հարացույցի մեջ» (38, 154—155):

Այսպիսով հարակատար դերբայը, բաղադրելով ժամանակածներ հարակատար ներկա և հարակատար անցյալ, արևմտահայերենում և՛ կերպային հատկանիշով (կատարված, ավարտված կերպ), և՛ վիճակային հատկությամբ (արտահայտում է ավարտված վիճակի գործողություն կամ եղելություն) հարաբերակից է վաղակատարին: Մինչդեռ արևելահայերենում **հարակատար + եմ / էի** կաղապարը իմաստային նրբերանգով էնայն տարբերվում է վաղակատարով կազմություններից, քանի որ արտահայտում է ընդգծված վիճակային հարաբերության իմաստ. երբեմն ուղղակի կոչվում է վիճակային ներկա (նստած եմ), վիճակային անցյալ (նստած էի):

Հարակատարը կազմում է նաև երկրորդական վերլուծական ժամանակների **նստած եղեր է, նստած ըլլալու է, նստած կ'ըլլանք** ևն, որոնք երկու գրականներում էլ (արևել.՝ **նստած եմ եղել, նստած է լինելու, նստած կլինենք** ևն) քիչ են գործածվում:

Հարակատար դերբայը գոյականաբար գործածվելիս ենթարկվում է ի հոլովման, հոգնակի ձև է ստանում (արևմտ. հոգնակին՝ ու հոլովման), կարող է հոդ ստանալ՝

ուղղ.	բերածը	բերածները
սեռ.—տր.	բերածին	բերածներուն
բաց.	բերածն	բերածներն
գործ.	բերածով	բերածներով

ինչպես արևելահայերենում, արևմտահայերենի հարակատարը կարող է համոռես գալ ածականական կիրառություններով (հիմնականում իբրև որոշիչ)՝ **աւարտուած աշխատանք, կանաչած արտ, մաշած հագուստ**, կամ «**Լեցուած բաժակը կաթիլ մը ջուրով կը յորդի**»:

Կարող է ունենալ նաև մակբայական կիրառություն՝ ձևի պարագայի պաշտոնով՝ «**Բազմոցին վրայ ընկողմանած՝** օրուան թերթերը այքբ կ'անցընէր», կամ՝ **զարմացած լսել, խնջացած բազմի**:

Գոյականաբար գործածվելիս ձեռք է բերում նաև գոյականին բնորոշ շարահյուսական գործառություններ (հիմնականում հողավոր ձեռքում), դառնում է ենթակա՝ «Իմ ուզածս ասիկա չէր», խնդիրներ «**Ըրածիդ հաւեցա՞ր**», «Այս պտուղներուն մէջէ փտածները գատտ», «**Ըսուածներէն բան չհասկցայ**» (ԵՏ), ևն:

Կարող է դրսևորել փոխանունություն՝ **նստած մարդ — նստածը, վիրաւորուած զինուոր — վիրաւորուածը, գերեվարուած մարդիկ — գերեվարուածները**:

Ընթացակցական դերբայ

Արտահայտում է դիմավոր բայով արտահայտված գործողությանը կամ եղելությանը զուգահեռ ընթացող ուրիշ գործողության գաղափար: Կազմվում է դերբայական հիմքից էն վերջավորությամբ՝ **աղօթելէն, լալէն, փշրելէն, ճեղքելէն**: Պատասխանում է **ի՞նչ ընելէն, ի՞նչ ըլլալէն** հարցումներին: Ըստ որում, **իլ, ուլ** մասնիկները փոխվում են **ել—ի ապրիլ — ապրելէն, խալսիլ — խալսելէն, հագնիլ — հագնելէն, թողուլ — թողելէն**:

Այս դերբայի գործիականը նախադասության մեջ կատարում է ձևի պարագայի շարահյուսական պաշտոն և իմաստով չի համընկնում արևելահայերենի համընթացական դերբային, որը նախադասության մեջ հանդես է գալիս ժամանակի պարագայի շարահյուսական պաշտոնով: «Թեև այս դերբայը բարբառային ծագում ունի,— գրում է Վ. Քոսյանը.— սակայն արևմտահայ գրական լեզվում բավական շատ է գործածվում ցույց տալով դիմավոր բայի արտահայտած գործողությանը համընթաց գործողության հատկանիշ և կատարելով ձևի պարագայի պաշտոն» (41, 230): Հակառակ դեպքում այն չի ընկալվում որպես ընթացակցական դերբայ, այլ դիտվում է անորոշ դերբայի բացառական հոլովով պատճառի պարագա՝ **ինչպես՝ «Այքերը ուռած էին լալէն»** (ինչէ՛ն, ինչո՞ւ): Մինչդեռ «**Հեռացաւ քու մասիդ խօսելէն**», «**Կը քալէր աղօթելէն**», «**Խօսեցաւ լալէն**» (ինչպէ՛ս):

Օրինակ՝ «Սաքիա՛, Սաքիա՛...» հեկեկաց ծայրը **լալեն**» (Ռ. Սևակ), «Մութ սեմեակիս մեջ կը շրջիմ առջի համբոյրն **անրջելեն**», «Յնուններն ուտի մը բաւ հեծօքը կու գայ **դողողլալեն**» (Մ. Մեծարեմն), «Մոնջելով և **լողլալեն** իր գաւակը փրկել՝ կ'ուզըր...» (Սիսմանթո), «Դուք, մամիկներ սեւազգեստ, ...Դուք կը փարիք նոր կեանքին **դողողլալեն** լուռ ու մունջ» (Վահե Գայկ):

Ստանձին շարահյուսական կառույցներուն դժվար է կողմնորոշվել՝ գործ ունենք ընթացակցական դերբայի՝, թե՛ անորոշի բացատրական հո-
լովի հետ, ինչպէս «Մարեցա **լալեն**» (ինչպէս **թ, թե՛ ինչու**):

Ընդհանուր առմամբ ընթացակցական դերբայը, մյուս անկախ դեր-
բայների համեմատությամբ, ունի գործածության ավելի քիչ հաճախա-
կանություն, այդ իսկ պատճառով առանձին քերականների կողմից չի
առանձնացվում որպես ինքնուրույն դերբայական ձև:

ժխտական դերբայ

ժխտականը պատկանում է այն դերբայների խմբին, որոնք ինքնու-
րույն, անկախ գործածություն չունեն, բայց ի տարբերություն մյուս դեր-
բայների՝ ժխտականը իմաստային որոշակիություն չունի: Կարելի է
ասել, «ժխտական դերբայը ցույց է տալիս մի գործողության կամ եղե-
լության գաղափար, որի կատարումը ժխտվում է օժանդակ բայի ժխ-
տական ձևով» (3, 261): Միջին հայերենում ժխտական դերբայը միայն
արտահայտություն չունի, սակայն գործառնող ձևերի շարքում, որոնց
մի մասը նախդրավոր կազմություն ունի (չէ ի տալ, չեն ի հաշտիլ, չես
ի ասել, չեն ի կարել), ամենից հաճախ հանդիպող կազմությունները
երկուսն են՝ օժանդակ բայի ժխտականով և անորոշ դերբայով՝ **չի տալ**,
չեն ուտել, **չի խղճալ**, **չէր շարժիլ**, և մյուսը՝ օժանդակ բայի
ժխտականով և անորոշ դերբայի լ ձայնորդի ռ-ի հենչունափոխված
ձևով՝ **չես լսեր**, **չես երթար**, **չես ուրանար**, **չի մնար** են (տես 7,
315–319): Առաջինը բնորոշ է Արարատյան բարբառին և մասնակի փո-
փոխություններով (դուրս է ընկնում լ մասնիկը, դերբայի Ե լծորդ
ձայնավոր փոխվում է ի-ի՝ **գրիլ – գրի, կարդալ – կարդա, խաղալ –**
խաղա) անցավ արևելահայ գրական լեզվին, իսկ մյուսը բնորոշ է
արևմտահայ բարբառներին, մասնավորապես Պոլսահայ բարբառին, և

նույնությամբ փոխանցվեց գրական արևմտահայերենին՝ **չեմ կարդար**,
չեմ գրեր, **չեմ խաղար** են: Միջին հայերենի համապատասխան լեզվա-
կան նյութի ուսումնասիրությունը հետազոտողին բերում է այն համոզ-
ման, որ արևմտահայ գրական ձևերը ամբողջությամբ համընկնում են
միջին հայերենի ձևերին, որոնք հենց գերիշխող էին միջին հայերենում
(տես 7, 320–321):

Արևմտահայերենի քերականության մեջ ժխտական դերբայի («բայի
բացասական ձև») ձևավորման խնդրին անդրադարձել են Ա. Այտընյա-
նը, Զապել Գ. Սաստուրը, Կ. Առաքելյանը և ուրիշներ: Ա. Այտընյանը թեև
ժխտականի դերբայական ձևը դերբայների շարքում չի քննում, սակայն
այլ առիթով բայականության մեջ հստակորեն առանձնացնում է «բա-
ցասական բայեր» և «բայի բացասական ձև» հասկացությունները: Առա-
ջին դեպքում արևմտահայ քերականը նկատի ունի բայի ժխտական խո-
նարհման ձևերը («Բացասական (կամ Ուրացական կամ ժխտական)
կ'ըստի բայ մ'որ գործողութիւնն ուրանալով, չէ՛ ըսելով կը բացատրէ.
ինչպէս **Չտեսնել, չեկալ, չենք լսիլ, չմոռնաք** եւայլն»), երկրորդ դեպ-
քում նկարագրվում է ժխտական դերբայի կազմությունը. «Ասիմանա-
կան ներկայն ու անկատարը կը կազմուին 1. եմ եական բային բացասա-
կանով, եւ 2. իւրաքանչիւր բային բացասական ձեւովը: Բայի մը
Բացասական ձեւը կը շինուի՝ անբերութիւն ծայրի լ գիրը ըլի փոխելով,
այսպէս. **Լսեր, սորվիր, կարդար, մոռնար**:— **Չեմ ըներ, չեմ ըսեր,**
փոխուիր, կարդացուիր, մոռցուիր, եւայլն»: Անկատար անցյալի կազ-
մության և գրության առանձին սխալներ, որոնք տարածված էին
արևմտահայոց խոսքում (ինչպէս **չէր տեսնուէր>չէր տեսնուր**, **չէր**
գործէր>չէր գործեր, **չէր լսէր>չէր լսեր**, **չէինք կասկածէր>չէինք**
կասկածոր) Այտընյանը բացատրում է ժխտական դերբայը ընդունելու
հանգամանքով: Այդ սխալը, գրում է նա, «յառաջ եկած է բացասական
ձեւը չճանչնալէն եւ անկատարի հետ չփոքելէն» (տես 14, 82, 86, տես
նաև 22, 175, 15, 132–133 են):

Այսպիսով՝ **արևելահայերենում** ժխտական դերբայը կազմվել է ան-
որոշ դերբայից, որի լ վերջնամասնիկը ընկնում է, իսկ է խոնարհումը
դառնում է ի, կամ այլ կերպ ասած՝ կազմվում է ներկայի հիմքից՝ ա և ի

վերջավորություններով. ա են ստանում ա խոնարհման կարգալ – կարդա, խաղալ – խաղա, մոտենալ – մոտենա, ի ե խոնարհման բայերը, ինչպես երգել – երգի, գրել – գրի, թռչել – թռչի:

Արևմտահայերենում անորոշի լ–ն փոխվում է ր–ի՝ վազել – վազեր, կարդալ – կարդար: Ի խոնարհման բայերը ունենում են գուգածներ խօսիր // խօսեր, ապրիր // ապրեր, փախչիր // փախչեր, գրուիր // գրուեր:

Ի–ով կազմությունները գործածվում են սահմանական եղանակի ներկա ժամանակի ժխտական ձևերի կազմության մեջ չեմ խօսիր, չես խօսիր, չի խօսիր, չեմ փախչիր, չես փախչիր, չի փախչիր, իսկ ե–ով ձևերը անցյալ ժամանակի կազմության մեջ չէի խօսեր, չէիր խօսեր, չէր խօսեր, չէի փախչեր, չէիր փախչեր, չէր փախչեր ևն:

Արևմտահայերենում ե և ի խոնարհման բայերի դեպքում ժխտական դերբայը ձևային ընդհանրություններ ունի վաղակատարի հետ. ձևով ամբողջությամբ համընկնում են ե խոնարհման բայերը վազեր (եմ) – վաղակատար / (չեմ) վազեր – ժխտական, գրեր (ի) – վաղակատար / (չի) գրեր – ժխտական ևն, իսկ ի խոնարհման բայերը ձևով համընկնում են ե–ով տարբերակներում խօսեր (եմ) – վաղակատար / (չի) խօսեր – ժխտական: Գործ ունենք քերականական համամուտության հետ:

Ինչպես արևելահայերենում, այստեղ նույնպես ժխտական դերբայը գործածվում է օժանդակ բայի միայն ժխտական ձևերի հետ, արևելահայերենում կազմում է ենթադրական եղանակի ժխտական ձևերը, իսկ արևմտահայերենում՝ սահմանական եղանակի ժխտական ներկան և անցյալը

Արևել․	կարդում եմ / չեմ կարդում գրում եմ / չեմ գրում խոսում եմ / չեմ խոսում	կարդում էի / չէի կարդում գրում էի / չէի գրում խոսում էի / չէի խոսում
Արևմտ․	կը կարդամ / չեմ կարդար կը խօսիմ / չեմ խօսիր կը գրեմ / չեմ գրեր	կը կարդայի / չէի կարդար կը խօսեի / չէի խօսեր կը գրեի / չէի գրեր

Ապառնի (ապակատար) դերբայ

Արտահայտում է կատարվելիք գործողության ընդհանուր գաղափար: Պատասխանում է ի՞նչ ընելու, ի՞նչ ըլլալու հարցումներին: Կազմվում է ու մասնիկով անորոշի ձևերից, այսինքն դերբայական հիմքից. ըստ որում, ի և ու լծորդները փոխվում են ե–ի:

գրել – գրելու	թողուլ – թողելու
սորվիլ – սորվելու	կարդալ – կարդալու
թռչիլ – թռչելու	խօսիլ – խօսելու
սառիլ – սառելու	մոտեցնել – մոտեցնելու

Ձևով ապառնի դերբայը նույնանում է անորոշ դերբայի սեռական–տրականին. «Սորվելու եկած է» (անորոշ), «Վահան դասը աղէկ ըր սորվելու է» (ապառնի):

Միանալով օժանդակ բայի ներկայի և անցյալի ձևերին կազմում է հարկադրական եղանակի ապառնի և անցյալի ապառնի ժամանակածներ, որոնք գրավոր գրական լեզվում շատ գործածական չեն: Դրանք ունեն արևելահայերենի հարկադրական եղանակի իմաստ գրելու է – պիտի գրի, ըսելու էր – պիտի ասեր. «Վաղը առտու կանուխ ընթերցատուն երթալու է» (= պետք է գնա):

Երկու գրականներում էլ կազմում է նաև բաղադրյալ երկրորդական ժամանակածներ գրելու ըլլամ, գրելու եղած էի, գրելու կըլլամ ևն:

Վաղակատար դերբայ

Տույց է տալիս գործողությունը կատարված, ավարտված վիճակում կամ արտահայտում է կատարված գործողության ընդհանուր գաղափար: Արևմտահայերենում կազմվում է եր մասնիկով, որը դրվում է ե, ի խոնարհման աններածանց բայերի ներկայի, իսկ մյուս բայերի անցյալի հիմքի վրա. ի խոնարհումը փոխվում է ե–ի: Պատասխանում է ի՞նչ ըրեր, ի՞նչ եղեր հարցումներին:

գրել→գր – գրեր	մոռնալ→մոռց – մոռցեր
հաւնիլ→հաւն – հաւներ	հարցնել→հարցուց – հարցուցեր

թռչիլ→թռ – թռեր
մտնել→մտ – մտեր

մօտենալ→մօտեց – մօտեցեր
մօտեցնել→մօտեցուց – մօտեցուցեր

Միանալով օժանդակ բայի ներկայի և անցյալի ձևերին վաղակատարը կազմում է սահմանական եղանակի վաղակատար ներկա և վաղակատար անցյալ ժամանակաձևեր վազեր եմ, վազեր էի ևն:

Սպաննել, հանգչիլ, կառչիլ, խրտչիլ բայերի վաղակատարը կազմվում է ներկայի հիմքից:

Ենթակայական դերբայ

Արտահայտում է մի բան անող կամ եղող առարկայի գործողության ընդհանուր գաղափար որպես առարկայի հատկանիշ. պատասխանում է **ի՞նչ ընող, ի՞նչ եղող** հարցումների, կազմվում է ող վերջավորությամբ, որն ավելանում է **ե, ի** խոնարհման բայերի ներկայի և **ա** խոնարհման բայերի անցյալի հիմքի վրա

գրել→գր – գրող
հարցնել→հարցն – հարցնող
հաւնիլ→հաւն – հաւնող
մտնել→մտն – մտնող

մոռնալ→մոռց – մոռցող
մօտենալ→մօտեց – մօտեցող
թռչիլ→թռչ – թռչող
մօտեցնել→մօտեցն – մօտեցնող

Փոխանվանաբար գործածվելիս եզակին արևմտահայերենում ենթարկվում է **ի** հոլովման, իսկ հոգնակին՝ ու հոլովման. կարող է հոգ ստանալ

ուղղ.	ըսողը	ըսողները
սեռ.—որ.	ըսողին	ըսողներուն
բաց.	ըսողէն	ըսողներէն
գործ.	ըսողով	ըսողներով

Ենթակայական դերբայը որպես անկախ դերբայ, փոխանվանաբար գործածվելով, կարող է հանդես գալ գոյականին բնորոշ շարահյուսական կիրառություններով, ինչպես արևելահայերենում. դառնում է ենթակա «Վերջին խնդացողը լաւ կը խնդայ», «Պատուով մեռնողը փառքով կ'ապրի», «Յարգողները կը յարգուին», հատկացուցիչ «Եօթ տարի է

չեմ տեսեր, տեսնողին աչքին մեռնիմ», խնդիրներ «Աճիկա ուշի ուշով մըտիկ կ'ընէր երգողը», «Գարունը խանդավառութիւն կը բերէ ապրողներուն», որոշիչ «Չոտող ջուրը չի նեխիր», «Գլորող քարը մամուլ չի բռներ», «Իրենց ուխտը դիժող մարդոցմէ մի ախորժեր»:

Այս դերբայը եմ օժանդակ բայի հետ միանալիս կազմում է բաղադրյալ ստորոգյալ:

Որոշ բայերի ենթակայական դերբայները արևմտահայերենում նույնպես վերածվել են գոյականի (խոսքի մասերի փոխանցում) **ծնողք, ուսանող, գրող, ասունբող, յարձակող, ծառայող, մտածող** ևն: Դրանց մեջ բայական իմաստը մթազնած է, գործողություն ցույց չեն տալիս: Եվ դրանց խոսքիմասային պատկանելությունը որոշելիս պետք է հաշվի առնել շարահյուսական կիրառությունները:

Այսպիսով դերբայների համադրական ընդհանուր պատկերը արևելահայերենում և արևմտահայերենում այսպիսին է (համառոտության համար տրվում են կազմությանը ոչ բոլոր բայերը).

Արևելահայերեն

Անոր.	գրել	սովորել	կարդալ	թողնել
Չար.	գրած	սովորած	կարդացած	թողած
Չանընթ.	գրելիս	սովորելիս	կարդալիս	թողնելիս
Ժխտ.	գրի	սովորի	կարդա	թողնի
Ապ.	գրելու	սովորելու	կարդալու	թողնելու
Վաղ.	գրել	սովորել	կարդացել	թողել
Ենթ.	գրող	սովորող	կարդացող	թողնող

Անոր.	թռչել	մտնել	մոտենալ	հասցնել
Չար.	թռած	մտած	մոտեցած	հասցրած
Չանընթ.	թռչելիս	մտնելիս	մոտենալիս	հասցնելիս
Ժխտ.	թռչի	մտնի	մոտենա	հասցնի
Ապ.	թռչելու	մտնելու	մոտենալու	հասցնելու
Վաղ.	թռել	մտնել	մոտեցել	հասցրել
Ենթ.	թռչող	մտնող	մոտեցող	հասցնող

Արևմտահայերեն

Անոր.	գրել	ապրիլ	կարդալ	թողիլ
Յոր.	գրած	սորված	կարդացած	թողած
Ընթաց.	գրելէն	սորվելէն	կարդալէն	թողելէն
Ժխտ.	գրեր	սորվիր // սորվեր	կարդար	թողեր
Ապ.	գրելու	սորվելու	կարդալու	թողելու
Վաղ.	գրեր	սորվեր	կարդացեր	թողեր
Ենթ.	գրող	սորվող	կարդացող	թողող
Անոր.	թռչիլ	մտնել	մտնեալ	հասցնել
Յոր.	թռած	մտած	մտեցած	հասցուցած
Ընթաց.	թռչելէն	մտնելէն	մտնեալէն	հասցնելէն
Ժխտ.	թռչիր // թռչեր	մտներ	մտնար	հասցներ
Ապ.	թռչելու	մտնելու	մտնեալու	հասցնելու
Վաղ.	թռեր	մտեր	մտեցեր	հասցուցեր
Ենթ.	թռչող	մտնող	մտեցող	հասցնող

ԲԱՅԻ ԴԻՄԱՎՈՐ ԿԱՏ ԵՂԱՆԱԿԱՅԻՆ ՉԵՎԵՐ

Ի տարբերություն արևելահայերենի բայական հինգ եղանակների՝ սահմանական, ըղծական, ենթադրական, հարկադրական և հրամայական, արևմտահայերենում բայն ունի չորս եղանակ **սահմանական, ըղծական, հարկադրական և հրամայական**: Արևելահայերենի ենթադրական եղանակի ձևերը հանրակցում են արևմտահայերենի սահմանական եղանակի անկատարի կազմություններին և սահմանական եղանակի ժամանակաձևեր են, իսկ հարկադրականի ժամանակաձևերը արևմտահայերենում սահմանականի ապառնիի ձևեր են:

Ապառնի դերբայով կազմությունները արևմտահայ քերականագիտության մեջ ավանդաբար համարվել են սահմանական եղանակի ժամանակաձևեր, բեն, որպես կանոն, միաժամանակ նշվել է դրանց իմաստային նույնությունը արևելահայերենի հարկադրական եղանակի ժամանակաձևերի հետ: Արևմտահայերենին նվիրված վերջին քերականագիտական աշխատություններում, սակայն, այդ բայաձևերը արդարացի-

որեն ներկայացվում են որպես հարկադրական եղանակի կազմություններ այն հիմնավորմամբ, որ դրանք, ինչպես արևելահայերենի հարկադրական եղանակի ձևերը, ցույց են տալիս հարկադրանքով կատարվելիք գործողություն, «հարկադրանք, բան մը ընելու պարտաւորութիւն»։ «Մեր հարկադրական եղանակի այս երկու ժամանակները,— գրում է արևմտահայ քերական էդ. Տասնապետյանը,— արևելահայերենի մեջ սահմանականի ապառնի ձևերն են, իսկ մեր սահմանականի ապառնի ձևերը արևելահայերենի հարկադրական եղանակի ժամանակներն են» (39, 53): Այս համոզմունքն ունի նաև Ռ. Սաքապետոյանը. «Ապակատար (ապառնի) դերբայով և օժանդակ բայով կազմվող բաղադրյալ դիմավոր ձևերը,— գրում է նա,— արտահայտում են հարկադրանքով, ստիպողաբար կատարվելիք գործողություն, այսինքն ձևավորում են արևմտահայերենի բայի հարկադրական եղանակի բայաձևերը»: Արևմտահայերենի բայական համակարգում Ռ. Սաքապետոյանն առանձնացնում է չորս եղանակ (տե՛ս 38, 159):

Այս գրքում նույնպես ապառնի դերբայով կազմությունները ներկայացվում են որպես հարկադրական եղանակի ժամանակաձևեր **հարկադրական ապառնի և հարկադրական անցյալի ապառնի**:

Արևմտահայերենում վերլուծական են սահմանականի դրական խոնարհման չորս ժամանակաձևեր վաղակատար ներկա և վաղակատար անցյալ, հարակատար ներկա և հարակատար անցյալ, ժխտական խոնարհման սահմանական ներկայի և անցյալի ձևերը, ինչպես նաև հարկադրական եղանակի ժամանակաձևերը, **համադրական են** սահմանականի հինգ ձևեր սահմանական ներկա և անցյալ, անցյալ կատարյալ, ապառնի, անցյալի ապառնի, ինչպես նաև ըղծական և հրամայական եղանակների ձևերը:

Ըղծական եղանակ

Ցույց է տալիս գործողության կատարման իղծ, ցանկություն, տենչանք: Ունի երկու ժամանակ **ապառնի և անցյալի ապառնի**: Բոլոր բայերը արևմտահայերենում կազմվում են ներկայի հիմքից այնպիսի վերջավորություններով, որոնք տարբերակվում են ըստ խոնարհումների (ժողողությունների):

Բացի լծորդությանը պայմանավորված տարբերություններից արևմտահայերենում ըզծականի վերջավորությունները ունեն մասնակի այլ տարբերություններ. ըզծական ապառնիի եզակի երրորդ դեմքը **ե** խոնարհման բայերի համար, ի տարբերություն արևելահայերենի, ունի ոչ թե **ի**, այլ է վերջավորություն, օր. **գրե, երգե, յղկե**: Բացի այդ, ըզծական անցյալի ապառնիի վերջավորությունները, ուղղագրության ընդունված սկզբունքներով, **ե** և ի խոնարհման բայերի դեպքում գրվում են է-ով, օր. **գրեի, խօսեիք, հանդիպեիք, լսեիք**:

Խոնարհման ընդհանուր պատկերը այսպիսին է (որպես օրինակ բերվում են **գրել, սորվիլ, կարդալ** բայերը).

Ըզծական ապառնի

Ե խոնարհում		Ի խոնարհում		Ա խոնարհում	
-եմ	-ենք	-իմ	-ինք	-ամ	-անք
-ես	-եք	-իս	-իք	-աս	-աք
-է	-են	-ի	-ին	-այ	-ան
գրեմ	գրենք	սորվիմ	սորվինք	կարդամ	կարդանք
գրես	գրեք	սորվիս	սորվիք	կարդաս	կարդաք
գրե	գրեն	սորվի	սորվին	կարդայ	կարդան

Ըզծական անցյալի ապառնի

Ե խոնարհում		Ի խոնարհում		Ա խոնարհում	
-էի	-էինք	-իի	-իինք	-այի	-այինք
-իրի	-իրեք	-իր	-իրեք	-այիր	-այինք
-էր	-էին	-էր	-էին	-ար	-արինք
գրեի	գրեինք	սորվեի	սորվեինք	կարդայի	կարդայինք
գրիրի	գրիրեք	սորվիր	սորվիրեք	կարդայիր	կարդայիրեք
գրեր	գրեին	սորվեր	սորվերինք	կարդար	կարդարինք

Ծանոթություն: Այս եղանակը արևմտահայերենում կոչվում է նաև ստորադասական, քանի որ այն հաճախ է գործածվում երկրորդական (ստորադաս) նախադասություններում:

Ըզծական եղանակի հետ երբեմն գործածվում է **թող** բառը, որը **թողուլ** բայի հրամայականի եզակին է, բայց ըզծականի հետ հանդես է գա-

լիս որպես եղանակավորող և մեղմ հրամանի երանգ է հաղորդում խոսքին **թող երթայ, թող ըլլայ, թող սորվին**:

Ըզծական անցյալի ապառնին իր եղանակային բովանդակությամբ ըստ էության չի տարբերվում ըզծական ապառնիից, թերևս միայն այն տարբերությունը պետք է նշել, որ ըզծական անցյալի ապառնին ցույց է տալիս մի չիրականացած ցանկություն անցյալում:

Ըզծականի ձևերը **կիրառության տարբերություններ** չունեն արևմտահայերենում և արևելահայերենում: Իրենց արտահայտած իմաստի համապատասխան ավելի հաճախ գործածվում են ստորադասական նախադասություններում:

Կարող են կիրառվել.

Պայմանի երկրորդական նախադասություններում «Աբխտողմ աղա... թերևս հետեւեալ օրն ալ չէր բանար աչերն, եթէ փողոցի վաճառականներն առատուուն իրենց ահարու ծայներովն չխռովէին անոր քունը» (Յ. Պարոնյան), «էշ մը եթէ ծօղու երկու տոպրակի միջեւ, մէկն միւսին երթալէն օրը կ'անցնէ անօրի»:

Խնդիր երկրորդական նախադասություններում «Վարչապետ Ռաֆիք Զարիբի հայտարարեց, որ թուրք-ամերիկեան-խորալեւեան նախատեսուող ռազմափորձերը ոչինչով կրնան արգելք հանդիսանալ Լիբանանի, որ ամիկա հետապնդէ Իսրայէլի կողմէ գրաւուած հողերու ազատագրումը» («Ազգայկ»):

Կարող են արտահայտել հորդոր, մեղմ հրաման, պատվեր «Չարէն **թող վախճայ** ան, ով չէ տիրեր իր մարմնին ու բնազդներուն. սատանայի իրականութիւնը բնազդներու վրայ է միայն» (Լ. Շանթ), «Անոնք որոնք բաւարար աշխատած կը նկատեն իրենք զիրենք **թող** հանգիստի քաշուին: Միւսները **անապարեն**. թերևս անձրել» (ԴԶ), «**Յիշենք** բարբառով գրուած քանի մը գործեր»:

Ըզծականի ձևերով արտահայտվում են նաև անծածքներ և օրինանքներ «Թո՛ղ ճակատիդ վրայ **գրուի** Զարիբ սաղմոս իմաստութեան ...Թո՛ղ քու ավիզ գարիին Զազար ոչխար **երկարին**» (Ղ. Վարուժան):

Սահմանական եղանակ

Տույց է տալիս խոսողի տեսակետից հաստատապես կատարվող, կատարված կամ կատարելի գործողություն:

Սահմանական եղանակի բայաձևերը կազմությամբ բաժանվում են երկու խմբի՝

1. **Վերլուծական** կամ **բաղադրյալ**, որոնք արևելահայերենում կազմվում են անկատար, ապառնի և վաղակատար դերբայներով և օժանդակ բայի ներկայի և անցյալի ձևերով, իսկ արևմտահայերենում՝ վաղակատար, հարակատար դերբայներով և օժանդակ բայի ներկայի և անցյալի ձևերով: Կազմության սկզբունքը երկու գրականներում էլ նույնն է՝ **դերբայ + օժանդակ բայ**: տարբերությունն այն է, որ արևմտահայերենում, ինչպես նշվեց, վերլուծական ժամանակաձևեր ունի նաև հարակատար դերբայը (եթե նկատի ունենանք, որ արևելահայերենում հարակատարը ոչ բոլոր բայերից է կազմում ժամանակաձևեր), և բացակայում են անկատարով կազմվող վերլուծական ձևերը:

2. **Համադրական** կամ **պարզ** ժամանակաձևեր. **արևելահայերենում** սահմանական եղանակն ունի մեկ համադրական ձև՝ անցյալ կատարյալ. **արևմտահայերենում** համադրական են հինգ ժամանակաձև: Կազմության ընդհանուր սկզբունքով համընկնում է **անցյալ կատարյալը** (բայսիմիք + վերջավորություն): Մյուսները ունեն կազմության մասնակի տարբերություններ. բաղադրվում են **կը** կամ **պիտի** եղանակիչով և բայի խոնարհված ձևերով՝ անկատար ներկա (**կը գրեմ**), անկատար անցյալ (**կը գրեի**), ապառնի (**պիտի գրեմ**), անցյալի ապառնի (**պիտի գրեի**):

Ներկա ժամանակը, ինչպես արևելահայերենում, ունի մեկ ձև՝
անկատար ներկա **կը գրեմ:**

Անցյալ ժամանակն ունի յոթ ձև

1. անկատար անցյալ	կը գրեի
2. հարակատար ներկա	գրած եմ
3. հարակատար անցյալ	գրած էի
4. վաղակատար ներկա	գրել եմ
5. վաղակատար անցյալ	գրել էի

6. անցյալի ապառնի	պիտի գրեի
7. անցյալ կատարյալ	գրեցի

Ապառնի ժամանակն ունի մեկ ձև՝
ապառնի կամ համադրական ապառնի՝ **պիտի գրեմ**

Նախ քննենք **համադրական ժամանակաձևերը**: Դրանք հինգն են:

1. Անկատար ներկա

Կազմվում է **կը** մասնիկով և ըզծական ապառնու ձևերով: Չայնավորով սկսվող բայերից առաջ **կը** մասնիկի ը ծայրավորը սղվում է, որի փոխարեն դրվում է ապաքարց՝ **կ' – կ'ըտ, կ'ուզէ, կ'երթայ**:

Բացառություն են կազմում **գալ, լալ, տալ** միավանկ բայերը, որոնք սահմանական ներկան են անցյալը կազմում են **կու** մասնիկով, որը գրվում է բայերից առանձին՝ **կու գա, կու լա, կու տա**:

Սկ, սպ, ստ, շտ, զք, սք, զզ, սք և նման հնչյունակապակցություններով սկսվող բայերից առաջ դրվում է **կը** և ոչ թե **կ'**, ինչպես **կը զգայ, կը սպասէ, կը սկսէ**:

Կու մասնիկի գործածության առաջին օրինակները գալիս են 12–րդ դարից (հանդիպում են Ներսես Շնորհալու առակներում **Քան զծիրանի ծով կու ծփայ, ի քառչ կու գայ** են): Ավելորդ չենք համարում մի երկու խոսք սանլ այդ մասնիկի (**կու, կ', կը**) առաջացման մասին: Կան տարբեր կարծիքներ: Դրանցից իշխող են երկուսը՝ Արսեն Այտընյանի և Մանուկ Աբեղյանի տեսակետները: Ա. Այտընյանը կու մասնիկի ծագումը կապում է գրաբարյան **կայ ու** ձևի հետ. «հնոց **կու** մասնիկը, — գրում է նա, — **կայ ու** բառերուն բաղադրութիւնն է, եւ թէ ամփոփմամբ ըսուած է **կ'ու նայի** փիսլ. **կայ ու նայի**. — **կ'ու ուտէ**՝ փիսլ. **կայ եւ ուտէ**. — **կ'ու կապէ**՝ փիսլ. **կայ ու կապէ**. որ յետոյ ընդհանուր ձեւ մ'եղած է մնացած դէմքերուն ալ. **կու լսենք**՝ փիսլ. **կանք ու լսենք, կու տեսանէր**. փիսլ. **կայր ու տեսանէր**. եայլն» (14, 75): Արևմտահայ քերականներից մեծ հայազետի կարծիքը պաշտպանում է Հովհաննես Գագանձյանը և տալիս իր հիմնավոր բացատրությունը. «Սյս կը, կու մասնիկը ծագած է սղմամբ հին կայ ու... ոճէն որ ցանցառաբար կ'երեկի գրաբարի մէջ, ինչպէս կայ ու տեսանէ, կայ ու մնայ, կայ ու հայի են: Աշխարհաբարի այժմեան ստորա-

դասական ներկայ եւ անկատարի ձեւերը սահմանակամի յատուկ էին գրաբարի մէջ որ ուրոյն ձեւեր ունեւ ստորդասակամի յատուկ, ինչպէս սահմանակամ **խօսիմ**, ստորդասակամ **խօսիցիմ** եւ: Ժամանակ անցնելով գրաբար ստորդասակամի ձեւերը գործածութենէ ինկան եւ սահմանակամի ձեւերը բռնեցին անոնց տեղ, որով միջին հայերէնի մէջ այս **կայ ու...** ոճով բաղադրելի ձեւերը գործածուեցան սահմանակամ ներկայ եւ անկատարի իմաստով, եւ հետզհետ ընդհանրացան. **կայ ու...** տղուելով վերածուեցաւ **կու**, եւ ապա **կը** աննշանակ մասնիկներուն» (19, 162): Սկզբունքորեն այս տեսակեւոյն է նաև Գրայչա Աճառյանը, որը մասնիկի առաջացումը կապում է **կալ** (**կենալ**, **կանգնել**, **գոյություն ունենալ** «իբրև օժանդակ բայակերտ գործածական է շատ լեզուների մեջ») բայի հետ իբրև լրացուցիչ փաստարկներ բերելով **կեսարիայի** բարբառի անկատարի ժխտակէտը ձևերից: «Կասկած չկա,— գրում է նա,— որ այս բոլորի մեջ **չկամ**, **չկաս**, **չկար** զանազան խոնարհիլայ ձևերն են **կալ** «կենալ» բայի, որից ածանցված է նաև **կայ ու կու**» (13, 394–398): Գետազայում, ըստ նրա, **կու** մասնիկը ու ծայնավորի հնչյունափոխությամբ տվել է բաղաձայնից առաջ **կը**, իսկ ծայնավորից առաջ **կ'**, ինչպես **կը կարդամ**, **կը կատարեմ**, **կ'ըսեմ**, **կ'երթամ** եւ:

Փոքր-ինչ տարբեր է Մանուկ Աբեղյանի դիրքորոշումը: Նա հիմնատի է հիմնավորված չի համարում Այտընյանի կարծիքը այն պատճառաբանությամբ, որ նախ ««**կամ**» բայով կազմված Սահմանակամ ձևերի համար սակավաթիվ օրինակներ միայն կան», մինչդեռ, ըստ լեզվաբանի,

5 Ի դեպ, իր տեսակետը շարադրելիս այդ մասին կասկածներ է հայտնում հենց ինքը Ա. Այտընյանը. «Բայց եւ այնպէս — գրում է նա,— չենք կրնար հաստատել քէ ատեն մը բովանդակ սահմ. ներկայ եւ անկատար ժամանակներն առ հասարակ այս ձեւով եղած ըլլան, վասնզի այսպիսի ընդհանրութեան բառական օրինակ չունինք. մասնաւոր քէ հարկ է ըսել որ այս (**կայ ու**) ձեւը միայն երբեմն կը գործածուէր» (14, 77): **Կայ ու** ձևից **կու** մասնիկի առաջացման վերաբերյալ տեսակետը որոշ վերապահությամբ է ընդունում նաև գերոսմացի հայագետ Փոզէշ Կարապետ Խաչատրյան իբրև փաստարկ ունենալով իրեն և միջնադարի գրականության մեջ այդ ձևի ասակալից գործածությունը: Գարջի վերաբերյալ շատ ուշագրավ է Գր. Աճառյանի բացատրությունը սկզբունքորեն չփորձելով մերժել քննվող ներակամական ձևի հավակարճ գործածության փաստը նա գրում է. «Բայց այս էլ տվորական երևույթ է լեզուների մեջ: Լեզվի մեջ գտնված բացատի մի դեպք, մի միակ երևույթ ըստկան է որ նա ունենա ավելի հարմարություն, վաճ փաստի մի դեպք, մի միակ երևույթ ըստկան է որ նա ունենա ավելի հարմարություն, որ կ'ըստ մյուս ձևերը, համարած սկի տարածվել և քիչ ժամանակի մեջ այնպես կ'առատան, որ կ'ըստ մյուս ձևերը և մի միակ տարածվող կոչանք: Լույնիսի **կու** ձևը, որ այնպես տվորարար կան դարձավ հետո. «Նույն զոքոց մեջ դեռ ցանցառ է» գործածվում (ըստ Այտն. Բ, 77), և Միխայիլյան Գրայչան դեռ երկու օրինակ միայն ունի, ինչպես որ երկու օրինակ ունի **կայ** և... ձևով» (13, 395):

դա չէր կարող իր մնայուն հետքը չթողնել իրեն կամ միջին հայերենում և արդի բարբառներում, և երկրորդ Այտընյանը չի նշում գտնե մեկ օրինակ, որի մեջ **կայ ու** ձևը դրված լիներ ներկայի ոչ թե եզակի երրորդ դեմքի, այլ մյուս դեմքերի վրա. «Պետք է կարծել,— եզրակացնում է Աբեղյանը,— որ այդ «**կամ**» բայի գործածությունը Սահմ. եղանակը որոշելու համար լուկ առանձնացած դարձվածներ են եղել և այդպես էլ մնացել են ու չեն վերածվել խոնարհման ձևերի»: Ա. Աբեղյանը առաջ է քաշում **կու** մասնիկի առաջացման իր տեսակետը. «**ԿՈՒ**» մասնիկի իրեն ձևն է «**ԿՈՅ**»,— գրում է նա,— որ երևում է ձեռագիրների մեջ, ինչպես Այդ գարշելի ծայրերը, որ դու **կոյ հանես**, ոչ ի սաղմոսն կայ... Թագաւորին փեսայն բժշկութիւն **կոյ առնէ** և դես հանէ: Այս քանի՞ տարի կայ որ **կոյ վարեն** և **կոյ վաստակեն**—գիտան դու **կոյտես** և գարդն ինձի **կոյ կերցես**... Արդ, այս «**կոյ**» մասնիկի սկզբնական եղել է մի անկախ բառ «**ահա**» նշանակությամբ, ինչպես և միջին և այժմ մնում է զանազան բարբառների մեջ **կո**, **կոյ**, **գո**, **գոյ** ձևերով. այսպես, օրինակ Աճառյանի «Գալեբերեն զավատական բառարանի» մեջ գտնում ենք այդ բառը «**կօ**» ձևով դրված, դիմազը գործածության տեղեր նշանակված են՝ խոյ, Խիզան, Խլաք, Սիւն, Սալմաստ, Վան» (2, 316–317):

Սկզբունքորեն երկու տեսակետերն էլ հանգում են որոշակի սկզբնաձևից (**կայ ու** կամ **կոյ**, որոնք, ի դեպ, իմաստային սերտ առնչություն ունեն) **կու** մասնիկի առաջացմանը, որը հետագա հնչյունափոխությամբ վերածվել է **կը** և **կ'** (միայն երեք բայի համար **կու**) ձևերի:

Խոնարհման ընդհանուր պատկերներ այսպիսին է.

Ե խոնարհում		Ի խոնարհում		Ա խոնարհում	
կը գրեմ	կը գրենք	կը սորվիմ	կը սորվիք	կը կարդամ	կը կարդանք
կը գրես	կը գրեք	կը սորվիս	կը սորվիք	կը կարդաս	կը կարդաք
կը գրէ	կը գրեն	կը սորվի	կը սորվից	կը կարդայ	կը կարդան
կերգեմ	կերգենք	կը զգամ	կը զգանք	կու գամ	կու գանք
կերգես	կերգեք	կը զգաս	կը զգաք	կու գաս	կու գաք
կերգէ	կերգեն	կը զգայ	կը զգան	կու գայ	կու գան

Յիշեցնենք, որ ե խոնարհման բայերը հոգնակի երկրորդ դեմքում ունենում են էք վերջավորություն, իսկ եզակի երրորդ դեմքում է, ինչպես ըզծակահի բայաձևերում է:

Ինչպես արևելահայերենում, այնպես էլ արևմտահայերենում անկատար ներկան արտահայտում է իմաստային այլևայլ հարաբերություններ: Կարող է արտահայտել

ա) ընդհանրապես կատարվող գործողություն (**ընդհանրական ներկա**)՝ «Չամալսարան կը սորվիմ», կամ «Քեզի կ'ըսեն հին աստուածները կ'ապրին... կ'ապրին իրենց զուրթ ու եռուն կեանքը. լի, շարժուն ու յարակիտիք: Մենք կ'աղօթենք, անոնք կ'ապրին» (Լ. Շանթ),

խոսելու պահին կատարվող, շարունակվող գործողություն (**շարունակական ներկա**)՝ «Դաս կը սորվիմ», կամ «Սիւք մը կ'անցնի, տեղուներ ծափ կը գարնեն ցնծազին. Վարն ջուրը կը խայտայ, կը խնդայ լոյսն ալ վերեն» (Մ. Մեծարենց), «Ուրիշ խոսք մը՝ անելի բախտաւոր կը նայի կարօտով հեռուն, հորհրդային Չայաստամին» (Ա. Օստուկյան),

բ) պատմական իրողություն, եղելություն իբրև անցյալում կատարված՝ ավարտված գործողություն (**պատմական ներկա**)՝ «Ա. Չօպանեան կը տեղափոխուի Փարիզ: 1998-ին հոն կը հիմնադրէ «Անահիտ» գրական-գեղարուեստական հանդէսը»:

Կարող է գործածվել առածներում և ասցվածքներում (**առածական ներկա**)՝ «Երկաթը տաք տաք կը ծծեն», «Քամի ցանողը փոթրիկ կը հնծ», «Խորհուրդ լսել չգիտցողը օգնութիւն գտնել չի կրնար», «Տաշած քարը գետինը չի մնար», «Քամիին բերածը քամին կը տանի», «Մէկ ծաղիկով գարուն չի գար»:

Ներկայի ձևում կարող է արտահայտել անցյալ կամ ապառնի ժամանակների իմաստ՝ խոսքին ավելի հավաստիություն և կենդանություն տալու համար՝ «Չէր մքնած: Տուն կ'երթամ և ի'նչ կը տեսնիմ. բոլորն ալ մեկնած էին», «Վաղը կ'երթանք վարժարան», կամ «Բարեկամներէ յմեկուն անուան տօնախմբութեան ներկայ գտնուիլ կը փափաքիս: Ընթրելէն յետոյ կ'ենես, բարեկամիդ տունը կ'երթաս, ուր սիրալիք ընդունելութիւն մը կը գտնես...»: Երկրորդ դեպքում ապառնի իմաստով գործածվելիս անկատար ներկան կարող է արտահայտել արևելահայերենի ենթադրական եղանակի իմաստ, ինչպես՝ «Վաղը վայրի այծի փոսթ միլքան մը կը շինեմ ինձ,— կը շինեմ տրեխներ... անտառէն

ճամբորդի գաւազանս կը կտրեն... ու մենք ճամբայ կ'իյնանք դէպի իմ Չայրենի գիւղն ւաերակ...» (Չամաստեղ):

Անկատար ներկան արևելահայերենի ենթադրական եղանակի իմաստ է արտահայտում նաև այն դեպքում, եթե գործածվում է պայմանի պարագա երկրորդական նախադասություն ունեցող բարդ ստորադասական նախադասության կազմում որպես գլխավոր նախադասության ստորոգյալ՝ «Չեզի կու գամ, եթէ ինձի հետ խօսելու ցանկութիւն ունիք»:

Արևմտահայ խոսակցական լեզվում շարունակական ներկայի իմաստը արտահայտվում է նաև կոր մասնիկով կը խօսիմ կոր, կ'երթամ կոր ևն: Այդ մասնիկը բարբառի միջոցով հայերենին է անցել թուրքերենից և հանդիպում է մի քանի փոքրասիական բարբառներում՝ Սեբաստիա, Չմյուռնիս, Ոռոդոսիւր ևն: Կոր մասնիկի վերաբերյալ Չովի. Գազանճյանը գրում է. «Կոր մասնիկը որ սահմանական ներկայ և անկատարի ձևերուն յետադասուելով բուն ներկայ ժամանակ շինելու կը ծառայէ, օրինակ կ'երթամ կոր, կը խօսեի կոր ևն. և երբեմն առանց կորի, երրոր բառը բաղածայնով կ'սկսի. ինչպէս՝ գրեմ կոր, կարդայի կոր ևն: Այս կորը փոխառութիւն է թուրքերէնէ որուն ներկայակերտ յորին հայացած ձևն է. օրինակ կիտիյոր = կ'երթայ կոր ևն: Կորի գործածումը անելի յատուկ է խօստում լեզուին և քիչ անգամ կը կիրառուի գրական լեզուի մէջ: Բայց պէտք չէ խուսափիլ գործածելէ երբ իմաստի պայծառութեան յարել կը պահանջէ որ գործածուի» (19, 163): Արդի գրական արևմտահայերենի գրավոր տարբերակում այդ մասնիկը չի գործածվում: Չանդիպող օրինակները ոճական կիրառություններ են և գերազանցապես հեքուսների խոսքում են, օրինակ՝ «Ինտոր կըլլայ, որ չես ճանչնար կոր պզտիկս», «Չեմ յիշեր կոր, Կոստան, մեղքքի ինձի, ես իմ «Չայր մեր»—ս չեմ յիշեր կոր» (Շ. Շահնուր):

2. Անկատար անցյալ

Կազմվում է կը մասնիկով և ըզծական անցյալի ապառնիի համապատասխան ձևերով: Որոշ բայերի համար պահպանում է սահմանական ներկային բնորոշ ձևակազմակա՞մ յուրահատկությունները, որոնք վերը նշվեցին:

Ե խոնարհում

կը գոտի	կը գոտիք
կը գոտիր	կը գոտիք
կը գոտր	կը գոտին
կերգի	կերգիք
կերգիր	կերգիք
կերգր	կերգին

Ի խոնարհում

կը սորվի	կը սորվիք
կը սորվիր	կը սորվիք
կը սորվր	կը սորվին

Ա խոնարհում

կը կարդայի	կը կարդայիք
կը կարդայիր	կը կարդայիք
կը կարդար	կը կարդային
կու գայի	կու գայիք
կու գայիր	կու գայիք
կու գար	կու գային

կը զգայի	կը զգայիք
կը զգայիր	կը զգայիք
կը զգար	կը զգային

Անկատար անցյալը արևմտահայերենում և արևելահայերենում իմաստային-կիրառական տարբերություն չունի. ցույց է տալիս մի անցյալ ժամանակակետում տևական, հարածիզ, ընթացքի մեջ գտնվող գործողություն, ինչպես «Քառուսև տարիներու կարողը կ'ունեցնէր կուրծքը, եւ ինք վէտ ու գռռոզ. **կը շարունակէր ճամբան**», «Արեւն հագիւ ամպերն վար **կը մաղուէր**, Քամին **կու լար** իր տխրահունչ մեղեդին, **կը մօտենար** ձմեռը ցուրտ, ալեհեր, Ծաղկանց հոգին տանելու մութ անդունդին» (Ռ. Որբերյան), «**Լեցուէր էին** այս մաւուն մէջ – Նոյան տապան իրական... **կը պոռային կը պարէին կը երգէին կը սպառնային կը կռուէին կու լային**» (Զ. Խրախունի), «Մինչեւ 1830 թուականը լոյս տեսած աշխարհաբար գիրքերու ընդհանուր թիւը **կը հասնէր 40**»:

Այսպիսով ներկա և անցյալ ժամանակները երկու գրականներում կազմությամբ խիստ տարբերվում են իրարից. արևելահայերենում ունեն վերլուծական կազմություն **դերբայ + օժանդակ բայ**, իսկ արևմտահայերենում համադրական **կը(կ') + խոնարհված բայ**: Բացի այդ, արևմտահայերենում անկատար ներկայի ձևերը միմյանցից տարբերակ-

ված են ըստ **ի, ա, ե** խոնարհումների **կը սորվ+իմ, կը կարդ+ամ, կը գր+եմ**: Արևելահայերենում **ա** և **ե** խոնարհման բայերը այդպիսի տարբերակում չունեն **կարդ+ում եմ, գր+ում եմ, խոս+ում եմ**:

Արևմտահայերենում նույնպես մի քանի բայերի **եմ, կամ, գիտեմ, ունիմ, արժեմ**, անկատար ներկան և անկատար անցյալը գրաբարածն են, այսինքն ունեն համադրական կազմություն, ինչպես **եմ, ես, է, էի, էիր, էր, էինք** ևն, **գիտեմ, գիտես, գիտէ, գիտենք, գիտւք, գիտեն, գիտի, գիտիր, գիտիւք** ևն. **կամ, կաս, կայ, կանք, կաք, կան, կայի, կայիր, կար** ևն, **ունիմ, ունիս, ունի, ունինք, ունիք, ունին, ունէի, ունէիր** ևն: Դրանց մասին հանգամանորեն կխոսենք անկանոն բայերը քննարկելիս:

3. Անցյալ կատարյալ

Կազմությամբ համադրական է, բովանդակությամբ անցյալ ցույց է տալիս կատարված, ավարտված գործողություն: Կազմվում է անցյալի հիմքով ստանալով երկու տարբեր տիպի **ի** և **ա** ձայնավոր ունեցող դիմային վերջավորություններ:

Ա տեսակ	Բ տեսակ
-ի -ինք	-այ -անք
-իր -իրք	-ար -արք
-օ -ին	-աւ -անք

Պատճառական բայերի եզակի երրորդ դեմքում 0 վերջավորությամբ փոխարեն արևելահայերենում լինում է **եց** (մտեցր+եց), իսկ արևմտահայերենում **ուց** (մտեց+ուց):

Ժամանակաձևի ընդհանուր կազմության մեջ և իմաստային դաշտում, ինչպես տեսնում ենք, արևմտահայերենում և արևելահայերենում չկան սկզբունքային տարբերություններ: Կազմության մասնակի տարբերությունները պայմանավորված են բայերի խոնարհմամբ:

Արևելահայերենում Ա տեսակի վերջավորություն են ստանում **ե, ա** խոնարհման աններածանց բայերը և պատճառական բայերը (ինչպես նշվեց՝ եզակի երրորդ դեմքի **եց** վերջավորությամբ), **Բ** տեսակի վերջավորություն են ստանում սոսկածանցավոր բայերը, իսկ **արևմտահայե-**

րենում Ա տեսակի վերջավորություն են ստանում **ե, ա** խոնարհման աններածանց բայերը և պատճառական բայերը (եզակի երրորդ դեմքում **ուց**), **Բ** տեսակի վերջավորություն են ստանում **ի** խոնարհման աններածանց և սոսկածանցավոր ու կրավորական բայերը: Հիմնական տարբերությունն այն է, որ արևմտահայերենում **ի** խոնարհման բայերը, գրաբարի ազդեցությամբ ստանալով **Բ** տեսակի վերջավորություն, ենթարկվում են կրավորածև խոնարհման: Բացի այդ, արևմտահայերենում կրավորական բայերը անցյալ կատարյալը կազմում են անցյալի հիմքից **Բ** տեսակի վերջավորություններով, ինչպես **ի** խոնարհման աններածանց բայերը:

Պատկերն այսպիսին է

գրեցի	մտնեցուցի	մոռցայ	սորվեցայ	գրուեցայ	թռայ
գրեցիր	մտնեցուցիր	մոռցար	սորվեցար	գրուեցար	թռար
գրեց	մտնեցուց	մոռցաւ	սորվեցաւ	գրուեցաւ	թռաւ
գրեցինք	մտնեցուցինք	մոռցանք	սորվեցանք	գրուեցանք	թռանք
գրեցիք	մտնեցուցիք	մոռցաք	սորվեցաք	գրուեցաք	թռաք
գրեցին	մտնեցուցին	մոռցան	սորվեցան	գրուեցան	թռան

Անցյալ կատարյալ ժամանակը իմաստային-կիրառական տարբերություն չունի արևելահայերենում և արևմտահայերենում. ցույց է տալիս մի անցյալ ժամանակակետում առանց որևէ տևականության կատարված, ավարտված գործողություն: Իմաստային ընդհանրություն ունենալով վաղակատար ժամանակի հետ (երկուսն էլ ցույց են տալիս անցյալում կատարված, ավարտված գործողություն) ժամանակային իմաստով որոշակիորեն սահմանազատվում է նրանից. **նախ** ցույց է տալիս խոսելու պահին ավելի մոտ գործողություն, քան վաղակատարը (հմմտ. **ըրեց-ըրեր** է), և երկրորդ՝ եթե վաղակատարը ցույց է տալիս ներկայի հասնմատությանը արդեն կատարված որոշակի տևականություն ունեցող գործողություն, որի մասին խոսողը պատմում է ոչ որպես ականատես, ապա անցյալ կատարյալը ցույց է տալիս անցյալում կատարված այնպիսի գործողություն, որին խոսողը կամ ականատես է եղել և կամ այնքան հավաստի և որոշակի գիտի այդ մասին, որ ներկայացնում է

իրև ականատես, մտովի իրեն տեղափոխում է այդ գործողության կատարման իրադրության մեջ (տես **5, 372**) (հմմտ. «Սեմին վրայ **հավաքուեցան** բոլոր տնեցիք» և «Սեմին վրայ **հավաքուեր** են բոլոր տնեցիք»):

Օրինակ՝ «Չանգակնե՛ր, բարի՛, բարի՛ զանգակներ, Ի՞նչ բան կ**ա**-**սեցուց** ձեր զուժկան լեզուն» (Ռ. Սևակ), «**Փախաւ, սահեցաւ** մեր հայրենիքը մեր ոտքերուն տակէն, ծովին տալով մեզ» (Ա. Օտոռկյան), «Ի՞նչու այդպէս յանկարծ **անցաւ** Խիդն ու պարոց ցալի դարձաւ Ինչպէ՛ս ամեն ինչ **փոխուեցաւ**» (Չ. Խրախունի), «Այլ ժողովուրդներու պէս, հայերը **ունեցան** բարգաւաճումի, հզօրութեան, ինչպէս նաեւ մշակութային ու աշխարհաբարաբական ծաւալումի հասնուածներ» («Ազդակ»):

4. Ապառնի

Կազմվում է սահմանական եղանակի ներկա ժամանակից **կը** մասնիկի փոխարեն **պիտի** (// **պէտք է**) եղանակիչը ավելացնելով:

Կարծիք կա, որ արևմտահայերենում այս ժամանակածնը կազմվում է միայն **պիտի** մասնիկով ի տարբերություն արևելահայերենի հարկադրական եղանակի **պիտի** և **պէտք է** եղանակիչների (տես **15, 151, 38, 156**): Գրական արևմտահայերենի թե՛ գրավոր, թե՛ բանավոր խոսքի վերաբերյալ մեր դիտարկումները, սակայն, այլ բան են ասում: Արևմտահայ, ինչպես նաև սփյուռքահայ մատենագրության մեջ վկայված են **պէտք է** եղանակիչի գործածության բազմաթիվ օրինակներ, ինչպես «Իր մեծ մարդոցը դեմքը **պէտք է** միշտ **ներկայ** ըլլայ ազգի մը աչքին» (Ա. Չոպանյան), «...Սերունդը **պէտք է** զգայ իր ապրած օրերը եւ **աշխատի**» (Ա. Օտոռկյան), «Հոն **պէտք է** տաներ իր տունը թուրքը եւ յանձներ պանդոկապետին» (Շ. Շահնուր), «**Պէտք է սպաննենք** այդ կիները» (Մուշեղ Իշխան), «**Պէտք է** նաեւ **ընդունինք**, թէ մենք չենք կրնար արգիլել անոր բերելիք վնասը» (Ա. Անդրեասյան), «Մարդ **պէտք է սիրահարի** մեր տոհմիկ ու գրական-մշակութային ապրումներուն, **պէտք է մտնէ** անոնց մէջ» (Ռ. Հատուծյան), «**Պէտք է** առաջնահերթութիւնը **տան** լուրջ պրպտումի ու խոր վերլուծման գիտական-քննական մտտեղումով... Մեր ուսանողները **պէտք է** յատուկ շահագրգռութիւն ու

նախանձախնդրութիւն **ցուցաբերեն** հայագիտական նիւթերուն նկատմամբ» («Յասկ») նն:

Սիյուռքահայ գրավոր աղբյուրներում ապամնի ժամանակածնի կազմութեան մեջ **պէտք է** եղանակիչի հաճախակի գործածութիւնը (իսկանաբար արեւելահայերենի ազդեցությամբ կամ նմանությամբ) խոսում է արևմտահայերենում քերականական այդ ձևի կանոնարկման մասին:

Այսպես

Ե խոնարհում	Ի խոնարհում	Ա խոնարհում
պիտի գրեմ	պիտի սորվիմ	պիտի կարդամ
պիտի գրես	պիտի սորվիս	պիտի կարդաս
պիտի գրէ	պիտի սորվի	պիտի կարդայ
պիտի գրենք	պիտի սորվինք	պիտի կարդանք
պիտի գրեք	պիտի սորվիք	պիտի կարդաք
պիտի գրեն	պիտի սորվին	պիտի կարդան

5. Անցյալի ապառնի

Կազմվում է սահմանական եղանակի անցյալ ժամանակից կը մասնիկի փոխարեն **պիտի** (// **պէտք է**) եղանակիչը ավելացնելով: Այսպես

Ե խոնարհում	Ի խոնարհում	Ա խոնարհում
պիտի գրի	պիտի սորվի	պիտի կարդայի
պիտի գրիիր	պիտի սորվիր	պիտի կարդայիր
պիտի գրիր	պիտի սորվիր	պիտի կարդար
պիտի գրինք	պիտի սորվինք	պիտի կարդայինք
պիտի գրիք	պիտի սորվիք	պիտի կարդայիք
պիտի գրին	պիտի սորվին	պիտի կարդային

Սահմանական եղանակի ապառնի ժամանակի ձևերը արևմտահայերենում ցույց են տալիս ոչ թե հարկադրական կամ անհրաժեշտական գործողություն (ինչպես արեւելահայերենի հարկադրական եղանակի համապատասխան ձևերը), այլ խոսելու պահից հետո խոսողի տեսանկ-

յունից ստույգ, հաստատապես կատարվելիք գործողություն: Իմաստով դրանք նույնանուն են արեւելահայերենի սահմանական եղանակի ապառնիի վերլուծական կամ բաղադրյալ ձևերին (**սորվելու է, կարդալու է**), որոնք ցույց են տալիս գործողություն, որ ստույգ պետք է կատարվի խոսելու պահից հետո, օրինակ «Չրաքեանի բառերը կը մնան իր գիրքին մէջ, ոչ որ **պիտի մօտենայ** (= մոտենալու էր) անոնց» (Գ. Օշական): Մի շարք դեպքերում, սակայն, դժվար է միանշանակ պնդել, թե նշված բայածները չեն արտահայտում հարկադրական, անհրաժեշտական գործողություն, ինչպես, օրինակ, հետևյալ կիրառության մեջ. «Յայ ողին, ես ինձի, նմանեցուցած եմ միշտ նաւաբեկութեն՝ մը ազատող Ռոպէնտինին: Անիկա **պիտի գիտնայ** ինքզինքը պաշտպանել ու իր խրճիթը շինել զանազան բեկորներով» (Ա. Օստուկյան):

Վերլուծական կամ բաղադրյալ ժամանակածներ, դրանք արևմտահայերենում չորսն են:

1. Վաղակատար ներկա

Կազմվում է վաղակատար դերբայով և եմ օժանդակ բայի ներկայի ձևերով: Այսպես՝

Ե խոնարհում	Ի խոնարհում	Ա խոնարհում
գրեր եմ	սորվեր եմ	կարդացեր եմ
գրերես	սորվերես	կարդացերես
գրեր է	սորվեր է	կարդացեր է
գրեր ենք	սորվեր ենք	կարդացեր ենք
գրեր էք	սորվեր էք	կարդացեր էք
գրեր են	սորվեր են	կարդացեր են

2. Վաղակատար անցյալ

Կազմվում է վաղակատար դերբայով և եմ օժանդակ բայի անցյալի ձևերով: Այսպես՝

Ե խոնարհում	Ի խոնարհում	Ա խոնարհում
գրեր էի	սորվեր էի	կարդացեր էի
գրեր էիր	սորվեր էիր	կարդացեր էիր
գրեր էր	սորվեր էր	կարդացեր էր
գրեր էինք	սորվեր էինք	կարդացեր էինք
գրեր էիք	սորվեր էիք	կարդացեր էիք
գրեր էին	սորվեր էին	կարդացեր էին

Այս ժամանակածները իմաստային–կիրառական որևէ տարբերություն չունեն արևելահայերենից, ցույց են տալիս խոսելուց առաջ ենթակայի կատարած, ավարտած գործողությունը (վաղակատար ներկա) կամ գործողություն, որ կատարվել, ավարտվել է անցյալ որևէ ժամանակակետից առաջ (վաղակատար անցյալ): Նրբիմաստային հատկանիշ է նաև այն, որ, ինչպես արդեն ասվել է, վաղակատար ժամանակի բայածները ցույց են տալիս այնպիսի գործողություն, որին խոսողը ինքը ակամատես չի եղել, այլ պատմում է կամ ուրիշներից լսելով, կամ հետևանքի մասին դատելով ի տարբերություն անցյալ կատարյալի ձևերի, որոնք երկու գրականներում էլ ցույց են տալիս այնպիսի գործողություն, որին խոսողը ակամատես է եղել (տես նաև 17, 317–318) և իբրև ակամատես ավելի մոտ է կանգնած գործողության կատարման ժամանակակետին:

Օրինակ՝ «Լուռ էք, զանգակներ՝, Աստուած է մեներ» (Ռ. Սևակ), «Երբ Դուկաս էֆենտի մտեր էր գրասենյակեն ներս, ամենքը փութացեր էին յարգանքով ոտքի ելլելու» (Ե. Օտյան), «Բայց մենք ալ ունեցեր ենք մեր կարճատեսութեան մեղքը: Մեր միասնիտ գոռոզութիւնը կը մատնէ նաեւ նեղմտութիւն մը» (Ա. Ծառուկյան):

Արևմտահայերենը նույնպես ունի արևելահայերենի այն յուրահատկությունը, որ պայմանական երկրորդական նախադասություններում վաղակատարը կարող է արտահայտել նաև ապագայում կատարվող գործողության իմաստ, ինչպես՝ «Եթե նրան նեղացրել ես, էլ ինձ մոռացիր» / «Եթե անոր նեղացուցեր ես, ալ ինձի մոռցիր»:

3. Հարակատար ներկա

Հարակատար դերբայը արևմտահայերենում ժամանակածներ կազմում է ի տարբերություն արևելահայերենի, նաև ներգործական սեռի բայերից՝ հարակատար ներկա և հարակատար անցյալ: Երկուսն էլ անցյալ ժամանակի ձևեր են:

Առաջինը կազմվում է հարակատար դերբայով և են օժանդակ բայի ներկայի ձևերով: Այսպես՝

Ե խոնարհում	Ի խոնարհում	Ա խոնարհում
գրած եմ	սորված եմ	կարդացած եմ
գրած ես	սորված ես	կարդացած ես
գրած է	սորված է	կարդացած է
գրած ենք	սորված ենք	կարդացած ենք
գրած էք	սորված էք	կարդացած էք
գրած են	սորված են	կարդացած են

4. Հարակատար անցյալ

Կազմվում է հարակատար դերբայով և են օժանդակ բայի անցյալի ձևերով: Այսպես՝

Ե խոնարհում	Ի խոնարհում	Ա խոնարհում
գրած էի	սորված էի	կարդացած էի
գրած էիր	սորված էիր	կարդացած էիր
գրած էր	սորված էր	կարդացած էր
գրած էինք	սորված էինք	կարդացած էինք
գրած էիք	սորված էիք	կարդացած էիք
գրած էին	սորված էին	կարդացած էին

Հարակատար ներկան ցույց է տալիս անցյալում կատարված գործողություն, որ իբրև վիճակ հարատևում է մինչև խոսելու պահը. «Միջազգային փառքը մեր երազն է եղած ամեն ատեն: Չի մեղադրուի: ...Անարդուութիւններ գործուած են միշտ ու կը գործուին» (Ա. Ծառուկյան), «Մ. Պե-

չիլքաշլեանի բանաստեղծութիւններէն ոճանք երգի վերածուած են, ինչպէս «Գարունը» որուն եղանակը յօրինած է Տիգրան Չոլխանեան, «Դու գով խնդրես»-ը, որուն եղանակն ալ յօրինած է օրիորդ Արրուհի Վահանեան (Տիւսար), որ լաւ դաշնակահար եւ երաժիշտ էր»:

Հարակատար անցյալը ցույց է տալիս այնպիսի գործողութիւն, որ իբրև վիճակ հարատուում է մինչև մի անցյալ ժամանակակետ. «Ինք կը ճանչնար բոլոր իմաստաստները եւ բոլոր վարդապետութիւնները. մէկ քանին կարդացած էր» (Շ. Շահնուր):

Հարկադրական եղանակ

Այս եղանակի բայածները ցույց են տալիս հարկադրական կամ անհրաժեշտական գործողություն: Ինչպէս արդեն ասել ենք, դրանք կազմվում են ապառնի դերբայով և օժանդակ բայի ներկայի և անցյալի ձևերով:

Հարկադրական եղանակն ունի երկու ժամանակածն ապառնի և անցյալի ապառնի:

1. Հարկադրական ապառնի

Կազմվում է ապառնի դերբայով և են օժանդակ բայի ներկայի ձևերով:

Ե խոնարհում	Ի խոնարհում	Ա խոնարհում
գրելու են	ստրվելու են	կարդալու են
գրելու ես	ստրվելու ես	կարդալ ես
գրելու է	ստրվելու է	կարդալու է
գրելու ենք	ստրվելու ենք	կարդալու ենք
գրելու էք	ստրվելու էք	կարդալու էք
գրելու են	ստրվելու են	կարդալու են

2. Հարկադրական անցյալի ապառնի

Կազմվում է ապառնի դերբայով և են օժանդակ բայի անցյալի ձևերով:

Ե խոնարհում	Ի խոնարհում	Ա խոնարհում
գրելու էի	ստրվելու էի	կարդալու էի
գրելու էիր	ստրվելու էիր	կարդալու էիր
գրելու էր	ստրվելու էր	կարդալու էր
գրելու էինք	ստրվելու էինք	կարդալու էինք
գրելու էիք	ստրվելու էիք	կարդալու էիք
գրելու էին	ստրվելու էին	կարդալու էին

Հարկադրական ապառնին և անցյալի ապառնին, ինչպէս նշվեց, արտահայտում են արեւելահայերենի հարկադրական եղանակի ժամանակածների իմաստ, այսպէս ունենալու է = պիտի ունենա, ըլլալու է = պիտի լինի են: Սակայն արևմտահայերենում դրանք շատ ավելի քիչ են գործածվում, քան արեւելահայերենի հարկադրականի համապատասխան (պիտի եղանակիչով) կազմությունները:

Օրինակ՝ «...Այլ հիմա ինձի հետ շատերն ալ համոզուած են որ մեր գրաբարը հասարակաց լեզու չենք կրնար ընել, ալ փոխարէնը մեր աշխարհաբար լեզուն զարգացնելու եւ տարածելու է» (Ն. Ջորայան), «Ազգ մը... միշտ իր յոյսը էն առաջ իր վրայ դնելու է: Այս ճշմարտութիւնը վե՛ն իսկ չի վերցնէր» (Ա. Չոլխանյան), «—Հասկցայ, ի՞նչպէս հասնել տալու են ուրեմն պատկերս, որ տարակոյս չենայ, որ պզտիկ մարդ չեն...» (Գ. Պարոնյան),

կամ «Բազմութեան մէջ հարցուէ՛ք, թէ ինչ պտք է մկուս մը, որ արծանի ըլլայ քահանայութեան»:

— Փառաւոր մօրուք մը,— պիտի ըսեն շատերը:
— Բարոյականութիւնը կարեւորութիւն չունի, աղէկ արտօժակ ունենալու է:

— Ուսումնական ըլլալու է, որ շնորհով քարոզ խօսի:

— Ի՞նչ կ'ըսես պէ, ուսումնական ըլլալը ճէ, անհաւատ կ'ըլլայ, տղետ ըլլալու է, որ ճշմարիտ հաւատացեալ ըլլալ...» (Ե. Օտայան):

Ֆրամայական եղանակ

Արևմտահայերենում նույնպես հրամայական եղանակը ունի մեկ ժամանակ. ցույց է տալիս գործողություն, որի կատարումը հաջորդելու է խոսելու պահին, ունի մեկ ղեմք. ցույց է տալիս խոսակցի կատարելի գործողություն, բոլոր դիմավոր ձևերի նման ունի երկու թիվ՝ եզակի և հոգնակի:

եզակի հրամայականի վերջավորությունները չորս տեսակ են՝ **իր, ա, է, ուր** ի տարբերություն արևելահայերենի երեք տեսակ վերջավորությունների **իր, ա, ու**:

Ե և **ի** խոնարհման աններածանց, կրավորական և բազմապատկական բայերը եզակի հրամայականը կազմում են ներկայի հիմքից է վերջավորությամբ: **Ե** խոնարհման աններածանց բայերում հնչյունափոխական պարզ երևույթի արդյունքում սկզբած իրողությունը (**գրե՛ա > գրե՛-եա > է**) արդեն ուշ միջնադարում տարածվում է նաև ի խոնարհման աններածանց բայերի վրա՝ դուրս մղելով գրաբարածն եաց վերջավորությունը (**խորհի՛մ-խորհե՛ա > խորհե՛ա՛ > խորի՛**): Այսպես **ե** խոնարհում **գրե՛, կտրե՛, կտրտե՛** (մանրել, ջարդել), **երգե՛, ազգե՛, ի** խոնարհում **սորվե՛, ժպտե՛, վազե՛, գրուե՛, կտրտե՛** (մորմոքել, կսկծալ) են:

Ա խոնարհման աններածանց բայերի եզակի հրամայականը կազմվում է ներկայի հիմքից **ա** վերջավորությամբ **կարդա՛, գնա՛, խաղա՛**: **Ե** և **ի**, **ա**, **ն**, **են** սոսկածանց ունենող բայերի հրամայականը կազմվում է անցյալի հիմքից **իր** վերջավորությամբ՝ **թռիր՛, փախիր՛, գտիր՛, խոստացիր՛, հասիր՛, մոռցիր՛, մոտեցիր՛**:

Պատճառական բայերի եզակի հրամայականը կազմվում է **ուր** վերջավորությամբ, որ ավելանում է հիմքի **ցն** մասնիկի **ն-ի** տեղում՝ վերցնել - **վերցո՛ւր**, հարցնել - **հարցո՛ւր**, իջեցնել - **իջեցո՛ւր**:

Վաղ միջնադարի մատենագրության մեջ պատճառական բայերի եզակի հրամայականի գրաբարյան ո՛ վերջավորությամբ ձևերին (ուրախացո՛, անուշացո՛, աճեցո՛) գուրգուտ հանդես են գալիս նաև ո՛ւր վերջավորությամբ նորակազմ ձևեր (**կակղացո՛ւր, կերցո՛ւր**). «Ապ թե բնութիւնս խիստ կակուղ լինի... զստամոքսս գորացո՛ւր նշան ջրով», տես **Գ. 339**): Դրանք փոխանցվեցին գրական արևմտահայերենին:

Արևելահայերենում պատճառական բայերի եզակի հրամայականի ձևերում առկա է անցյալի հիմքի ու մասնիկի և ու վերջավորության դրավորություն **հասո՛ - հասցո՛ւր** (// հասցու) - **հասցո՛ւ**:

Յոգնակի հրամայականը բայականական բոլոր տիպերի դեպքում կազմվում է անցյալի հիմքից **եք** վերջավորությամբ՝ **գրե՛ք - գրեցե՛ք**, **սորվի՛ - սորվեցե՛ք**, **կարդա՛լ - կարդացե՛ք**, **թռչի՛ - թռչե՛ք**, **դաչի՛ - դաչե՛ք**, **մտնել - մտե՛ք**, **մոտենալ - մոտեցե՛ք**, **գրուի՛լ - գրուեցե՛ք**, **մոռնալ - մոռցե՛ք**, **մոռցնել - մոռցուցե՛ք**, **կարդացնել - կարդացուցե՛ք**, **ջարդոտել - ջարդոտեցե՛ք**:

Ի տարբերություն արևելահայերենի արևմտահայերենում է (նաև **ի**) խոնարհման աններածանց բայերը հոգնակի թվում չունեն ներկայի և անցյալի հիմքերից կազմվող խոսակցական և գրական գուրգուտ ձևեր (**գրե՛ք // գրեցե՛ք**): Դրանց հոգնակի հրամայականը կազմվում է միայն ցույցական հիմքից՝ **գրեցե՛ք, նկատեցե՛ք, խօսեցե՛ք** են: Օրինակ՝ «Յոգնիս հազար խուլ զանգակներով գոռացե՛ք, զանգեր, ու կատաղօրէն **գահավիճեցե՛ք** ձեր երկար թռռէն, Ուրվ միայն լալ գիտցաք դարերով...» (Ռ. Սևակ), «**Նստեցե՛ք** ու **վայելեցե՛ք**, դուք, որ կուտողներն էք կենքի մեծ կռուին մէջ» (Լ. Շանթ):

Ֆրամայական եղանակի բայածները ցույց են տալիս հրաման որևէ գործողության կատարման կամ չկատարման վերաբերյալ: Դա սովորաբար արտահայտվում է հրամանի ձևով: Այս եղանակի բայերը երկրորդաբար կարող են արտահայտել նաև խնդրանք, հորդոր, կարգադրություն: Դա կախված է արտաբերական գործոններից խոսողների փոխհարաբերությունը, խոսքի կառուցվածքը են: Ֆրամայականին բնորոշ հատուկ հնչեղանգը գրավոր խոսքում արտահայտվում է կետադրությամբ, սովորաբար հրամայականի ձևերի վրա դրվում է շեշտ: (Մեղծ հրամանի դեպքում շեշտը կարող է չդրվել):

Օրինակ՝ «Տեսե՛ք, ի՞նչ կըսե՛, «Ֆարցուցե՛ք այդ բանաստեղծի ուրուականին, թե ինչու գրած է իր քերթուածները» (Յ. Օշական), կամ **«Երբ լալը մեծ կռուին գիտցաք դարերով, զահարեցե՛ք զայն, որ չի կարող լինել զայն, որ չի կարող լինել զայն, որ չի կարող լինել զայն»** (Լ. Շանթ):

գօտի հիւսէ շուրջ ալետր քարշիպներուն ու գալարուն
գետին վրայ որ կը վազէ հորընդալէն ու հեալէն:

Անցիր փաղկուն հիւսիսայգէն բորբ աչքերու շամանդաղին,
մինչեւ եղեմն արտոսրագօծ կանացի բոց հոգիներուն,
ըստ կրակոտ նայուածքներուն թէ մանուկն են իրենց խաղին
ու տար անոնց դողն ըստուերոտ պաղատանքիս իմ մուրուն:
(Մ. Սեծարենց)

ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՎԵՐՈՒԾԱԿԱՆ (ԲԱՂԱՐԳՅԱԼ) ԺԱՄԱՆԱԿԱՆԵՐ

Յույց են տալիս խոսելու պահին զլիսավոր ժամանակների նկատմամբ համընկնող, նախորդող, հաջորդող գործողությունը:

Արևելահայերենում սրանք կազմվում են համընթացական (–իս), հարակատար (–ած), ապառնի (–ու) դերբայներով և **լինել** բայի խոնարհված ձևերով: Համընթացականով ձևերը ցույց են տալիս, որ երկրորդական ժամանակով արտահայտված գործողությունը համընկնում է զլիսավոր ժամանակով արտահայտված գործողությանը՝ **աշխատելիս է լինում, աշխատելիս կլինի** ևն (համընկնող ժամանակաձևեր), հարակատարով ձևերը ցույց են տալիս նախորդող գործողություն **աշխատած է լինում, աշխատած կլինի** ևն (նախորդող ժամանակաձևեր), ապառնիով ձևերը հաջորդող գործողություն **աշխատելու, աշխատելու կլինի** ևն (հաջորդող ժամանակաձևեր): Այստեղից էլ դրանք անվանումները **համընկնող ներկա** գնալիս են լինում, **համընկնող անցյալ** գնալիս էի լինում, **հաջորդող ներկա** գնալու են լինում, **նախորդող ներկա** գնացած են լինում ևն:

Արևելահայերենում զլիսավոր ժամանակների 14 ձևերի դիմաց կան 42 երկրորդական վերլուծական ժամանակաձևեր (14 x 3 = 42), թեև դրանց մեծ մասը սակավ գործածական է:

Արևմտահայերենում երկրորդական վերլուծական ժամանակաձևերի կազմության սկզբունքները նույնն են՝ **դերբայ + ըլլալ** օժանդակ բայի խոնարհված ձևեր: Տարբերություններ կան որոշակի ժամանակաձևերի կազմության և քանակի մեջ: Այստեղ քանի որ բացակայում

է համընթացականը, ուստի երկրորդական վերլուծական ժամանակաձևեր են կազմվում միայն հարակատար և ապառնի դերբայներով ցույց տալով հաջորդող և նախորդող գործողություններ: Այլ կերպ ասած եթե յուրաքանչյուր զլիսավոր ժամանակային ձև արևելահայերենում ունի իրեն համապատասխան երկրորդական վերլուծական ժամանակային երեք ձևեր, ապա արևմտահայերենում դրանք երկուսն են՝ **կը գրեմ** – գրած կ'ըլլամ, գրելու կ'ըլլամ, **կը գրէի** – գրած կ'լլայի, գրելու կ'ըլլայի, **գրեր եմ** – գրած են եղեր, գրելու են եղեր, **գրեր էի** – գրած էի եղեր, գրելու էի եղեր ևն:

Ավելացնենք նաև, որ նշված կազմությունները արևմտահայերենում թեև քիչ են գործածվում, սակայն արևելահայերենի համեմատությամբ (որտեղ դրանք առավելապես դիտվում են որպես խոսակցական ձևեր), շատ ավելի գործուն են, մասնավորապես հարակատարով կազմությունները:

Օրինակ՝ «...որպեսզի ծիուս տերը չելնէ իրեն ըստ թէ՛ իմ ծիուս հարուածած անծի դրոք պաշտպանութիւն ըրած էք եղեր, և ասիկա իմ ծիուս անպատուութիւն կը բերէ», «Անասկա կիմն մաքարը աղաւնի պիտի դարձած ըլլար, որովհետեւ նրբացուցիչ դէպք հանցանաց ունի եղեր, ...որովհետեւ չար նպատակով սիրած չէ եղեր, այլ բարի նպատակով սիրած է եղեր, որովհետեւ...» (Հ. Պարոնյան), «Անցիկ պատասխանեց բարեկամիս. կարծեմ թէ տեղ մը տեսած ըլլալու եմ է՛քնտիկն» (Գ. Չոխրապ), «Վարդան գարնացաւ պահ մը. միգուցէ սխալ տեղ մտած ըլլային» (Համաստեղ), «Այս պատասխանը կարելուր գտած ըլլալու է» («Հասկ»):

Արևմտահայ խոսակցականին բնորոշ է **եղեր** դերբայական ձևով վերլուծական երկրորդական ժամանակաձևի լրացուցիչ իմաստային առումը: Այն արտահայտում է մեկ ուրիշ՝ երրորդ անձի կողմից ասված, պատմված գործողության իմաստ, որով դրսևորվում է անվատություն, կասկած ասվածի նկատմամբ կամ նույնիսկ հեգանք ու ծաղր (տե՛ս 38, 150–152), ինչպես՝ «Ցատկող լուրերուն նայելով՝ դեսպանաժողովը Վիեննա պիտի տեղափոխուի եղեր են հոն պիտի ընէ եղեր իւր նիստերը...», «Տէր ողորմե՛ա, ըսաւ ինքնիրեն Աբիսղոսը աղա. քաշելիք ունինք եղեր...» (Հ. Պարոնյան), «Իբրեւ թէ ամէն օր և օրն ի բուն ջուր կը վազցնէ, տախտակ կը շփէ և բան կը թօթուէ եղեր» (Շ. Շահնուր), «Գիրքերն ու տետրակները ինք եւ Շ. Շահնուրը պատռեր են եղեր», «Բրինձ, ոսպ,

սիսեռ եւ ձաւար ուտելու չենք եղեր», «Ալիսը տեսեր է կին մը, որ մէկ ձեռքը գաւազան մը ունի եղեր եւ մինս ձեռքը՝ հովանոց մը» (ՉՄ), «Ձաիրատ կը նկարէ եղեր» («Մարմարա») նև։

ԲԱՅԻ ԽՈՆԱՐԴՄԱՆ ՀԱՐԱՅՈՒՅՅԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏԿԵՐԸ
ԱՆՆԵՐԱԾԱՆՏ (ՊԱՐԶ) ԲԱՅԵՐԻ ԴՐԱԿԱՆ ԽՈՆԱՐԴՈՒՄԸ

Ե խոնարհում	Ի խոնարհում	Ա խոնարհում
Ըղծական եղանակ		
Ըղծական ապառնի		
գրեմ	սորվիմ	կարդան
գրես	սորվիս	կարդաս
գրէ	սորվի	կարդայ
գրենք	սորվինք	կարդանք
գրեք	սորվիք	կարդաք
գրեն	սորվին	կարդան
Ըղծական անցյալի ապառնի		
գրեի	սորվիի	կարդայի
գրեիր	սորվիիր	կարդայիր
գրէր	սորվէր	կարդար
գրեինք	սորվինք	կարդայինք
գրեիք	սորվիք	կարդայիք
գրեին	սորվին	կարդային

Սահմանական եղանակ
Անկատար ներկա

կը գրեմ	կը սորվիմ	կը կարդամ
կը գրես	կը սորվիս	կը կարդաս
կը գրէ	կը սորվի	կը կարդայ
կը գրենք	կը սորվինք	կը կարդանք
կը գրեք	կը սորվիք	կը կարդաք
կը գրեն	կը սորվին	կը կարդան

Անկատար անցյալ

կը գրեի	կը սորվիի	կը կարդայի
կը գրեիր	կը սորվիիր	կը կարդայիր
կը գրէր	կը սորվէր	կը կարդար
կը գրեինք	կը սորվինք	կը կարդայինք
կը գրեիք	կը սորվիք	կը կարդայիք
կը գրեին	կը սորվին	կը կարդային

Անցյալ կատարյալ

գրեցի	սորվեցայ	կարդացի
գրեցիր	սորվեցար	կարդացիր
գրեց	սորվեցաւ	կարդաց
գրեցինք	սորվեցանք	կարդացինք
գրեցիք	սորվեցաք	կարդացիք
գրեցին	սորվեցան	կարդացին

Ապառնի

պիտի գրեմ	պիտի սորվիմ	պիտի կարդամ
պիտի գրես	պիտի սորվիս	պիտի կարդաս
պիտի գրե	պիտի սորվի	պիտի կարդայ
պիտի գրենք	պիտի սորվիք	պիտի կարդաք
պիտի գրեք	պիտի սորվիք	պիտի կարդաք
պիտի գրեն	պիտի սորվին	պիտի կարդան

Անցյալի ապառնի

պիտի գրեի	պիտի սորվիի	պիտի կարդայի
պիտի գրեիր	պիտի սորվիիր	պիտի կարդայիր
պիտի գրեր	պիտի սորվեր	պիտի կարդար
պիտի գրեինք	պիտի սորվիինք	պիտի կարդայինք
պիտի գրեիք	պիտի սորվիիք	պիտի կարդայիք
պիտի գրեին	պիտի սորվին	պիտի կարդային

Վաղակատար ներկա

գրեր եմ	սորվեր եմ	կարդացեր եմ
գրեր ես	սորվեր ես	կարդացեր ես
գրեր է	սորվեր է	կարդացեր է
գրեր ենք	սորվեր ենք	կարդացեր ենք
գրեր էք	սորվեր էք	կարդացեր էք
գրեր են	սորվեր են	կարդացեր են

Վաղակատար անցյալ

գրեր էի	սորվեր էի	կարդացեր էի
գրեր էիր	սորվեր էիր	կարդացեր էիր
գրեր էր	սորվեր էր	կարդացեր էր
գրեր էինք	սորվեր էինք	կարդացեր էինք
գրեր էիք	սորվեր էիք	կարդացեր էիք
գրեր էին	սորվեր էին	կարդացեր էին

Ֆարակատար ներկա

գրած եմ	սորված եմ	կարդացած եմ
գրած ես	սորված ես	կարդացած ես
գրած է	սորված է	կարդացած է
գրած ենք	սորված ենք	կարդացած ենք
գրած էք	սորված էք	կարդացած էք
գրած են	սորված են	կարդացած են

Ֆարակատար անցյալ

գրած էի	սորված էի	կարդացած էի
գրած էիր	սորված էիր	կարդացած էիր
գրած էր	սորված էր	կարդացած էր
գրած էինք	սորված էինք	կարդացած էինք
գրած էիք	սորված էիք	կարդացած էիք
գրած էին	սորված էին	կարդացած էին

Հարկադրական եղանակ

Հարկադրական ապառնի

գրելու	եմ	սորվելու	եմ
գրելու	ես	սորվելու	ես
գրելու	է	սորվելու	է
գրելու	ենք	սորվելու	ենք
գրելու	եք	սորվելու	եք
գրելու	են	սորվելու	են

Հարկադրական անցյալի ապառնի

գրելու	էի	սորվելու	էի
գրելու	էիր	սորվելու	էիր
գրելու	էր	սորվելու	էր
գրելու	էինք	սորվելու	էինք
գրելու	էիք	սորվելու	էիք
գրելու	էին	սորվելու	էին

Հրամայական եղանակ

գրէ	սորվէ
գրեց՛ք	սորվեց՛ք

Համառոտության համար բերենք երկրորդական վերլուծական ժամանակաձևերի միայն եզակի առաջին դեմքի (բացառությամբ հրամայականի) օրինակներ:

Հարակատարով կազմություններ (ցույց են տալիս նախորդող գործողություն)՝ ըղծական ապառնի՝ **գրած ըլլամ**, ըղծական անցյալի ապառնի՝ **գրած ըլլայի**, անկատար ներկա՝ **գրած կ'ըլլամ**, անկատար անցյալ՝ **գրած կ'ըլլայի**, անցյալ կատարյալ՝ **գրած եղայ**, վաղակատար ներկա՝ **գրած եմ եղեր**, վաղակատար անցյալ՝ **գրած էի եղեր**,

հարակատար ներկա՝ **գրած եղած եմ**, հարակատար անցյալ՝ **գրած եղած էի**, ապառնի՝ **գրած պիտի ըլլամ**, անցյալի ապառնի՝ **գրած պիտի ըլլայի**, հարկադրական ապառնի՝ **գրած ըլլալու եմ**, հարկադրական անցյալի ապառնի՝ **գրած ըլլալու էի**, հրամայական եղանակ՝ **գրած եղիր**, **գրած՝ եղէք** են:

Ապառնի դերբայով կազմություններ (ցույց են տալիս հաջորդող գործողություն)՝ ըղծական ապառնի՝ **գրելու ըլլամ**, ըղծական անցյալի ապառնի՝ **գրելու ըլլայի**, անկատար ներկա՝ **գրելու կ'ըլլամ**, անկատար անցյալ՝ **գրելու կ'ըլլայի**, անցյալ կատարյալ՝ **գրելու եղայ**, վաղակատար ներկա՝ **գրելու եմ եղեր**, վաղակատար անցյալ՝ **գրելու էի եղեր**, հարակատար ներկա՝ **գրելու եղած եմ**, հարակատար անցյալ՝ **գրելու եղած էի**, ապառնի՝ **գրելու պիտի ըլլամ**, անցյալի ապառնի՝ **գրելու պիտի ըլլայի**, հարկադրական ապառնի՝ **գրելու ըլլալու եմ**, հարկադրական անցյալի ապառնի՝ **գրելու ըլլալու էի**, հրամայական եղանակ՝ **գրելու՛ եղիր**, **գրելու՛ եղէք** են:

ՄՈՍԿԱԾԱՆՑԱՎՈՐ ԲԱՅԵՐԻ ԽՈՆԱՐՉՈՒՄԸ

Արևմտահայերենում նս սոսկածանցավոր բայերը պատկանում են տարբեր լծորդությունների՝ **հազնել**, **հատնիլ**, **փախչիլ**, **զայրանալ**, **յազենալ**: Արևելահայերենի համեմատությամբ կազմություն սկզբունքները նույնն են: Արևմտահայերենում **ե** խոնարհման **ն** և **ի** խոնարհման **ն**, **չ** ածանց ունեցող բայերի (արևելահայերենում **ե** խոնարհման **ն**, **չ** ածանց ունեցող բայերի) անցյալի հիմքը արմատական է: **Ան**, **են**, **ն** սոսկածանց ունեցող բայերի (արևելահայերենում **ան**, **են** սոսկածանց ունեցող բայերի) անցյալի հիմքը **ցոյական** է:

Ներկայի հիմքից կազմվում են **ն**, **չ** սոսկածանց ունեցող բայերի ենթակայական դերբայը (մտնել—**մտնող**, փախչիլ—**փախչող**, հասնիլ—**հասնող**), բոլոր սոսկածանցավոր բայերի ըղծական և հարկադրական եղանակի ձևերը, հասկանալի է, նաև սահմանականի անկատար ներկա և անցյալ, ապառնի և անցյալի ապառնի ժամանակաձևերը:

Անցյալի հիմքից կազմվում են բոլոր սոսկածանցավոր բայերի վաղակատար (**գտեր**, **հազեր**, **հատեր**, **փախեր**, **բարծրացեր**, **մերծեցեր**),

հարակատար (**գտած**, **հագած**, **հասած**, **փախած**, **բարձրացած**, **մերձեցած**) դերբայները, անցյալ կատարյալը, հրամայական եղանակի ձևերը և ա խոնարհման **ան**, **են** և **ն** սոսկածանց ունեցող բայերի ենթակայական դերբայը **բարձրացող**, **մերձեցող**, **գիտցող**:

Դերբայական հիմքից կազմվում են բոլոր սոսկածանցավոր բայերի ապառնի **գտնելու**, **փախչելու**, **բարձրանալու**, **մերձենալու**, և ընթացակցական **գտնելէն**, **փախչելէն**, **բարձրանալէն**, **մերձենալէն** դերբայները:

Արևմտահայերենում ձևակազմական որոշակի յուրահատկություն է դրսևորում ժխտական դերբայը. կազմվում է դերբայական հիմքից (է–ն փոխվում է ր–ի) **գտներ**, **փախչեր** // **փախչիք**, **բարձրանար**, **մերձենար**:

Սոսկածանցավոր բայերի անցյալ կատարյալի վերջավորություններն են **այ**, **ար**, **աւ**, **անք**, **աք**, **ան**: Զրամայականի եզակին կազմվում է իր վերջավորությամբ, որ դրվում է կատարյալի հիմքի վրա:

ՍՈՍԿԱԾԱՆԾԱՎՈՐ ԲԱՅԵՐԻ ԴՐԱՎԱՆ ԽՈՆԱՐԻՄԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏԿԵՐԸ

Դերբայներ

Անոր.	գտնել	հասնիլ	փախչիլ
Չար.	գտած	հասած	փախած
Ընթաց.	գտնելէն	հասնելէն	փախչելէն
Ժխտ.	գտներ	հասներ // հասնիր	փախչեր // փախչիր
Ապ.	գտնելու	հասնելու	փախչելու
Վարդ.	գտեր	հասեր	փախեր
Ենթ.	գտնող	հասնող	փախչող
Անոր.	մոռնալ	մոտենալ	գարմանալ
Չար.	մոռցած	մոտեցած	գարմացած
Ընթաց.	մոռնալէն	մոտենալէն	գարմանալէն
Ժխտ.	մոռնար	մոտենար	գարմանար
Ապ.	մոռնալու	մոտենալու	գարմանալու
Վարդ.	մոռցեր	մոտեցեր	գարմացեր
Ենթ.	մոռցող	մոտեցող	գարմացող

**Ըղծական եղանակ
Ըղծական ապառնի**

գտնեմ	հասնիմ	փախչիմ	մոռնամ	մոտենամ	գարմանամ
գտնես	հասնիս	փախչիս	մոռնաս	մոտենաս	գարմանաս
գտնէ	հասնի	փախչի	մոռնայ	մոտենայ	գարմանայ
գտնենք	հասնինք	փախչինք	մոռնանք	մոտենանք	գարմանանք
գտնէք	հասնիք	փախչիք	մոռնաք	մոտենաք	գարմանաք
գտնեն	հասնին	փախչին	մոռնան	մոտենան	գարմանան

Ըղծական անցյալի ապառնի

գտնէի	հասնէի	փախչէի	մոռնայի
գտնէիր	հասնէիր	փախչէիր	մոռնայիր
գտնէր	հասնէր	փախչէր	մոռնար

գտնէինք	հասնէինք	փախչէինք	մոռնայինք
գտնէիք	հասնէիք	փախչէիք	մոռնայիք
գտնէին	հասնէին	փախչէին	մոռնային

Ստիմանական եղանակ

Ըղծական անցյալի ապառնի

Անկատար ներկա

մոտենայի	գարմանայի	կը գտնեմ	կը հասնիմ	կը փախչիմ
մոտենայիր	գարմանայիր	կը գտնես	կը հասնիս	կը փախչիս
մոտենար	գարմանար	կը գտնէ	կը հասնի	կը փախչի
մոտենայինք	գարմանայինք	կը գտնենք	կը հասնինք	կը փախչինք
մոտենայիք	գարմանայիք	կը գտնէք	կը հասնիք	կը փախչիք
մոտենային	գարմանային	կը գտնեն	կը հասնին	կը փախչին

Սահմանական եղանակ**Անկատար ներկա**

կը մոռնամ	կը մտտենամ	կը զարմանամ
կը մոռնաս	կը մտտենաս	կը զարմանաս
կը մոռնայ	կը մտտենայ	կը զարմանայ
կը մոռնանք	կը մտտենանք	կը զարմանանք
կը մոռնաք	կը մտտենաք	կը զարմանաք
կը մոռնան	կը մտտենան	կը զարմանան

Անկատար անցյալ

կը գտնեի	կը հասնեի	կը փախչեի
կը գտնեիր	կը հասնեիր	կը փախչեիր
կը գտներ	կը հասներ	կը փախչեր
կը գտնեինք	կը հասնեինք	կը փախչեինք
կը գտնեիք	կը հասնեիք	կը փախչեիք
կը գտնեին	կը հասնեին	կը փախչեին
կը մոռնայի	կը մտտենայի	կը զարմանայի
կը մոռնայիր	կը մտտենայիր	կը զարմանայիր
կը մոռնար	կը մտտենար	կը զարմանար
կը մոռնայինք	կը մտտենայինք	կը զարմանայինք
կը մոռնայիք	կը մտտենայիք	կը զարմանայիք
կը մոռնային	կը մտտենային	կը զարմանային

Անցյալ կատարյալ

գտայ	հասայ	փախայ	մոռայ	մտտեայ	զարմացայ
գտար	հասար	փախար	մոռար	մտտեար	զարմացար
գտաւ	հասաւ	փախաւ	մոռաւ	մտտեաւ	զարմացաւ
գտանք	հասանք	փախանք	մոռանք	մտտեանք	զարմացանք
գտաք	հասաք	փախաք	մոռաք	մտտեաք	զարմացաք
գտան	հասան	փախան	մոռան	մտտեան	զարմացան

Ապառնի

պիտի գտնեմ	պիտի հասնիմ	պիտի փախչիմ
պիտի գտնես	պիտի հասնիս	պիտի փախչիս
պիտի գտնէ	պիտի հասնի	պիտի փախչի
պիտի գտնենք	պիտի հասնինք	պիտի փախչինք
պիտի գտնէք	պիտի հասնիք	պիտի փախչիք
պիտի գտնեն	պիտի հասնին	պիտի փախչին
պիտի մոռնամ	պիտի մտտենամ	պիտի զարմանամ
պիտի մոռնաս	պիտի մտտենաս	պիտի զարմանաս
պիտի մոռնայ	պիտի մտտենայ	պիտի զարմանայ
պիտի մոռնանք	պիտի մտտենանք	պիտի զարմանանք
պիտի մոռնաք	պիտի մտտենաք	պիտի զարմանաք
պիտի մոռնան	պիտի մտտենան	պիտի զարմանան

Անցյալի ապառնի

պիտի գտնեի	պիտի հասնեի	պիտի փախչեի
պիտի գտնեիր	պիտի հասնեիր	պիտի փախչեիր
պիտի գտներ	պիտի հասներ	պիտի փախչեր
պիտի գտնեինք	պիտի հասնեինք	պիտի փախչեինք
պիտի գտնեիք	պիտի հասնեիք	պիտի փախչեիք
պիտի գտնեին	պիտի հասնեին	պիտի փախչեին

պիտի մոռնայի	պիտի մօտենայի	պիտի զարմանայի
պիտի մոռնայիը	պիտի մօտենայիը	պիտի զարմանայիը
պիտի մոռնայիք	պիտի մօտենայիք	պիտի զարմանայիք
պիտի մոռնայի՛ն	պիտի մօտենայի՛ն	պիտի զարմանայի՛ն

Վաղակատար ներկա

զտեր են	հասեր են	փախեր են
զտեր են	հասեր են	փախեր են
զտեր է	հասեր է	փախեր է
զտեր ենք	հասեր ենք	փախեր ենք
զտեր էք	հասեր էք	փախեր էք
զտեր են՛	հասեր են՛	փախեր են՛
մոռցեր են	մօտեցեր են	զարմացեր են
մոռցեր են	մօտեցեր են	զարմացեր են
մոռցեր է	մօտեցեր է	զարմացեր է
մոռցեր ենք	մօտեցեր ենք	զարմացեր ենք
մոռցեր էք	մօտեցեր էք	զարմացեր էք
մոռցեր են՛	մօտեցեր են՛	զարմացեր են՛

Վաղակատար անցյալ

զտեր էի	հասեր էի	փախեր էի
զտեր էիր	հասեր էիր	փախեր էիր
զտեր էր	հասեր էր	փախեր էր
զտեր էիք	հասեր էիք	փախեր էիք
զտեր էիք	հասեր էիք	փախեր էիք
զտեր էին	հասեր էին	փախեր էին

մոռցեր էի	մօտեցեր էի	զարմացեր էի
մոռցեր էիր	մօտեցեր էիր	զարմացեր էիր
մոռցեր էր	մօտեցեր էր	զարմացեր էր
մոռցեր էիք	մօտեցեր էիք	զարմացեր էիք
մոռցեր էիք	մօտեցեր էիք	զարմացեր էիք
մոռցեր էին	մօտեցեր էին	զարմացեր էին

Հարակատար ներկա

զտած են	հասած են	փախած են
զտած են	հասած են	փախած են
զտած է	հասած է	փախած է
զտած ենք	հասած ենք	փախած ենք
զտած էք	հասած էք	փախած էք
զտած են՛	հասած են՛	փախած են՛
մոռցած են	մօտեցած են	զարմացած են
մոռցած են	մօտեցած են	զարմացած են
մոռցած է	մօտեցած է	զարմացած է
մոռցած ենք	մօտեցած ենք	զարմացած ենք
մոռցած էք	մօտեցած էք	զարմացած էք
մոռցած են՛	մօտեցած են՛	զարմացած են՛

Հարակատար անցյալ

զտած էի	հասած էի	փախած էի
զտած էիր	հասած էիր	փախած էիր
զտած էր	հասած էր	փախած էր
զտած էիք	հասած էիք	փախած էիք
զտած էիք	հասած էիք	փախած էիք
զտած էին	հասած էին	փախած էին

մոոցած էի	մօտեցած էի	զարմացած էի
մոոցած էիր	մօտեցած էիր	զարմացած էիր
մոոցած էր	մօտեցած էր	զարմացած էր
մոոցած էինք	մօտեցած էինք	զարմացած էինք
մոոցած էիք	մօտեցած էիք	զարմացած էիք
մոոցած էին	մօտեցած էին	զարմացած էին

Հարկադրական եղանակ

Հարկադրական ապառնի

զտնելու եմ	հասնելու եմ	փախչելու եմ
զտնելու ես	հասնելու ես	փախչելու ես
զտնելու է	հասնելու է	փախչելու է
զտնելու ենք	հասնելու ենք	փախչելու ենք
զտնելու էք	հասնելու էք	փախչելու էք
զտնելու են	հասնելու են	փախչելու են
մոռնալու եմ	մօտենալու եմ	զարմանալու եմ
մոռնալու ես	մօտենալու ես	զարմանալու ես
մոռնալու է	մօտենալու է	զարմանալու է
մոռնալու ենք	մօտենալու ենք	զարմանալու ենք
մոռնալու էք	մօտենալու էք	զարմանալու էք
մոռնալու են	մօտենալու են	զարմանալու են

Հարկադրական անցյալի ապառնի

զտնելու էի	հասնելու էի	փախչելու էի
զտնելու էիր	հասնելու էիր	փախչելու էիր
զտնելու էր	հասնելու էր	փախչելու էր
զտնելու էինք	հասնելու էինք	փախչելու էինք
զտնելու էիք	հասնելու էիք	փախչելու էիք
զտնելու էին	հասնելու էին	փախչելու էին

մոռնալու էի	մօտենալու էի	զարմանալու էի
մոռնալու էիր	մօտենալու էիր	զարմանալու էիր
մոռնալու էր	մօտենալու էր	զարմանալու էր
մոռնալու էինք	մօտենալու էինք	զարմանալու էինք
մոռնալու էիք	մօտենալու էիք	զարմանալու էիք
մոռնալու էին	մօտենալու էին	զարմանալու էին

Հրամայական եղանակ

զտիր	հասիր	փախիր	մոռցիր	մօտեցիր	զարմացիր
զտ'ք	հաս'ք	փախ'ք	մոռց'ք	մօտեց'ք	զարմաց'ք

ՊԱՏՃՈՒԿԱՆ ԲԱՅՅԵՐԻ ԽՈՆԱՐԴՈՒՄ

Պատճառական բայերը հայոց լեզվի երկու տարբերակներում էլ պատկանում են ե լծորդության և իրենց խոնարհման հատկանիշներով ընդհանուր առմամբ նման են լծորդության բայերի խոնարհմանը:

Անցյալի հիմքը արևելահայերենում **րեական** է և կազմվում է **ն / ր** հերթազարկությամբ (զարմացնել – զարմացն / զարմացր, խոսցնել – խոսցն / խոսցր), իսկ արևմտահայերենում ցրական է և կազմվում է **ն / ուց** հերթազարկությամբ (զարմացնել – զարմացն / զարմացուց, խոսցնել – խոսցն / խոսցուց): Անցյալ կատարյալն ստանում է **ի, իր, ուց** (արևել. **եց**), **ինք, իք, ին** վերջավորությունները:

Երկու գրականներում սկզբունքային տարբերություններ չկան նաև պատճառական բայերի դերբայական հիմքերի կազմության մեջ:

Ներկայի հիմքից կազմվում են ենթակայական դերբայը (**զարմացնող**) ըղծական եղանակը և դրանից բաղադրվող կազմությունները:

Անցյալի հիմքից կազմվում են վարակատար (**զարմացուցեր**), հարակատար (**զարմացուցած**) դերբայները, անցյալ կատարյալը, հրամայական եղանակը: Հրամայական եզակին կազմվում է **ուր** վերջավորությամբ:

Դերբայական հիմքից կազմվում են ընթացակցական (**զարմացնելեն**), ապառնի (**զարմացնելու**) և միտական (**լ>ր**) (**զարմացներ**) դերբայները:

Դերբայեր	մտնել	գալ	հեռանալ	մտնել
Անորոշ	մտնեցնել	մտնեցնելու	մտնեցնելուն	մտնեցնելով
Ապառնի՝	մտնեցնելու	մտնեցնելուն	մտնեցնելուն	մտնեցնելով
Վաղակատար՝	մտնեցուցեր	մտնեցուցելու	մտնեցուցելուն	մտնեցուցելով
Հարակատար՝	մտնեցուցած	մտնեցուցելու	մտնեցուցելուն	մտնեցուցելով
Ենթակայական՝	մտնեցնող	մտնեցնողի	մտնեցնողին	մտնեցնողով
Ընթացակցական՝	մտնեցնելէն	մտնեցնելու	մտնեցնելուն	մտնեցնելով
Ժխտական՝	մտնեցեր	մտնեցելու	մտնեցելուն	մտնեցելով

Ըղծական եղանակ
Ըղծական ապառնի **Ըղծական անցյալի ապառնի**

մտնեցնեմ	մտնեցնեք	մտնեցնի	մտնեցնիք
մտնեցնես	մտնեցնէք	մտնեցնիր	մտնեցնիք
մտնեցնէ	մտնեցնեն	մտնեցնր	մտնեցնին

Սահմանական եղանակ
Անկատար ներկա **Անկատար անցյալ** **Անցյալ կատարյալ**

կը մտնեցնեմ	կը մտնեցնի	մտնեցուցի
կը մտնեցնես	կը մտնեցնիր	մտնեցուցիր
կը մտնեցնէ	կը մտնեցնր	մտնեցուց
կը մտնեցնեք	կը մտնեցնինք	մտնեցուցինք
կը մտնեցնէք	կը մտնեցնիք	մտնեցուցիք
կը մտնեցնենք	կը մտնեցնինք	մտնեցուցին

Ապառնի **Անցյալի ապառնի**

պիտի մտնեցնեմ	պիտի մտնեցնի
պիտի մտնեցնես	պիտի մտնեցնիր
պիտի մտնեցնէ	պիտի մտնեցնր
պիտի մտնեցնեք	պիտի մտնեցնինք
պիտի մտնեցնէք	պիտի մտնեցնիք
պիտի մտնեցնենք	պիտի մտնեցնինք

Հարակատար ներկա **Հարակատար անցյալ**

մտնեցուցած եմ	մտնեցուցած էի
մտնեցուցած ես	մտնեցուցած էիր
մտնեցուցած է	մտնեցուցած էր
մտնեցուցած ենք	մտնեցուցած էինք
մտնեցուցած էք	մտնեցուցած էիք
մտնեցուցած են	մտնեցուցած էին

Վաղակատար ներկա **Վաղակատար անցյալ**

մտնեցուցեր եմ	մտնեցուցեր էի
մտնեցուցեր ես	մտնեցուցեր էիր
մտնեցուցեր է	մտնեցուցեր էր
մտնեցուցեր ենք	մտնեցուցեր էինք
մտնեցուցեր էք	մտնեցուցեր էիք
մտնեցուցեր են	մտնեցուցեր էին

Հարկադրական եղանակ
Հարկադրական ապառնի **Հարկ. անցյալի ապառնի**

մտնեցնելու եմ	մտնեցնելու էի
մտնեցնելու ես	մտնեցնելու էիր
մտնեցնելու է	մտնեցնելու էր
մտնեցնելու ենք	մտնեցնելու էինք
մտնեցնելու էք	մտնեցնելու էիք
մտնեցնելու են	մտնեցնելու էին

Հրամայական եղանակ

մտնեցուր	մտնեցուց՛ր	մտնեցուց՛ի	մտնեցուց՛իք
մտնեցուր	մտնեցուց՛ի	մտնեցուց՛ի	մտնեցուց՛իք
մտնեցուր	մտնեցուց՛ի	մտնեցուց՛ի	մտնեցուց՛իք

ԿՐԱՎՈՐԱԿԱՆ ԲԱՅԵՐԻ ԽՈՆԱՐՅՈՒՄԸ

Կրավորական բայերը, անկախ այն բանից, թե ներգործական ձևում որ խոնարհման են պատկանում, ունենում են ի լծորդը և խոնարհվում են ի լծորդության բայերի պես: **Դերբայական հիմքից են կազմվում ապատնի, ժխտական և ընթացակցական դերբայները՝ գրուելու, գրուեր, գրուելէն, իսկ մյուս՝ վաղակատար, հարակատար և ենթակայական դերբայները կազմվում են ներկայի հիմքից՝ գրուեր, գրուած, գրուող:**

Դերբայներ

**Անորոշ
Ապատնի՝
Վաղակատար՝
Հարակատար՝
ենթակայական՝
Ընթացակցական՝
Ժխտական՝**

գրուիլ
գրուելու
գրուեր
գրուած
գրուող
գրուելէն (աղօթելէն)
գրուեր // գրուիր

**Ըղծական եղանակ
Ըղծական ապատնի**

գրուիմ
գրուիս
գրուի

գրուիմք
գրուիք
գրուին

**Սահմանական եղանակ
Անկատար ներկա**

կը գրուիմ
կը գրուիս
կը գրուի

կը գրուիմք
կը գրուիք
կը գրուին

Անկատար անցյալ

կը գրուի
կը գրուիիր
կը գրուեր

կը գրուիմք
կը գրուիք
կը գրուինք

Ըղծական անցյալի ապատնի

գրուի
գրուիիր
գրուեր
գրուիմք
գրուիք
գրուինք

Անցյալ կատարյալ

գրուեցայ
գրուեցար
գրուեցաւ

գրուեցաք
գրուեցաք
գրուեցանք

Ապատնի

պիտի գրուիմ
պիտի գրուիս
պիտի գրուի

պիտի գրուիմք
պիտի գրուիք
պիտի գրուին

Անցյալի ապատնի

պիտի գրուի
պիտի գրուիիր
պիտի գրուեր

պիտի գրուիմք
պիտի գրուիք
պիտի գրուինք

Հարակատար ներկա

գրուած եմ
գրուած ես
գրուած է

գրուած ենք
գրուած էք
գրուած են

Հարակատար անցյալ

գրուած էի
գրուած էիր
գրուած էր
գրուած էիմք
գրուած էիք
գրուած էինք

Վաղակատար ներկա

գրուեր եմ
գրուեր ես
գրուեր է

գրուեր ենք
գրուեր էք
գրուեր են

Վաղակատար անցյալ

գրուեր էի
գրուեր էիր
գրուեր էր

գրուեր էիմք
գրուեր էիք
գրուեր էինք

Հարկադրական եղանակ

Հարկադրական ապատնի

գրուելու եմ
գրուելու ես
գրուելու է

գրուելու ենք
գրուելու էք
գրուելու են

Հարկադրական անցյալի ապատնի

գրուելու էի
գրուելու էիր
գրուելու էր

գրուելու էիմք
գրուելու էիք
գրուելու էինք

Չհամայական եղանակ

գրուի՛
գրուեցի՛ք

Սոսկածանցավոր, պատճառական և կրավորական բայերի վերլուծական երկրորդական ժամանակների կազմության մեջ նույնությամբ պահպանվում են աններածանց բայերի երկրորդական ժամանակների կազմության սկզբունքները **հարակատար կամ ապառնի դերբայ + Ուլալ** բայի համապատասխան ժամանակներ: Ուստի դրանք առանձին հարացույցով չենք ներկայացնում:

ԱՆԿԱՆՈՆ ԲԱՅԵՐ

Արևմտահայերենում նույնպես բայերի որոշակի խումբ (անկանոն բայեր) խոնարհման համակարգում շեղվում է գործող ընդհանուր կանոններից⁶: Այդ շեղումներն ու յուրահատկությունները, ինչպես արևելահայերենում, սովորաբար դրսևորվում են անցյալի հիմքից կազմվող ձևերում: Անկանոն բայերի հիմնական մասը երկու զրականներում նույնն է, այն տարբերությամբ, որ արևմտահայերենում անկանոն բայերի փիվը որոշ չափով մեծ է արևմտահայերենում կան անկանոն բայեր, որոնք արևելահայերենում ունեն կանոնավոր խոնարհում: Բացի այդ, դրանք մի մասը երկու զրականներում ունի խոնարհման, բայականության և առանձին ժամանակների կազմության եպան տարբերություններ⁷:

6 Անկանոն և պակասավոր բայերի վերաբերյալ շարադրանքը հմտ. Գ. Բարեդյան, Արդի հայերենի բայի և խոնարհման տեսություն, Երևան, 1953, Մ. Ասատրյան, ժամանակակից հայոց լեզու, Երևան, 1983, Ա. Մարգարյան, Չայերենի անկանոն բայերի գաղափարը, Երևան, 1961:

7 Արևմտահայ քերականության մեջ ընդունված է իրարից առանձնացնել անկանոն և զարտուղի բայերը: Վերջիններս նույնպես անկանոն են, սակայն չեղվելով խոնարհման ընդհանուր հարացույցից դրանք միասին դրսևորում են խոնարհման ընդհանուր հատկանիշներ, օրինակ անցյալ կատարյալի եզակի փիվ կազմվում է ի, իր, աւ և վերջավորություններով **ըսի, ըսիր, ըսաւ** ևն: Արևմտահայերենի զարտուղի բայերն են **ըսել, բերել, տալ, զարկել, առնել, կենալ**: Սակայն քանի որ այս աշխատանքում արևմտահայերենը ներկայացնում ենք զուգարկելով արևելահայերենին, ուստի արևմտահայերենի զարտուղի և անկանոն բայերը նկարագրում ենք ըստ արևելահայերենի անկանոն բայերի համակարգի կան դրանք համեմատությամբ:

Ե խոնարհման աններածանց բայեր՝ ըսել, բերել, զարկել, ուտել, ելլել

Այս բայերի անկանոնությունները սովորաբար դրսևորվում են վաղակատար և հարակատար դերբայներում, սահմանական եղանակի՝ այդ դերբայներով կազմված ժամանակավածներում և անցյալ կատարյալում: Բացի արևելահայերենից **ե** խոնարհման աններածանց անկանոն բայերից (**ասել, բերել, զարկել, ուտել**), արևմտահայերենում այս շարքում ավելացել է **ելլել** բայը, որի համապատասխան ձևը արևելահայերենում **ե** խոնարհման տակածանցավոր բայ է՝ **ելնել**:

Ըսել (արևել.՝ **ասել**)

Արևելահայերենում այս բայի անցյալի հիմքը, ի տարբերություն **ե** խոնարհման աններածանց բայերի ցույական հիմքի, կազմվում է **աց** բաղադրիչով **ասաց**: Ըստ այդմ անցյալ կատարյալի համար ունենում ենք **ասացի, ասացիր, ասաց, ասացինք, ասացիք, ասացին**: (Եգ բաղադրիչով «կանոնական» ձևերը՝ **ասեցի, ասեցիր** ևն, խոսակցական կազմություններ են, երբեմն հանդիպում են նաև զրավոր խոսքում): Անկանոն են նաև հրամայական եղանակի ձևերը, քանի որ կազմվում են **ա** խոնարհման աններածանց բայերի մասն **ասա՛, ասաց՛ք**: Ասել բայի մյուս բոլոր ձևերը արևելահայերենում կանոնավոր են:

Արևմտահայերենում այս բայի անցյալի հիմքը արմատական է՝ **ըս-**, որից կազմվում են անցյալ կատարյալի կանոնից շեղվող ձևերը: Բացի այդ, եզակի երրորդ դեմքում այն ստանում է ի խոնարհման աններածանց բայերին հատուկ **աւ** վերջավորություն, այսպես՝ **ըսի, ըսիր, ըսաւ, ըսի՛նք, ըսի՛ք, ըսին**: Անկանոն է նաև հրամայական եղանակի իզգնակի ժամանակավածը, քանի որ այն կազմվում է դարձյալ արմատական հիմքից **ըս՛ք** ի տարբերություն **ե** խոնարհման աններածանց բայերի անցյալի ցույական հիմքից կազմությունների, օրինակ **գրեցի՛ք**: Մյուս բոլոր ձևերը կանոնավոր են և չեն շեղվում **ե** խոնարհման աններածանց բայերի ձևակազմական կաղապարներից:

Բերել

Արևելահայերենում անցյալի հիմքը արմատական է **բեր-**, որից կազմվում են անցյալ կատարյալի **բերի, բերիր, բերեց, բերինք, բերիք, բերին** անկանոն ձևերը: Այժմ տարածվում է նաև այս բայի «կանոնավոր» կատարյալը **բերեցի, բերեցիր** են: Հրամայականի ձևերն են **բե՛ր, բերե՛ք**, անկանոն է եզակիի արմատական ձևը, իսկ հոգնակին չունի գոլ-զածնություն:

Արևմտահայերենում անկանոնություն է այն, որ անցյալի հիմքը արմատական է **բեր-**, որից կազմվում են անցյալ կատարյալի անկանոն ձևերը **բերի, բերիր, բերաւ, բերիցք, բերիք, բերի՛մ**: Արևմտահայերենում այս բայի «կանոնավոր» կատարյալը **բերեցի, բերեցիր** են, գործածական է: Անկանոն են նաև այս բայի հրամայականի ձևերը. եզակին ունի արմատական կազմություն **բե՛ր** (ի տարբերություն նույն կազմության կանոնավոր բայերի է վերջավորության **գրէ՛**), իսկ հոգնակին կազմվում է արմատական հիմքից **բերե՛ք**, փոխանակ անցյալի ցոյական հիմքով կազմության, ինչպես **գրեցե՛ք**:

Ջարնել (արևել. զարկել)

Արևելահայերենում անցյալի հիմքը արմատական է **զարկ-**, որից կազմվում են անցյալ կատարյալի անկանոն ձևերը **զարկի, զարկիր, զարկեց, զարկինք, զարկիք, զարկին**: Ե խոնարհման աններածանց բայերի համաբանությամբ այս անկանոն ձևերը փոխարինվում են կանոնավոր ձևերով **զարկեցի, զարկեցիր** են: Անկանոն է այս բայի եզակի հրամայականի ձևը **զա՛րկ՛** որպես արմատական կազմություն, բայց սա փոխարինվում է նաև կանոնավոր կազմությամբ **զարկի՛ր**: Հոգնակին նույնպես ունի կանոնավոր գոլզահեռ ձև **զարկե՛ք** // **զարկեցե՛ք**:

Արևմտահայերենում **զարնել** բայի անցյալի հիմքից կազմվող ձևերում առկա է **զարկ-** արմատը: Դրանք ունեն հետևյալ պատկերը

Վաղակատար դերբայ՝	զարկեր
Հարակատար դերբայ՝	զարկած

Սահմանական եղանակ Վաղակատար ներկա

զարկեր են	զարկեր ենք	զարկեր էի	զարկեր էինք
զարկեր ես	զարկեր էք	զարկեր էիր	զարկեր էիք
զարկեր է	զարկեր են	զարկեր էր	զարկեր էին

Հարակատար ներկա

զարկած են	զարկած ենք	զարկած էի	զարկած էինք
զարկած ես	զարկած էք	զարկած էիր	զարկած էիք
զարկած է	զարկած են	զարկած էր	զարկած էին

Անցյալ կատարյալ

զարկի	զարկինք	զարկ	զարկե՛ք
զարկիր	զարկիք		
զարկաւ	զարկի՛մ		

Այս բայի եզակի հրամայականը ունի արմատական ձև (**զա՛րկ**) և հոգնակին կազմում է արմատական հիմքից **զարկե՛ք**:

Ուտել

Արևելահայերենում անցյալի հիմքից կազմվող ձևերում ուտ- արմատի փոխադրեմ առկա է **կեր-** արմատը: Դրանցից կազմվող ձևերը ունեն հետևյալ պատկերը անց. կատ. կերաւ, կերար, կերավ, կերանք, կերաք, կերան, հրամ. կե՛ր, կերե՛ք, վաղակ. դերբայ կերել, հարակ. կերած:

Արևմտահայերենում անկանոնությունը արտահայտվում է դարձյալ տարարմատության մեջ. անցյալում և անցյալի հիմքից կազմվող ձևերում հանդես է գալիս **կեր-** արմատը: Հրամայականի եզակի ժամանակածը ունի պարզ արմատական կազմություն, իսկ հոգնակին կազմվում է արմատական հիմքից: Անցյալ կատարյալը կազմվում է ի խոնարհման աններածանց բայերի վերջավորություններով:

Ուտել բայի անկանոն ձևերը ունեն հետևյալ պատկերը.

Վաղակատար դերբայ՝	կերեր
Հարակատար դերբայ՝	կերած

Սահմանական եղանակ

Վաղակատար ներկա Վաղակատար անցյալ Հարակատար ներկա

կերեր են	կերեր ենք	կերեր էի	կերեր էիք	կերած են	կերած ենք
կերեր ես	կերեր էք	կերեր էիր	կերեր էիք	կերած ես	կերած էք
կերեր է	կերեր են	կերեր էր	կերեր էին	կերած է	կերած են

Հարակատար անցյալ Անցյալ կատարյալ

կերած էի	կերած էիք	կերայ	կերանք
կերած էիր	կերած էիք	կերար	կերաք
կերած էր	կերած էին	կերաւ	կերան

Հրամայական եղանակ

կեր	կերք
-----	------

Ելլել (արևել, Ելնել)

Արևելահայերենում անկանոն է այս բայի միայն եզակի հրամայականը **Ելլ**։ գործածական է սրա նաև կանոնավոր ձևը՝ **Ելիր**։

Արևմտահայերենում անկանոնություն է այն, որ անցյալի հիմքից կազմված ձևերում **Ելլել**-ը դրսևորում է տարբարմատության հատկանիշներ՝ **Ելեր, Ելած**։ Բացի այդ, անցյալ կատարյալը կազմում է ի խոնարհման աններածանց բայերի վերջավորություններով՝ **Ելայ, Ելար, Ելաւ** ևն։ Անկանոն է նաև հրամայականում՝ **Ել, Ելէք**։

Ելլել բայի անկանոն ձևերը ունեն հետևյալ պատկերը.

Վաղակատար դերբայ՝	Ելեր
Հարակատար դերբայ՝	Ելած

Սահմանական եղանակ

Վաղակատար ներկա Վաղակատար անցյալ Հարակատար ներկա

Ելեր են	Ելեր ենք	Ելեր էի	Ելեր էիք	Ելած են	Ելած ենք
Ելեր ես	Ելեր էք	Ելեր էիր	Ելեր էիք	Ելած ես	Ելած էք
Ելեր է	Ելեր են	Ելեր էր	Ելեր էին	Ելած է	Ելած են

Հարակատար անցյալ Անցյալ կատարյալ

Ելած էի	Ելած էիք	Ելայ	Ելանք
Ելած էիր	Ելած էիք	Ելար	Ելաք
Ելած էր	Ելած էին	Ելաւ	Ելան

Հրամայական եղանակ

Ել	Ելէք
----	------

Ե խոնարհման և սոսկածանց ունեցող բայեր՝
ընել, դնել, առնել, տեսնել, թքնել, պագնել, խածնել

Արևելահայերենում և խոնարհման և սոսկածանց ունեցող բայերից անկանոն են **անել, դնել, տանել, Ելնել, առնել, տեսնել, թողնել** և **լինել** բայերը։ Ըստ անցյալի հիմքի կազմության դրանք ստորաբաժանվում են երկու խմբի։ Առաջին խմբի մեջ են մտնում **անել, դնել, տանել** բայերը, որոնց կատարյալի հիմքը **րեական** է և կազմվում է **ն** // **ր** հերթազարկությամբ՝ **անել // ար-, դնել // դր-, տանել // տար-**։ Երկրորդ խմբի մեջ են մտնում մնացած բայերը, որոնց հիմքը արմատական է **Ելնել // Ել-, առնել // առ-, տեսնել // տես-, թողնել // թող-**։ Լինել բայի անցյալի հիմքը տարբարմատ է՝ **եղ-**։

Արևմտահայերենում և խոնարհման և սոսկածանց ունեցող նշված բայերից անկանոն են **ընել, դնել, առնել, տեսնել** բայերը։

Արևելահայերենի **տանել** բայը արևմտահայերենում ի ժողովրդական սոսկածանցավոր անկանոն բայ է՝ **տաննիլ**։ **Ելնել** սոսկածանցավոր բայը, ինչպես նշվել է, արևմտահայերենում աններածանց անկանոն

բայ է **ելլել**: **Թողնել**—ը արևմտահայերենում ու լծորդության աններածանց բայ է **թողուլ**, իսկ **լինել**—ը ա լծորդության աններածանց անկանոն բայ **լլլալ**: Արևմտահայերենում անկանոն բայերի այս շարքում ավելանում են սուկածանցավոր **քցնել** բայը, որը արևելահայերենում է խոնարհման աններածանց կանոնավոր բայ է **քջել**, **պագնել** (համբուրել) և **խածնել** (կծել) բայերը, որոնք արևելահայերենում բարբառային ձևեր են: Այսպիսով է լծորդության և սուկածանց ունեցող անկանոն բայերը արևմտահայերենում յոթն են **ընել, դնել, առնել, տեսնել, քջնել, պագնել, խածնել**:

ԸՆՆԵԼ (արևել. անել)

Արևելահայերենում անկանոնություն է այն, որ անցյալ կատարյալի արի, արիր, արեց, արհնք, արիք, արին անկանոն ձևերին զուգահեռ գործածական են նաև անցյալի ցոյական հիմքից անկանոն կազմությունները **արեցի, արեցիր, արեց, արեցինք, արեցիք, արեցին**: Հրամ. **արա՛, արե՛ք**, վաղակ՝ **արել, հարակ՝ արած, ենք**.
անող // արող:

Արևմտահայերենում այս բայը անցյալի հիմքում և նրանից կազմված ձևերում դրսևորում է տարարմատության հատկանիշներ. կատարվում է արմատի և // ռ հերթագայություն **ըն // ըր**: Անցյալ կատարյալում, ի տարբերություն արևելահայերենի, չունի ցոյական հիմքով զուգահեռ կազմություններ: Բացի այդ, անցյալ կատարյալը կազմում է ոչ թե և սուկածանց ունեցող բայերին բնորոշ վերջավորություններով **այ, ար, աւ, անք, աք, ան, այլ** է խոնարհման աններածանց բայերի խոնարհման վերջավորություններով պահպանելով առաջինների եզակի երրորդ դեմքի **աւ** մասնիկը, ինչպես մյուս անկանոն բայերը: Անկանոն են նաև հրամայական եղանակի կազմությունները պայմանավորված հիմքի փոփոխությամբ և եզակի հրամայականի ոչ կանոնական վերջավորությամբ **ըր՛, ըր՛ք**:

ԸՆՆԵԼ բայի անկանոն ձևերը ունեն հետևյալ պատկերը.

Վաղակատար դերբայ՝	ըրեր
Հարակատար դերբայ՝	ըրած

Սահածանական եղանակ Վաղակատար ներկա Վաղակատար անցյալ Հարակատար ներկա

ըրեր են	ըրեր ենք	ըրեր էի	ըրեր էինք	ըրած են	ըրած ենք
ըրեր ես	ըրեր էք	ըրեր էիր	ըրեր էիրք	ըրած ես	ըրած էք
ըրեր է	ըրեր են	ըրեր էր	ըրեր էին	ըրած է	ըրած են

Հարակատար անցյալ Անցյալ կատարյալ

ըրած էի	ըրած էինք	ըրի	ըրինք
ըրած էիր	ըրած էիրք	ըրիր	ըրիրք
ըրած էր	ըրած էին	ըրաւ	ըրին

Հրամայական եղանակ

ըր՛	ըր՛ք
-----	------

ԴՆՆԵԼ

Արևելահայերենում անցյալ կատարյալում դրի, դիրի, դրեց, դրինք, դրիք, դրին անկանոն ձևերին զուգահեռ ունի նաև ցոյական հիմքից կազմված անկանոն ձևեր **դրեցի, դրեցիր, դրեց, դրեցինք, դրեցիք, դրեցին**: Հրամայական **դի՛ր, դրե՛ք**, վաղակատար **դրել, հարակատար դրած, ենթակայական դնող // դրող**:

Արևմտահայերենում դրսևորում է նույն անկանոնությունները, ինչ ընել բայը. անցյալի հիմքում և դրանից կազմված ձևերում դրսևորում է տարարմատության հատկանիշներ. կատարվում է արմատի և // ռ հերթագայություն **դն // դր**: Անցյալ կատարյալում, ի տարբերություն արևելահայերենի, չունի ցոյական հիմքով զուգահեռ կազմություններ: Բացի այդ, անցյալ կատարյալը կազմում է ոչ թե և սուկածանց ունեցող բայերին բնորոշ վերջավորություններով **այ, ար, աւ, անք, աք, ան, այլ** է խոնարհման աններածանց բայերի խոնարհման վերջավորություններով պահպանելով առաջինների եզակի երրորդ դեմքի **աւ** մասնիկը, ինչպես մյուս անկանոն բայերը: Անկանոն են նաև հրամայական եղանակի

կազմությունները պայմանավորված հիմքի փոփոխությամբ ե ճգակի հրամայականի ոչ կանոնական ձևով դի՛ր, դրէ՛ք:

Դնել բայի անկանոն ձևերը ունեն հետևյալ պատկերը.

Վաղակատար դերբայ՝ դրեր
 Հարակատար դերբայ՝ դրած

Սահմանական եղանակ

Վաղակատար ներկա Վաղակատար անցյալ Հարակատար ներկա

դրեր եմ	դրեր ենք	դրեր էի	դրեր էինք	դրած եմ	դրած ենք
դրեր ես	դրեր էք	դրեր էիր	դրեր էիրք	դրած ես	դրած եք
դրեր է	դրեր են	դրեր էր	դրեր էին	դրած է	դրած են

Հարակատար անցյալ Անցյալ կատարյալ

դրած էի	դրած էինք	դրի	դրինք
դրած էիր	դրած էիրք	դրիր	դրիրք
դրած էր	դրած էին	դրաւ	դրին

Հրամայական եղանակ

դիր դրէք

Առնել

Արևելահայերենում անկանոն է այս բայի միայն եզակի հրամայականը ա՛ն:

Արևմտահայերենում անկանոնություն է դրսևորում միայն անցյալ կատարյալում ստանալով է խոնարհման աններածանց բայերին հատուկ վերջավորություններ. եզակի երրորդ դեմքում պահպանվում է անցյալ կատարյալի Բ խմբի վերջավորություններին բնորոշ աւ մասնիկը: Անկանոն է նաև եզակի հրամայականի կազմությունը ա՛ն:

Առնել բայի անկանոն ձևերը ունեն հետևյալ պատկերը.

Սահմանական եղանակ Հրամայական եղանակ

Անցյալ կատարյալ ա՛ն առէ՛ք (կանոնավոր)
 առի առինք
 առիր առիրք
 առաւ առին

Տեսնել

Ե՛վ արևելահայերենում, և՛ արևմտահայերենում անկանոն է այս բայի միայն եզակի հրամայականը տե՛ս:

Թքնել, պագնել, խածնել

Արևմտահայերենում անկանոն է թքնել բայի անցյալ կատարյալը, քանի որ կազմվում է ե խոնարհման աններածանց բայերի վերջավորություններով, իսկ եզակի երրորդ դեմքում պահպանում է աւ մասնիկը թքի, թքիր, թքաւ, թքինք, թքիք, թքին: Մնացած ձևերը, այդ թվում հրամայական եղանակի կազմությունները, կանոնավոր են. վաղակատար թքեր, հարակատար թքած, ենթակայական թքնող, հրամայական թքի՛ր, թքէ՛ք:

Արևմտահայերենում անկանոն են նաև ն ստականց ունեցող պագնել և խածնել բայերը, որոնք խոնարհվում են թքնել բայի մասն:

Ա խոնարհման աններածանց բայեր՝
 գալ, լալ, տալ, ըլլալ, երթալ

Արևելահայերենում ա խոնարհման աններածանց բայերից անկանոն են գալ, լալ և տալ բայերը: Արևմտահայերենի ըլլալ անկանոն բային համապատասխանում է արևելահայերենի լինել բայը, իսկ երթալ բային գնալ-ը, որը կանոնավոր բայ է:

Արևելահայերենում այս բայերը (գալ, լալ, տալ) մյուս բայերից առանձնանում են նրանով, որ անկատար (ուժ-ով վերջավորվող) դերբայ չունեն: Ներկա և անցյալ անկատար ժամանակները կազմում են համընթացական դերբայով և օժանդակ բայի ներկայի և անցյալի ձևերով՝ գալիս եմ – գալիս էի, տալիս եմ – տալիս էի, լալիս եմ – լալիս էի:

Երկրային հիմքից կազմվող մյուս ձևերը կանոնավոր են: Անցյալի հիմքից կազմվող անկանոն ձևերի մասին կխոսենք ստորև:

Արևմտահայերենում **գալ**, **լալ**, **տալ** բայերը սահմանակաճի ներկան են անցյալը կազմում են ոչ թե կանոնական **կը**, այլ **կու** մասնիկով, որը գրվում է դերբայական հիմքից առանձին, ինչպես՝

Անկատար ներկա

կու գամ	կու լամ	կու տամ
կու գաս	կու լաս	կու տաս
կու գայ	կու լայ	կու տայ

կու գանք	կու լանք	կու տանք
կու գաք	կու լաք	կու տաք
կու գան	կու լան	կու տան

Անկատար անցյալ

կու գայի	կու լայի	կու տայի
կու գայիք	կու լայիք	կու տայիք
կու գար	կու լար	կու տար
կու գայինք	կու լայինք	կու տայինք
կու գայիք	կու լայիք	կու տայիք
կու գային	կու լային	կու տային

Գալ, լալ, տալ բայերը անկանոնություններ ունեն նաև անցյալի հիմքից կազմվող ձևերում:

Գալ

Արևելահայերենում անցյալի հիմքը տարարմատ է՝ **եկ-**, և անկանոն են այդ հիմքից կազմվող ձևերը՝ անցյալ կատարյալ՝ **եկա, եկար, եկավ, եկանք, եկաք, եկան**, հրած՝ **ե՛կ, եկե՛ք** (խոսակց.՝ **արի՛, արե՛ք**), վաղակատար՝ **եկել**, հարակատար՝ **եկած**, ենթակայական **եկող**:

Արևմտահայերենում նույնպես անցյալի հիմքը տարարմատ է՝ **եկ** և անկանոն են այդ հիմքից կազմվող դերբայներն ու ժամանակաձևերը:

Պատկերն այսպիսին է.

Վաղակատար դերբայ՝	եկեր
Հարակատար դերբայ՝	եկած
ենթակայական դերբայ՝	եկող

Սահմանական եղանակ

Վաղակատար ներկա **Վաղակատար անցյալ** **Հարակատար ներկա**

եկեր են	եկեր ենք	եկեր էի	եկեր էինք	եկած են	եկած ենք
եկեր ես	եկեր էք	եկեր էիր	եկեր էիրք	եկած ես	եկած էք
եկեր է	եկեր են	եկեր էր	եկեր էին	եկած է	եկած են

Հարակատար անցյալ

Անցյալ կատարյալ

եկած էի	եկած էինք	եկա	եկանք
եկած էիր	եկած էիրք	եկար	եկաք
եկած էր	եկած էին	եկաւ	եկան

Հրամայական եղանակ

եկուր	եկէք
-------	------

Լալ

Արևելահայերենում անկանոնություն է այն, որ այս բայը անցյալի հիմքում ունի զուգաձևեր **լաց-** // **լացեց-**: Անցյալ կատարյալում ունի այդ երկու հիմքերից կազմվող զուգահեռ ձևեր՝ **լացի** // **լացեցի**, **լացիր** // **լացեցիր**, **լացեց**, **լացինք** // **լացեցինք**, **լացիք** // **լացեցիք**, **լացին** // **լացեցին**: Ըստ որում, դրանք զրեթե անգործածական են և փոխարինվում են **լաց լինել** հարադիր բայի ձևերով՝ **լաց եղա**, **լաց եղար** են: Հրամայական եղանակ **լաց՛** (լաց եղիր), հարակատար՝ **լացած** (լաց եղած), վաղակատար՝ **լացել** (լաց եղել), ենթակայական՝ **լացող** (լաց լինող) // **լաց եղող**:

Արևմտահայերենում անկանոն են անցյալի հիմքից կազմվող վաղակատար (լացեր), հարակատար (լացած), ենթակայական (լացող) դերբայերը: Չտևաբար անկանոն են նաև վաղակատար ներկա (լացեր են), վաղակատար անցյալ (լացեր էի), հարակատար ներկա (լացած են) և հարակատար անցյալ (լացած էի) ժամանակաձևերը:

Անցյալ կատարյալը կազմվում է ա խոնարհման կանոնավոր անձներածանց բայերի վերջավորությամբ. եզակի երրորդ դեմքում պահպանվում է աւ մասնիկը (փոխ.՝ զոո վերջավորության), այսպես՝ **լացի, լացիր, լացաւ, լացիմք, լացիք, լացին:**

Անկանոն են նաև հրամայական եղանակի ձևերը՝ **լաց, լաց՛ք:**

Լալ բայի անկանոն ձևերը ունեն հետևյալ պատկերը.

Վաղակատար դերբայ՝	լացեր
Հարակատար դերբայ՝	լացած
ենթակայական դերբայ՝	լացող

**Սահմանական եղանակ
Վաղակատար ներկա**

Վաղակատար անցյալ

լացեր են	լացեր ենք	լացեր էի	լացեր էինք
լացեր ես	լացեր էք	լացեր էիր	լացեր էիք
լացեր է	լացեր են	լացեր էր	լացեր էին

Հարակատար ներկա

Հարակատար անցյալ

լացած են	լացած ենք	լացած էի	լացած էինք
լացած ես	լացած էք	լացած էիր	լացած էիք
լացած է	լացած են	լացած էր	լացած էին

Անցյալ կատարյալ

Հրամայական եղանակ

լացա	լացանք	լաց՛	լաց՛ք
լացար	լացաք		
լացաւ	լացան		

Տալ (արեւել. ճան)

Արևելահայերենում անցյալ կատարյալի հիմքը զուգածն է տվ- // տվեց-: Անցյալ կատարյալի համար կան զույգ ձևեր տվի // տվեցի, տվիր // տվեցիր, տվեց, տվինք // տվեցինք, տվիք // տվեցիք, տվինք // տվեցինք: Հրամայական՝ տո՛ւր, տվե՛ք. վաղակատար տվել, հարակատար տված, ենթակայական տվող:

Արևմտահայերենում տալ բայը անցյալի հիմքում ունի մեկ տարածատ ձև՝ տու- (տվ-): Դրանով կազմվող բոլոր ձևերը անկանոն են:

Պատկերն այսպիսին է.

Վաղակատար դերբայ՝	տուեր
Հարակատար դերբայ՝	տուած
ենթակայական դերբայ՝	տուող

**Սահմանական եղանակ
Վաղակատար ներկա**

Վաղակատար անցյալ

տուեր են	տուեր ենք	տուեր էի	տուեր էինք
տուեր ես	տուեր էք	տուեր էիր	տուեր էիք
տուեր է	տուեր են	տուեր էր	տուեր էին

Հարակատար ներկա

Հարակատար անցյալ

տուած են	տուած ենք	տուած էի	տուած էինք
տուած ես	տուած էք	տուած էիր	տուած էիք
տուած է	տուած են	տուած էր	տուած էին

Անցյալ կատարյալ

Հրամայական եղանակ

տուի	տուինք	տու՛ր	տու՛ք
տուիր	տուիք		
տուաւ	տուին		

Ըլլալ (արևել. լինել)

Արևելահայերենում այս բայի անցյալի հիմքում հանդես է գալիս եղ-
արմատը: Անցյալ կատարյալը կազմվում է սուկածանցավոր բայերին
բնորոշ վերջավորություններով (Ք տեսակ): Այսպես՝ եղա, եղար, եղավ,
եղանք, եղաք, եղան: Հրամայական եղանակ եղի՛ր, եղե՛ք: Վաղակա-
տար եղել, հարակատար եղած, ենթակայական լինող // եղող:

Արևմտահայերենում ևս անցյալի հիմքում և՛ նրանից կազմված
ծևերում հանդես է գալիս եղ- արմատը: Անցյալ կատարյալը կազմվում է
ի խոնարհման աններածանց կամ սուկածանցավոր բայերին բնորոշ վեր-
ջավորություններով: Ենթակայական դերբայը, ի տարբերություն արևելա-
հայերենի, ունի միայն անկանոն ձև՝ անցյալի հիմքից կազմվող եղող:
Անկանոն են նաև հրամայականի ձևերը՝ եղի՛ր, եղե՛ք:

Ըլլալ բայի անկանոն ձևերը ունեն հետևյալ պատկերը.

Վաղակատար դերբայ՝ եղեր
Հարակատար դերբայ՝ եղած
Ենթակայական դերբայ՝ եղող

Սահմանական եղանակ

Վաղակատար ներկա Վաղակատար անցյալ Հարակատար ներկա

եղեր են եղեր ենք եղեր էի եղեր էինք եղած են եղած ենք
եղերես եղեր էք եղեր էիր եղեր էիք եղած ես եղած էք
եղեր է եղեր ենք եղեր էր եղեր էին եղած է եղած են

Հարակատար անցյալ Անցյալ կատարյալ

եղած էի եղած էինք եղայ եղանք
եղած էիր եղած էիք եղար եղաք
եղած էր եղած էին եղաւ եղան

Հրամայական եղանակ

եղի՛ր եղե՛ք

Երթալ (արևել. գնալ)

Արևմտահայերենում երթալ-ը ա խոնարհման աններածանց բայ է,
ինչպես արևելահայերենում դրա համարժեք գնալ բայը: Սակայն, ի
տարբերություն վերջինի, արևմտահայերենում անցյալի հիմքը տարար-
մատ է՝ գաց-, որից էլ կազմվող ձևերը անկանոն են:

Անկանոնության յուրահատուկ դրսևորում է նաև այն, որ անցյալ կա-
տարյալի եզակի երրորդ դեմքը կազմվում է արևելահայերենին բնորոշ
կանոնական գնաց ձևով՝ գացի, գացիր, գնաց, գացինք, գացիք,
գացցին: Անկանոնության այդպիսի դրսևորում է նաև նույն երթալ բայի
եզակի հրամայականի կազմությունը՝ գնա՛:

Երթալ բայի անկանոն ձևերը ունեն հետևյալ պատկերը.

Վաղակատար դերբայ՝ գացեր
Հարակատար դերբայ՝ գացած
Ենթակայական դերբայ՝ գացող

Սահմանական եղանակ

Վաղակատար ներկա Վաղակատար անցյալ

գացեր են գացեր ենք գացեր էի գացեր էինք
գացերես գացեր էք գացեր էիր գացեր էիք
գացեր է գացեր ենք գացեր էր գացեր էին

Հարակատար ներկա

Հարակատար անցյալ

գացած են գացած ենք գացած էի գացած էինք
գացած ես գացած էք գացած էիր գացած էիք
գացած է գացած ենք գացած էր գացած էին

Անցյալ կատարյալ

Հրամայական եղանակ

գացի գացցինք գնա՛ գացե՛ք
գացիր գացցիք
գնաց գացցին

Ա խոնարհման սուկածանցավոր բայեր՝
դառնալ, բանալ, լուանալ, կենալ, իյնալ

Արևելահայերենում ա խոնարհման սուկածանցավոր բայերից անկանոն են **դառնալ, լվանալ, կենալ** բայերը: Որոշ քերականներ դրանց մեջ են զետեղում նաև **բանալ** և **բառնալ** բայերը: Բայց դրանք ժամանակակից լեզվում փոխարինվել են **բացել** և **բարձել** ձևերով, որոնք կանոնավոր են:

Արևմտահայերենում ա խոնարհման սուկածանցավոր բայերից անկանոն են **դառնալ, բանալ, լուանալ, իյնալ** բայերը: **Կենալ** բայը կանոնավոր է. անցյալի հիմքում և դրանից կազմվող ձևերում այդ բայը ա խոնարհման սուկածանցավոր բայերի խոնարհման ընդհանուր հարաբերությունից շեղումներ չի դրսևորում, այսպես՝ անցյալի հիմքը ցոյական է՝ **կենալ – կեց–**, վաղակատար՝ **կեցեր**, հարակատար՝ **կեցած**, ենթակայական՝ **կեցող**: Անցյալ կատարյալ՝ **կեցայ, կեցար, կեցաւ, կեցանք, կեցաք, կեցանք**: Հրամայական՝ **կեցի՛ր, կեցէ՛ք**:

Իյնալ բայը արևելահայերենում **ընկնել**, ս սուկածանցով և խոնարհման կանոնավոր բայ է:

Դառնալ

Արևելահայերենում անցյալի հիմքն է **դարծ–**, այսինքն՝ կազմվում է ոչ կանոնական ձևով՝ **ոն // ոծ** հերթագայությամբ: Այդ հիմքով կազմվող ձևերը անկանոն կազմություններ են. անցյալ կատարյալ՝ **դարծա, դարծար, դարծավ, դարծանք, դարծար, դարծան**, հրամայական եղանակ՝ **դարծի՛ր, դարծե՛ք**, վաղակատար՝ **դարծեր**, հարակատար՝ **դարծած**, ենթակայական՝ **դարծող**: Կան նաև անցյալ կատարյալի և հրամայականի ձևեր, որոնք բարբառային են, ինչպես՝ **դառա, դառար, դառավ, դառանք, դառան, դառի՛ր, դառե՛ք**:

Արևմտահայերենում անկանոն է այս բայի անցյալի հիմքի յուրահատուկ կազմությունը՝ **ոն / ոծ** հերթագայությամբ՝ **դառնալ>դարծ**: Անկանոն են այս հիմքից կազմվող ձևերը:

Դառնալ բայի անկանոն ձևերը ունեն հետևյալ պատկերը.

Վաղակատար դերբայ՝	դարծեր
Հարակատար դերբայ՝	դարծած
ենթակայական դերբայ՝	դարծող

Սահմանական եղանակ
Վաղակատար մերկա

դարծեր են	դարծեր ենք
դարծեր ես	դարծեր էք
դարծեր է	դարծեր են

Վաղակատար անցյալ

դարծեր էի	դարծեր էինք
դարծեր էիր	դարծեր էիք
դարծեր էր	դարծեր էին

Հարակատար մերկա

դարծած են	դարծած ենք
դարծած ես	դարծած էք
դարծած է	դարծած են

Հարակատար անցյալ

դարծած էի	դարծած էինք
դարծած էիր	դարծած էիք
դարծած էր	դարծած էին

Անցյալ կատարյալ

դարծայ	դարծանք
դարծար	դարծաք
դարծաւ	դարծան

Հրամայական եղանակ

դարծի՛ր	դարծե՛ք
---------	---------

Բանալ

Արևմտահայերենում այս բայն ունի մերկայի հիմքից կազմվող կանոնավոր ձևեր՝ **կը բանամ, կը բանայի, պիտի բանամ, պիտի բանայի, բանալու եմ, բանալու էի, բանամ, բանայի** ևն: Կանոնավոր է նաև անցյալի հիմքում և դրանից կազմվող ձևերում՝ վաղակատար՝ **բացեր**, հարակատար՝ **բացած**, ենթակայական՝ **բացող**:

Անկանոն են անցյալ կատարյալը և եզակի հրամայականը. առաջինը կազմվում է ոչ թե ա խոնարհման սուկածանցավոր բայերին բնորոշ վերջավորություններով՝ **ա, ար, աւ, անք, աք, ան**, այլ ե խոնարհման աններածանց բայերի վերջավորություններով (**Ա տեսակ**)՝ եզակի երրորդ

նտանք	սկսանք	ծնանք	փրթանք	պրծանք
նտաք	սկսաք	ծնաք	փրթաք	պրծաք
նտան	սկսան	ծնան	փրթան	պրծան

Ի խոնարհման սոսկածանցավոր բայեր

Ի խոնարհման և սոսկածանցավոր բայերից անկանոն է **տանիլ** բայը:

Տանիլ (արևել. տանել)

Արևելահայերենում անկանոն ձևեր են անցյալ կատարյալը **տարա**, տարար, տարավ, տարանք, տարաք, տարան, հրամայականը **տա՛ր**, տարե՛ք, վաղակ. տարել, հարակ. տարած, ենթակալ. տանող // տարող:

Արևմտահայերենում անցյալի հիմքում և նրանից կազմված ձևերում դրսևորում է տարարմատության հատկանիշներ. կատարվում է արմատի և // ը հերթագայություն **տան – տար**: Անցյալ կատարյալը կազմում է ոչ թե ի խոնարհման և սոսկածանց ունեցող բայերին բնորոշ վերջավորություններով՝ **այ, ար, աւ, անք, աք, ան, այլ** և խոնարհման աններածանց բայերի նման պահպանելով առաջինների եզակի երրորդ դեմքի **աւ** մասնիկը, ինչպես մյուս անկանոն բայերը: Անկանոն են նաև հրամայական եղանակի կազմությունները՝ պայմանավորված հիմքի փոփոխությամբ և եզակի հրամայականի ոչ կանոնական ձևով՝ **տա՛ր, տարե՛ք**:

Տանիլ բայի անկանոն ձևերը ունեն հետևյալ պատկերը.

Վաղակատար դերբայ՝	տարեր
Հարակատար դերբայ՝	տարած

**Սահմանական եղանակ
Վաղակատար ներկա**

Վաղակատար անցյալ

տարեր են	տարեր ենք	տարեր էի	տարեր էինք
տարեր ես	տարեր էք	տարեր էիր	տարեր էիք
տարեր է	տարեր են	տարեր էր	տարեր էին

Հարակատար ներկա

Հարակատար անցյալ

տարած են	տարած ենք	տարած էի	տարած էինք
տարած ես	տարած էք	տարած էիր	տարած էիք
տարած է	տարած են	տարած էր	տարած էին

Անցյալ կատարյալ

Հրամայական եղանակ

տարի	տարինք	տար	տարք
տարիր	տարիք		
տարաւ	տարին		

Առանձին քերականներ արևմտահայերենում անկանոն չ համարում չ սոսկածանց ունեցող բայերը՝ նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ դրանք (փախչիլ, թռչիլ, դպչիլ) մի շարք ժամանակածներ սահմանական ներկան և անցյալը, ապառնին և անցյալի ապառնին, ըղձական ապառնին և ըղձական անցյալի ապառնին, արգելական հրամայականը, կարող են կազմել սոսկածանցով կամ առանց դրա, ինչպես կը փախիմ // կը փախչիմ, փախիմ // փախչիմ, պիտի փախիմ // պիտի փախչիմ, մի՛ փախիր // մի՛ փախչիր, կամ կը դպի // կը դպչի, դպի // դպչի, պիտի դպիմ // պիտի դպչիմ, մի՛ դպիր // մի՛ դպչիր ևն: Առավել սովորական են առանց ածանցի կազմությունները:

Անկանոն բայերի դրական խոնարհման մյուս ժամանակածները, այդ թվում երկրորդական վերլուծական ժամանակները, որոնք այստեղ չենվեցին, ինչպես նաև դրանց ժխտական խոնարհումները կազմվում են կանոնավոր բայերի խոնարհման ընդհանուր սկզբունքներին համապատասխան:

ՊԿԿՎՍԱՎՈՐ ԲԱՅԵՐ

Արևմտահայերենում և արևելահայերենում պակասավոր են կոչվում այն բայերը, որոնք չունեն խոնարհման բոլոր ձևերը: Այդ ձևերը լրացվում են ուրիշ բայերով:

Արևելահայերենում կան մի քանի բայեր, որոնք ունեն միայն սահմանակաՆ եղանակի ներկա և անկատար անցյալ ժամանակաժները, ըստ որում, որոնք կազմվում են ոչ թե դերբայով և օժանդակ բայով, այլ բաձախիմքով և վերջավորութուններով՝ ունեն գրաբարածն կազմութուն։ Այդ բայերն են **եմ, կամ, գիտեմ, ունեմ, արժեմ**։

Պակասավոր են նաև **ցանկալ, հուսալ, լվալ** բայերը. առաջին երկուսը (**ցանկալ, հուսալ**) ունեն ըղձական եղանակի (և որոնից կազմվող ենթադրական և հարկադրական եղանակների) ժամանակաժները՝ **ցանկալմ, ցանկայի, հուսամ, հուսայի**։ Երկրորդը **հուսալ** բայը, ունի նաև հրամայականի ձևեր **հուսա՛, հուսացե՛ք**։

Լվալ բայն ունի միայն անցյալ կատարյալի և հրամայականի ձևեր՝ **լվացի, լվացիր, լվաց նե, և լվա՛, լվացե՛ք**։

Պակասավոր այդ բայերի մյուս ձևերը լրացվում են համանիշ բայերի ձևերով։

Արևմտահայերենում նույնպես կան մի քանի բայեր, որոնք ունեն միայն սահմանական եղանակի անկատար ներկա և անկատար անցյալ ժամանակաժները, որոնք կազմվում են ոչ թե **կը (կու)** եղանակիչով և խոնարհված բայի ձևերով, ինչպես կանոնավոր բայերը, այլ բայախիմքով և վերջավորութուններով։ Այդ բայերն են **եմ, կամ, գիտեմ, ունիմ, պարտիմ, կրնամ (կարեճալ)**։

Արևմտահայերենում պակասավոր են համարվում նաև **երեւիլ, թողուլ, եղողուլ** բայերը։

Յուսալ և ցանկալ բայերը արևմտահայերենում ունեն սահմանական եղանակի ներկա և անկատար անցյալ, ապառնի, անցյալի ապառնի և ըղձական եղանակի ժամանակաժները՝ **յուսամ, ցանկամ, յուսայի, ցանկայի, կը յուսամ, կը ցանկամ, կը յուսայի, կը ցանկայի, պիտի յուսամ, պիտի ցանկամ, պիտի յուսայի, պիտի ցանկայի**։

Լուալ բայի ձևերը արևմտահայերենում գործածական են **լուամ, լուայի, կը լուամ, կը լուայի, պիտի լուամ, պիտի լուայի** նև։

Յուսալ բայն ունի նաև հրամայականի ձևերը՝ **յուսա՛, յուսացե՛ք**։

Պակասավոր բայերի խոնարհման ընդհանուր պատկերը արևմտահայերենում հետևյալն է.

Սահմանական եղանակ		Անկատար ներկա		Անկատար անցյալ	
եմ	ենք	էի	էինք		
ես	էք	էիր	էիք		
էր	են	էր	էին		

Խոնարհման պակասը լրացվում է **ըլլալ** բայի համապատասխան ձևերով։

Սահմանական եղանակ		Անկատար ներկա		Անկատար անցյալ	
կամ	կանք	կայի	կայինք		
կաս	կաք	կայիր	կայիք		
կայ	կան	կար	կային		

Խոնարհման պակասը լրացվում է **ըլլալ** բայի համապատասխան ձևերով։

Սահմանական եղանակ		Անկատար ներկա		Անկատար անցյալ	
գիտեմ	գիտենք	գիտի	գիտինք		
գիտես	գիտեք	գիտիր	գիտիք		
գիտէր	գիտեն	գիտեր	գիտին		

Խոնարհման պակասը լրացվում է **գիտցալ** բայի համապատասխան ձևերով. վաղակատար՝ **գիտցեր**, հարակատար՝ **գիտցած**, ենթակական՝ **գիտցող**, անցյալ կատարյալ՝ **գիտցայ**, հրամայական՝ **գիտցի՛ր, գիտցե՛ք**։

պիտի կարենաք
պիտի կարենաք
պիտի կարենաք

պիտի կարենայինք
պիտի կարենայիք
պիտի կարենայինք

Երեւիլ

Այս բայն ունի սահմանական ներկա և անցյալ, ապառնի և անցյալի ապառնի, ըրծական ապառնի և ըրծական անցյալի ապառնի, ինչպես նաև հրամայականի ժամանակածները:

Այսպես

Ըրծական եղանակ

Ըրծական ապառնի

Ըրծական անցյալի ապառնի

երեւիմ
երեւիս
երեւի

երեւիք
երեւիք
երեւիք

երեւիմք
երեւիք
երեւիք

Սահմանական եղանակ

Անկատ. ներկա

Անկատ. անցյալ

Ապառնի

Անցյալի ապառնի

կ'երեւիմ
կ'երեւիս
կ'երեւի

կ'երեւիք
կ'երեւիք
կ'երեւիք

պիտի երեւիմ
պիտի երեւիս
պիտի երեւի

պիտի երեւիք
պիտի երեւիք
պիտի երեւիք

կ'երեւիմք
կ'երեւիք
կ'երեւիք

կ'երեւիմք
կ'երեւիք
կ'երեւիք

պիտի երեւիմք
պիտի երեւիք
պիտի երեւիք

պիտի երեւիմք
պիտի երեւիք
պիտի երեւիք

Հրամայական եղանակ

երեւէ երեւ(ե)ցէք

խոնարհման պակասը լրացվում է **Երեւնալ** բայով:

Թողուլ

Ինչպես արդեն նշվել է, **թողուլ**–ը արևմտախայերենում ու խոնարհում ունեցող միակ բայն է, որ ունի գրեթե բոլոր ժամանակածները: Այսօր գործածական չեն այդ բայի անկատար անցյալը (**կը թողուի, կը թողուիր, կը թողուր, կը թողուիք, կը թողուիք, կը թողուիք, կը թողուին, կը թողուին**), անցյալի ապառնի (պիտի **թողուի, պիտի թողուիր** նմ) և ըրծական ապառնին (**թողուի, թողուիր, թողուր, թողուիք, թողուիք, թողուին**):

Գործնական նկատառումներով ներկայացնում ենք այդ բայի խոնարհման ընդհանուր հարացույցը՝ դրական և ժխտական խոնարհմամբ:

Պատկերն այսպիսին է.

Գերբայներ

Անորոշ՝	թողուլ	Ենթակայական՝	թողող
Ապառնի՝	թողելու	Ընթացակցական՝	թողելն
Հարակատար՝	թողած	Ժխտական՝	թողեր
Վաղակատար՝	թողեր		

Դրական խոնարհում

Ըրծական եղանակ	Սահմանական եղանակ		
Ըրծական ապառնի	Անկ. ներկա	Վաղակ. ներկա	Վաղակ. անցյալ
թողում	կը թողում	թողեր են	թողեր էի
թողուս	կը թողուս	թողեր ես	թողեր էիր
թողու	կը թողու	թողեր է	թողեր էր
թողումք	կը թողումք	թողեր ենք	թողեր էինք
թողուք	կը թողուք	թողեր էք	թողեր էիք
թողուն	կը թողուն	թողեր են	թողեր էին

Հարակ. ներկա	Հարակ. անցյալ	Ապառնի	Անցյալ կատ.
թողած են	թողած էի	պիտի թողում	թողուցի
թողած ես	թողած էիր	պիտի թողուս	թողուցիր
թողած է	թողած էր	պիտի թողու	թողուց
թողած ենք	թողած էինք	պիտի թողունք	թողուցինք
թողած էք	թողած էիք	պիտի թողուք	թողուցիք
թողած են	թողած էին	պիտի թողուն	թողուցին

Հարկադրական եղանակ

Հարկադրական ապառնի	Հարկադրական անցյալի ապառնի
թողելու են	թողելու էի
թողելու ես	թողելու էիր
թողելու է	թողելու էր
թողելու ենք	թողելու էինք
թողելու էք	թողելու էիք
թողելու են	թողելու էին

Հրամայական եղանակ

թող՝ թողէ՛ք // թողուց՛ք (հնց.)

Ժխտական խոնարհում

Ըղծական եղանակ	Ասահմանական եղանակ
Ըղծական ապառնի	Անկատար ներկա Անկատար անցյալ
չթողու	չեն թողուր
չթողուս	չես թողուր
չթողու	չի թողուր
	չիիր թողուր
	չի թողուր

չթողունք	չենք թողուր	չիինք թողուր
չթողուք	չէք թողուր	չիէք թողուր
չթողուն	չեն թողուր	չիեն թողուր

Վաղակ. ներկա Վաղակ. անցյալ Հարակ. ներկա Հարակ. անցյալ

չեն թողեր	չի թողեր	չեն թողած	չի թողած
չես թողեր	չիր թողեր	չես թողած	չիր թողած
չէ թողեր	չր թողեր	չէ թողած	չր թողած
չենք թողեր	չիինք թողեր	չենք թողած	չիինք թողած
չէք թողեր	չիէք թողեր	չէք թողած	չիէք թողած
չեն թողեր	չիեն թողեր	չեն թողած	չիեն թողած

Հարկադրական եղանակ

Ապառնի	Անցյալ կատ.	Հարկ. ապառնի	Հարկ. անց. ապառնի
պիտի չթողում	չթողուցի	թողելու չեն	թողելու չի
պիտի չթողուս	չթողուցիր	թողելու չես	թողելու չիր
պիտի չթողու	չթողուց	թողելու չէ	թողելու չր
պիտի չթողունք	չթողուցինք	թողելու չենք	թողելու չիինք
պիտի չթողուք	չթողուցիք	թողելու չէք	թողելու չիէք
պիտի չթողուն	չթողուցին	թողելու չեն	թողելու չիեն

Հրամայական եղանակ

մի թողուր մի թողուր
 Պակաս ձևերը լրացվում են **թողնել** բայով:

Երդնուլ

Գործածական են այս բայի միայն անկատարի հիմքից կազմված սահմանական ներկայի և ապառնիի, ինչպես նաև ըղծական ապառնիի ձևերը: Կազմության սկզբունքները նույն թողուլ բայի նման են: Այսպես՝

Ըղծական եղանակ	Սահմանական եղանակ	
Ըղծական ապառնի	Անկատար ներկա	Ապառնի
երդնում	կ'երդնում	պիտի երդնում
երդնուս	կ'երդնուս	պիտի երդնուս
երդնու	կ'երդնու	պիտի երդնու
երդնունք	կ'երդնունք	պիտի երդնունք
երդնուք	կ'երդնուք	պիտի երդնուք
երդնուն	կ'երդնուն	պիտի երդնուն

խոնարհման պակասը լրացվում է երդում ընել հարադիր բայի ժամանակածնեբով. «Զիևուրուները երդում ըրին և գացին բռնելու իրենց դիրքերը» (Մուշեղ Իշխան):

Կա նաև երդուիլ սովորական ձևը, որը խոնարհվում է սորվիլ բայի օրինակով:

Պակասավոր բայերի երկրորդական վերլուծական ժամանակածները և ժխտական խոնարհման ձևերը կազմվում են նշված խոնարհումների ընդհանուր սկզբունքներին համապատասխան:

Օրինակներ անկանոն և պակասավոր բայերի գործածության «—Բարեկամ,— ըսի,— ինչու՞ ե կու լաք... Հայրենիքի կարո՞ւտն է արդեօք...», «Չշարունակեց. ու գլուխը ինկալ կուրծքին վրայ ու աչքերը նայեցան ծովուն», «Որքան մօտ գացիք իրենց, նոյնքան հեռացան անոնք մենք, միշտ միևնոյն անջրպետը պահելով մեջերնիս» (Երուխան), «Թողէ՛ք, թողէ՛ք կորչի: Ես ձօն ունիմ ձօնելու: Առէ՛ք քստերը», «Գացէ՛ք... քաղեցէ՛ք... ձեր եկեղեցիի սեմին. հին աստուածներու սեմին», «Մի՛ ըներ: Իշխան, մի՛ ըներ: Անգամ մը միայն լսէ՛ կնոջդ խօսքին: Մի՛թէ չե՛ս տեսներ հոգիիս խռովքը», «Գնա՛», դուռն ալ գնա փոր՛

բու փողո՞ւ ու թող իմինս ինծի» (Լ. Շառք), «Ծերուհին լուսակալին վրայ դրաւ ճրագը ու գնաց պատուհանին հպեց ճակատը» (Մ. Մեծարեցոյ), «Այսպէս ծնեք ենք: Քսան դար մեր երկիրը չկրցաւ գիտնալ թէ որու մաս կը կազմէր, արեւելքի՞ն թէ արեւմուտքի... Անիկա չի կրնար զատուիլ մեծ քաղաքակրթութեան փշէն» (Ա. Ծառուկյան), կամ «Առանց շեշտի ալ կը դադրի մակբայ ըլլալէ եւ կը դառնայ շաղկապ», «Աղուեսը խալ է գտեր խաղողը, որուն չէ կրցեր հասնիլ», «Ոչ մէկ բանաստեղծ չի կրնար ըլլալ աւելի մեծ բան կեանքը»:

ԺԽՏԱԿԱՆ ԽՈՆԱՐԻՄ

Բայի ժխտական խոնարհման ձևերը և արևելահայերենում, և արևմտահայերենում կազմվում են չ, իսկ հրամայականի դեպքում մի՛ մասնիկների միջոցով: Տարբերությունները դրսևորվում են կոնկրետ ժամանակածների կազմության և առանձին ձևերի կիրառության մեջ:

Օժանդակ բայի ժխտականը կազմվում է դրական ձևերի վրա չ ժխտական մասնիկը ավելացնելով. ներկայի եզակի երրորդ դեմքը ունի չի մասնիկը: Այսպես՝

Սահմանական եղանակ

Անկատար ներկա		Անկատար անցյալ	
չեմ	չենք	չի	չինք
չես	չէք	չիր	չիք
չի	չեն	չր	չին

Սահմանական եղանակի անկատար ներկան և անկատար անցյալը բոլոր բայերի համար կազմվում են օժանդակ բայի ժխտական ձևերով և ժխտական դերբայով: Վերջինը, ինչպես նշվել է, արևմտահայերենում կազմվում է անորոշ դերբայի լ—ն ր—ի փոխելու միջոցով. ի խոնարհման բայերը ունենում են զուգածներ ի և ե խոնարհմամբ: Ի—ով ձևերը գործածվում են անկատար ներկայի, իսկ ե—ով ձևերը՝ անկատար անցյալի կազմության մեջ: Արևելահայերենում այս ժամանակածները և դրական, և ժխտական խոնարհման դեպքում ունեն վերլուծական կազմություն. ժխտական օժանդակ բայը դրվում է նախադաս՝ դերբայից առաջ գրում են —

չեն գրում, խոսում են – չեն խոսում: Արևմտահայերենում այս ժամանակածների դրականը ունի համարական, իսկ միտականը՝ վերլուծական կազմություն. բաղադրվում են միտական դերբայից և օժանդակ բայի միտական ձևերից, որոնք դրվում են դերբայից առաջ **կը գրեն – չեն գրեր, կը գրի – չի գրեր, կը խօսին – չեն խօսի, կը խօսի – չի խօսեր:**

Օրինակ՝ «Արիստոմ աղային ներկայացաւ երիտասարդ մը, որ վաճառականի չէր նմաներ, սեղանաւորի ալ չէր նմաներ, արիեստաւորի ալ չէր նմաներ, գործաւորի ալ չէր նմաներ, եւ վերջապէս անանկ բանի մը կը նմաներ, որուն նմանը չկայ» (Յ. Դարոնյան), «Շուտ չի փախչիր մութը» (ՍԱ), «Գեղեցիկ եւ արժեքաւոր թատերգութիւններ չեն ստեղծուիր, որովհետեւ հասարակութեան ճաշակը ցած էր»:

Պատկերն այսպիսին է.

Անորոշ դերբայ՝	գրել	սորվիլ	կարդալ
ժխտ. դերբայ՝	գրեր	սորվիր (սորվել)	կարդար
Անկ. ներկա՝	չեն գրեր	չեն սորվիր	չեն կարդար
Անկ. անցյալ՝	չի գրեր	չի սորվեր	չի կարդար
Անորոշ դերբայ՝	թռչիլ	մոռնալ	մտնել
ժխտ. դերբայ՝	թռչեր (թռչիր)	մոռնար	մտներ
Անկ. ներկա՝	չեն թռչիր	չեն մոռնար	չեն մտներ
Անկ. անցյալ՝	չի թռչեր	չի մոռնար	չի մտներ

Արևմտահայերենում օժանդակ բայի ներկայի եզակի երրորդ դեմքի չի–ն ձայնավորով սկսվող բայերից առաջ ենթարկվում է հնչյունափոխության. ի–ն սղվում է, և դրա փոխարեն գրավոր խոսքում դրվում է ապաթարց, ինչպես չի երգեր – չ'երգեր, չի երթար – չ'երթար, չի ըլլար – չ'ըլլար: **Օրինակ՝** «Ամուսնական կեանքին համար անբասական յատկութիւն մըն է աս՝ եւ չնչին անհամաձայնութիւններ, որոնց պատճառը չ'ըմբռներ, անպակաս են մեր մէջ...» (Գ. Ջոիրպալ), «Եւ ալ չ'երգեր արիւնիս մէջ, Կախարք երգը Լիբանանի ջնարերգակ շոմիներուն» (Լ. Շամբ):

Բացառություն են կազմում ունին և կամ բայերը, որոնք սահմանական ներկան և անցյալը բաղադրում են չ մասնիկի կցումով. ունին բայը չի ունենում ապաթարց, քանի որ կազմվում է չ մասնիկով, ինչպես՝

Սահմանական եղանակ

Անկատար ներկա

Անկատար անցյալ

չունիմ չկամ	չունի	չկայի
չունիս չկաս	չունիր	չկայիր
չունի չկայ	չունր	չկար
չունիմք չկանք	չունինք	չկայինք
չունիք չկաք	չունիք	չկայիք
չունին չկան	չունին	չկային

Հարակատար ներկա և հարակատար անցյալ ձևերի միտականը կազմվում է համապատասխան դերբայով և օժանդակ բայի միտականի ձևերով, ինչպես **չեն գրած, չի գրած, չեն սորված, չի սորված** են:

Հարակատարով միտական կազմություններում կանոնական է օժանդակ բայի նախադաս կիրառությունը՝ **չեն գրած, չեն սորված, չեն կարդացած**, թեև ինչպես ցույց են տալիս արևմտահայ և սփյուռքահայ գրականությունից բաղված օրինակները, օժանդակ բայի միտական ձևերը դրվում են նաև վերջադաս, ինչպես՝ «Երբ մէկն ձեր պատկերն ունենալ փափաքի, եւ դուք պատասխանէք, թէ պատկերս քաշել տուած չեն, խաւարեալ մարդու տեղ կը դնեն ձեզի» (Յ. Դարոնյան), «Իր փոքրիկ աղջկան Սիրվարդի վիճակը թեւ փոփոխութիւն մը չէր կրած, բայց միշտ տկար ու նիհար կը մնար» (Ե. Օտյան), «Նուազը շարքին մէջ Ալիշանի գզայնութիւնը չէ գտած տպաւորիչ, ինքզինքը պարտադրող կէշի» (Յ. Օշական), «Բայց շարականներու մէջ անհկա երեք խնդիր չէ եղած» («Հասկ»):

Մի կարևոր յուրահատկության մասին եւս, ինչպես վերը նշվեց, օժանդակ բայի ներկայի եզակի երրորդ դեմքի չի–ն ձայնավորով սկսվող բայերից առաջ ենթարկվում է հնչյունափոխության, ի–ն սղվում է, որը գրավոր խոսքում արտահայտվում է ապաթարցով, ինչպես **չի երգեր – չ'երգեր, չի ըներ – չ'ըներ, չի օգներ – չ'օգներ**, մինչդեռ ըզծական անցյալի ապառնիի եզակի երրորդ դեմքի կազմության մեջ չ միտական մասնիկը ուղղակի ավելանում է բայաիմքին և, բնականաբար, առանց ապաթարցի, ինչպես՝ **չերգեր, չըներ, չօգներ** (իբրև անցյալի ձևեր սրանք գրվում են է–ով): բանավոր խոսքում արտասանվում են առանց

դրադարի: **Օրինակ՝** «Պիտի չօգնէր ինձի վրանը լարելու, եւ չօգնեց: Խմբապետը արդէն յաճախ չ'օգնէր մեզի. կը ձգէ մեզ առանձին, ու այդպէս է որ պիտի վարժուիմք ըլլալ ինքնաբաւ» (ԴԶ): Դժվար չէ նկատել նաև, որ ներկայի ժխտականի կազմութեան մեջ արտասանութեան ժամանակ շեշտվում է բառի ոչ թե վերջին (ինչպես ըղծականի դեպքում), այլ առաջին վանկը. հմտ. չ'ըներ (չի անում) – եթէ չընէր (չաճեր), չ'ուզեր (չի ուզում) – թող չուզէր (թող չուզեր):

Մյուս համադրական ժամանակածների (անցյալ կատարյալ, ապառնի, անցյալի ապառնի, ըղծական անցյալի ապառնի և ըղծական ապառնի) ժխտականը նույնպես կազմվում է չ մասնիկը ավելացնելով դրական բայածներին: Ըստ որում, եթե արևելախայերենում գործածական են հարկադրականի ժխտական կազմութեան երկու տարբերակներն էլ եղանակիչին կամ բայածինին միացած է ժխտական մասնիկով (չպիտի գրեմ // պիտի չգրեմ), ապա արևմտահայերենի շերտակառույցայն դասագրքերում նշվող կանոնների համաձայն նույն ձևերի համար (ապառնի և անցյալի ապառնի) ընդունելի են բայածինի և ժխտականով կազմությունները՝ **պիտի չգրեմ**, ինչպես՝ «Երբ չգրեմք, կը մթագնինք, իսկ երբ գրեմք, ըսեմք մանաւանդ խօսքեր, զոր մեր խելքովը կը երեւակայենք, թէ ուրիշ մը պիտի չկրնար գտնել, ըսել, կը պայծառանանք, կը ճառագայթենք» (ՄՏՈՒՐԻ), «Գիտեմ, որ բան մը **պիտի չաչախմ**» (Ռ. Հատտեճյան):

Գրավոր խոսքում, սակայն, հաճախ են հանդիպում նաև եղանակիչին միացած է ժխտական մասնիկով կազմություններ՝ **չպիտի գրեմ**, ինչպես՝ «Թողէք, որ յանձնուիմ սիրած պատրանքներուս և երջանկանամ մտածելով, որ հայերեն **չպիտի մոռնամ** ես, իբրև բացառութիւն: **Չպիտի մոռնամ, չպիտի մոռնամ**» (Շ. Նարդուհի), «Երբուն ընեմք որ բնա **չպիտի բանանք** բերդին դռները» (Մուշեղ Իշխան), «Ցաղակաւնը են եմ: Երբէք, երբէք **չպիտի համարծակիս** ոչ իսկ բառ մը արտասանել», «Անշուշտ, չե՛ս հասկնար, որ ճիշդ հակառակը ըսել կ'ուզէ, թէ ալ բան մը **չպիտի կորսուի**, քանի որ կին կայ, եւ սէր, եւ մերկութիւն, եւ լռութիւն...», «Այդպէս **չպիտի լար** անշուշտ, եթէ թիչ մը զոնէ կարեւար ինքզինքը պարպել» (Շ. Շահնուր):

Այս համաձայնաբեր խոստում է արևմտահայերենում ապառնի այդ կազմութեան կանոնարկման մասին:

Ընդհանուր պատկերն այսպիսին է՝		
Անցյալ կատարյալ՝	չգրեցի	չստրվեցայ
Ըղծական ապառնի՝	չգրեմ	չստրվիմ
Ըղծ. անցյալի ապառնի՝	չգրի	չստրվի
Ապառնի՝	պիտի չգրեմ	պիտի չստրվիմ
Անցյալի ապառնի՝	պիտի չգրի	պիտի չստրվի
Անցյալ կատարյալ՝	չկարդացի	չմոռցայ
Ըղծական ապառնի՝	չկարդամ	չմոռնամ
Ըղծ. անցյալի ապառնի՝	չկարդայի	չմոռնայի
Ապառնի՝	պիտի չկարդամ	պիտի չմոռնամ
Անցյալի ապառնի՝	պիտի չկարդայի	պիտի չմոռնայի

Սահմանական եղանակի վաղակատար ներկա և վաղակատար անցյալ ժամանակները չունեն ժխտական ձևեր, քանի որ դրանք համաճում կլինեն անկատարի կանոն: Դրանց փոխարեն գործածվում են հարակատարի ժխտական ձևերը:

Գործածական չէ նաև հարկադրական եղանակի ժամանակածների ժխտականը՝ **գրելու չեմ, գրելու չես, գրելու չէ, գրելու չէի, գրելու չէիր, գրելու չէր**: Դրանց իմաստն արտահայտվում է ապառնի և անցյալի ապառնի ժամանակածներով:

Ճանաչություն: Գրական լեզվից դուրս են մղվել բարբառային և ինքնած մի շարք կազմություններ կամ բայի ժխտական ձևերը՝ **չը կար, չի կար, չըկայ, ինչպես նաև չի (չը) մասնիկի** զուգահեռ գործածությունը դերբայական ձևերում, հարկադրական և սահմանական եղանակի ժամանակածներում, հիմնականում անկատար ներկայում և անցյալ կատարյալում, որոնցում գրական լեզվի կանոնով պետք է լիներ չ, ինչպես **չը պատմեմ, չի կրցայ, չի պիտի գար, չի պիտի թողում, չի հասնող, կամ – Լույսը չի ծագած** կ'երթար հեռաւոր...» (Ռ. Սևակ), «Այս դռնակէն մինչեւ այսօր ներս չի մտած» (Սիւսանթը) են:

Արգելական հրամայականը կազմվում է մի մասնիկով, որ եզակի բովում ավելանում է ոչ թե դրականի ձևերի վրա, ինչպես արևելախայերենում է, այլ անորոշ դերբայի այնպիսի ձևի վրա, որի չ–ն փոխված է ը–ի (ժխտական դերբայ)՝ **մի՛ կարդար, մի՛ խօսիր, մի՛ երգեր, մի՛ թողուր,**

մի՛ հարցուր, մի՛ մօտեճար, մի՛ խոստանար ևն: Օրինակ՝ «Դու զո՛վ խնդրես, մայր իմ անուշ. Եւ, մի՛ դողար, մօտեցի՜ր հոս, Անլաց աչօք դիտե՛ գորդիդ, Ու իւր վերքերն արիւնահոս» (Մ. Պեշիկթաշլյան), «Մի՛ տրտնջար. քիչ ունի թէ շատ, ինչ որ ունի քեզի տըւեր է» (Լ. Շանթ):

Հոգնակի արգելականը կազմվում է՝ մի մասնիկը ավելացնելով ըղծական ապառնի հոգնակի երկրորդ դեմքի վրա մի՛ գրեք, մի՛ խօսիք, մի՛ կարդաք, մի՛ մոռնաք, մի՛ գրուիք, մի՛ փախչիք: Օրինակ՝ «Բայց բանաստեղծութեան մը կէտը լեզոււն է, մի՛ մոռնաք ասիկա» (Գ. Օշական):

ԱՆՆԵՐԱԾԱՆՑ ԲԱՅՆԵՐԻ Ժխտական խոնարհման ընդհանուր պատկերը

**Ըղծական եղանակ
Ըղծական ապառնի**

Ե խոնարհում	Ի խոնարհում	Ա խոնարհում
չգրեմ	չսորվիմ	չկարդամ
չգրես	չսորվիս	չկարդաս
չգրէ	չսորվի	չկարդայ
չգրենք	չսորվինք	չկարդանք
չգրեք	չսորվիք	չկարդաք
չգրեն	չսորվին	չկարդան

Ըղծական անցյալի ապառնի

Ե խոնարհում	Ի խոնարհում	Ա խոնարհում
չգրեի	չսորվեի	չկարդայի
չգրեիր	չսորվեիր	չկարդայիր
չգրեր	չսորվեր	չկարդար
չգրեինք	չսորվեինք	չկարդայինք
չգրեիք	չսորվեիք	չկարդայիք
չգրեին	չսորվեին	չկարդային

**Սահմանական եղանակ
Անկատար ներկա**

Ե խոնարհում	Ի խոնարհում	Ա խոնարհում
չեմ գրեր	չեմ սորվիր	չեմ կարդար
չես գրեր	չես սորվիր	չես կարդար
չի գրեր	չի սորվիր	չի կարդար
չենք գրեր	չենք սորվիր	չենք կարդար
չեք գրեր	չեք սորվիր	չեք կարդար
չեն գրեր	չեն սորվիր	չեն կարդար

Անկատար անցյալ

Ե խոնարհում	Ի խոնարհում	Ա խոնարհում
չէի գրեր	չէի սորվեր	չէի կարդար
չէիր գրեր	չէիր սորվեր	չէիր կարդար
չէր գրեր	չէր սորվեր	չէր կարդար
չէինք գրեր	չէինք սորվեր	չէինք կարդար
չէիք գրեր	չէիք սորվեր	չէիք կարդար
չէին գրեր	չէին սորվեր	չէին կարդար

Անցյալ կատարյալ

Ե խոնարհում	Ի խոնարհում	Ա խոնարհում
չգրեցի	չսորվեցայ	չկարդացի
չգրեցիր	չսորվեցար	չկարդացիր
չգրեց	չսորվեցաւ	չկարդաց
չգրեցինք	չսորվեցանք	չկարդացինք
չգրեցիք	չսորվեցաք	չկարդացիք
չգրեցին	չսորվեցան	չկարդացին

Ապառնի**Ե խոնարհում**պիտի չգրեմ
պիտի չգրես
պիտի չգրեպիտի չգրենք
պիտի չգրեք
պիտի չգրեն**Ի խոնարհում**պիտի չսորվիմ
պիտի չսորվիս
պիտի չսորվիպիտի չսորվինք
պիտի չսորվիք
պիտի չսորվին**Ա խոնարհում**պիտի չկարդամ
պիտի չկարդաս
պիտի չկարդայպիտի չկարդանք
պիտի չկարդաք
պիտի չկարդան**Անցյալի ապառնի****Ե խոնարհում**պիտի չգրեի
պիտի չգրեիր
պիտի չգրերպիտի չգրեինք
պիտի չգրեիք
պիտի չգրեին**Ի խոնարհում**պիտի չսորվեի
պիտի չսորվեիր
պիտի չսորվերպիտի չսորվեինք
պիտի չսորվեիք
պիտի չսորվեին**Ա խոնարհում**պիտի չկարդայի
պիտի չկարդայիր
պիտի չկարդարպիտի չկարդայինք
պիտի չկարդայիք
պիտի չկարդային**Հարակատար ներկա****Ե խոնարհում**չեմ գրած
չես գրած
չէ գրածչենք գրած
չէք գրած
չեն գրած**Ի խոնարհում**չեմ սորված
չես սորված
չէ սորվածչենք սորված
չէք սորված
չեն սորված**Ա խոնարհում**չեմ կարդացած
չես կարդացած
չէ կարդացածչենք կարդացած
չէք կարդացած
չեն կարդացած**Հարակատար անցյալ****Ե խոնարհում**չէի գրած
չէիր գրած
չէր գրածչէինք գրած
չէիք գրած
չէին գրած**Ի խոնարհում**չէի սորված
չէիր սորված
չէր սորվածչէինք սորված
չէիք սորված
չէին սորված**Ա խոնարհում**չէի կարդացած
չէիր կարդացած
չէր կարդացածչէինք կարդացած
չէիք կարդացած
չէին կարդացած**Հրամայական եղանակ**

մի՛ գրեր

մի՛ գրեք

մի՛ սորվիր

մի՛ սորվիք

մի՛ կարդար

մի՛ կարդաք

**Երկրորդական վերլուծական ժամանակների
ժխտական խոնարհումը**

Կազմության սկզբունքները նույնն են, ուստի համառոտության հաճախ ներկայացնում ենք միայն **հարակատարով** կազմության եզակի առաջին դեմքի օրինակները:

Ըղծական եղանակ

Հարակատար ներկա՝ գրած չըլլամ սորված չըլլամ կարդացած չըլլամ
Հարակատար անցյալ՝ գրած չըլլայի սորված չըլլայի կարդացած չըլլայի

Սահմանական եղանակ

Հար. անկատար ներկա՝ գրած չեմ ըլլար սորված չեմ ըլլար
Հար. անկատար անցյալ՝ գրած չէի ըլլար սորված չէի ըլլար
Հար. ապառնի՝ գրած պիտի չըլլամ սորված պիտի չըլլամ
Հար. անցյալի ապառնի՝ գրած պիտի չըլլայի սորված պիտի չըլլայի
Հար. ներկա՝ գրած չեմ եղած սորված չեմ եղած
Հար. անցյալ՝ գրած չէի եղած սորված չէի եղած
Հար. անցյալ կատարյալ՝ գրած չեղայ սորված չեղայ

Հար. անկատար ներկա՝ կարդացած չեմ ըլլար
 Հար. անկատար անցյալ՝ կարդացած չէի ըլլար
 Հար. ապառնի՝ կարդացած պիտի չըլլամ
 Հար. անցյալի ապառնի՝ կարդացած պիտի չըլլայի
 Հար. ներկա՝ կարդացած չեմ եղած
 Հար. անցյալ՝ կարդացած չէի եղած
 Հար. անցյալ կատարյալ՝ կարդացած չեղայ

Հարկահարական եղանակ

Հար. հարկ. ապառնի՝ գրած ըլլալու չեմ սորված ըլլալու չեմ
 Հար. հարկ. անց. ապ.՝ գրած ըլլալու չէի սորված ըլլալու չէի
 Հար. հարկ. ապառնի՝ կարդացած ըլլալու չեմ դեռ չմ
 Հար. հարկ. անց. ապ.՝ կարդացած ըլլալու չէի ջեռ չմ

Հրամայական եղանակ

Արգելական հարակատար

գրած մի՛ ըլլար սորված մի՛ ըլլար կարդացած մի՛ ըլլար
 գրած մի՛ ըլլաք սորված մի՛ ըլլաք կարդացած մի՛ ըլլաք

Սուկածանցավոր, բազմապատկական և կրավորական բայերի համարդական և վերլուծական ժամանակների ժխտական խոնարհման ընդհանուր պատկերը չենք ներկայացնում, քանի որ կազմության սկզբունքները նույնն են, ինչ աններածանց բայերին⁸:

⁸ Արևմտահայերենի բայական համակարգի մասին տե՛ս նաև Յովի. **Գազանճեան**, Նոր թերակառուցման արդի հայերեն լեզուի, Կ. Պոլիս, 1910, Զ. Մելքոնեան, Գործնական թերակառուցման արդի հայերեն լեզուի, Պլյուսք, 1987, Ս. Արքախանեան, Կ. Վերականգն. Գ. Քոստան, Հայերեն լեզուի դասագիրք, Երևան, 1968, Կ. Առաքելեան, Արդի հայերենի թերակառուցում, Բ. Գիրք, Բյուրք, 1998, Ռ. Առաքալետոյան, Արևմտահայերենի դասագիրք, Երևան, 2006:

ՄԱԿԿԱՅ

Արևմտահայերենում և արևելահայերենում մյուս խոսքի մասերը իրենց դրսևորումներում սկզբունքային տարբերություններ երևան չեն հանում: Իմաստային համակարգում դրանք ամբողջությամբ համընկնում են: Նկատվող տարբերությունները, այսպես կոչված, բառային և հնչյունական մակարդակի են⁹:

Նյութական իմաստ արտահայտող խոսքի մաս է. հայոց լեզվի երկու տարբերակներում էլ **մակբայները** գործողության հատկանիշ ցույց տվող բառեր են: Նախադասության մեջ դառնում է հիմնականում պարագա: Արևմտահայերենում առկա են մակբայների իմաստային նույն խմբերը, ինչ արևելահայերենում՝ ձևի աղէկ, արագ, առանձնաբար, որոշապես, գաղտուկ, ահագնօրէն, տեղի անդին, քովէ-քով, տուն առ տուն, ամէնուր, ժամանակի վաղը, կանուխ, առտու, հիմնկուրէն, չափի ու աստիճանի **զգալաբար**, **ամբողջապես**, **յոյժ** են: Տարբերությունները բառակազմության կամ հնչյունական ոլորտում են կամ առանձին բառերի կազմության ու կիրառության մեջ, ինչպես (սկզբում տրվում են արևելահայերեն տարբերակները) այժմվանից – հիմնկուրէն, այստեղ-այնտեղ – հոս-հոն, այլևս – ա՛լ, ամենուր – ամէնուր, առայժմ – հիմնկուրիմա, առավոտյան – առտու, առնվազն – առ նուազն, այս կողմը, այս կողմ – **ասդի**, **ասդին**, գաղտնի – **գաղտուկ**, դռնեղուռ – **դռնէ-դուռ**, դեմ հանդիման – **դէմ-յանդիման**, երեկվանից – **երեկուրէն**, կողք կողքի – **քովէ-քով**, հետո – **ետը**, ժամանակ առ ժամանակ – **ատեն ատեն**, ժամանակով – **ատենօք**, իզուր – **ի զուր**, լավ – **աղէկ**, կամաց – **կամաց** // **կամացուկ**, մի կողմ – **մէկդի**, միանգամից – **մէկէն** // **մէկէնիմէկ**, միշտ – **յար**, հաճախ – **յաճախ**, նախապես // սկզբից – **առաջուրէն**, շուտ –

⁹ Մյուս հատվածի շարադրանքը հմտ. Ս. Արքախանեան, Հոբեվող խոսքի մասերը... ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1965:

կանուխ, սաստիկ – **յոյժ**, սկզբից, նորից – **նորեն**, առջևից – **առաջուց**, վաղուց – **շատոնց**, փոքրուց – **պզտիկուց**, օրերից մի օր – **օրին մէկը**, էգուց – **վաղը** են:

Բնագրային օրինակներ՝ «Ինքը **շատոնց** է, որ կը ճանչնար Նորայրը» (Ը. Շահնուր), «Ցաւալին այն է, որ «Բարեկարգ» վարժարանին տնօրինութիւնը **առաջուց** ինաց չի տար տղոց, թէ վարժարանը գոց է...» (Ե. Օսյան), «**Չիմակ** այքիս առջեւն էր ան, գաւառի մեծ գրագէտը, լուրջ, խոհուն, անժպիտ...» (Վահե Չայկ), «**Օր մ'օրանց** իր կնոջ երեսին չխնդաց, օր արև չտեսաւ Թամար» (Չամաստեղ), «Ան գրած է **քիչիկ մը** ընդառաջելու համար զինքը պարուրող հիացունը» (Յ. Օշական), «Այնպէս ըրէք ...**ասդին** ցանեն, **անդին** քաղեն» (Յ. Պարոնյան), «Իմ մասիս խօսած էր այնպէս, ինչպէս **ատենօք** կը խօսեր Պետրոս Դուրեանի վրայ», «Տղան ինքզինքը գտաւ առանձին, **միս միական**, օդին, պարսպին, անձգուրեֆեան մէջ» (Ը. Շահնուր), «**Ատենին** մեզի թելադրուած էր, որ մաքուր պահենք մեր թաղը», «**Առջի օր** գացի հոն առաջին անգամ եւ տեսայ զայն», «**Չոգ չէ, զալ տարի** շատ պիտի յոգնիմ» (ՅԲ):

Կամ

Ի՛նչ արբեցութեամբ ծովերն են կապոյտ,

Գետերն հորդաջուր, աղբիւրներ գեղուն,

Լիճեր խաժագոյն, առուն շուտափոյթ,

Լոռածան առուն որ կ'անցնի **քովէն**

Ուտեստաններու գեջ, լսնակապոյտ:

(Մ. Սեծարեան)

Որպէս բառային կամ բառակազմական բնույթի տարբերություն է մշակում նաև այն, որ «Չայերենի երկու տարբերակները, պահպանելով իմաստային նույնությունը, ցուցաբերում են նախընտրելի մոտեցում մակրայակերտ այս կամ այն ածանցի կիրառության հարցում, ինչպէս, օրինակ (թավ տառերով տրվում են արևմտահայերեն օրինակները)՝ **ահեղ** – **ահեղապէս**, **ահեղօրէն**, առանձնապէս – **առանձնաբար**, կամայականորեն – **կամայապէս**, կրկին – **կրկնապէս**, կանացիորեն – **կանացիաբար**, հայավարի – **հայաբար**, պատահաբար – **պատահօրէն**, պարզապէս – **պարզօրէն**, վստահաբար – **վստահորեն** – **վստահապէս**,

որոշակիորեն – **որոշապէս** և այլն» (38, 174): Նույն ձևով նաև արագորեն – **արագաբար**, զանգվածաբար – **զանգուածօրէն**, արքայաբար – **արքայօրէն**, հայրաբար – **հայրօրէն**, միամտաբար – **միամտօրէն**, անհրաժեշտաբար – **անհրաժեշտօրէն**, եղբայրաբար – **եղբայրօրէն** են: Մակրայակերտ ածանցները արևմտահայերենում և արևելահայերենում այսպիսով ունեն նույն գործածությունը միայն այն տարբերությամբ, որ առանձին դեպքերում դրանք կարող են մեկը մյուսին փոխարինել:

Բնագրային օրինակներ՝ «**Պարզօրէն**, ան ժամանակ եւ միջոցներ չունէր երկրորդական են անշահ գործերով զբաղելու» (Գ. Աճեմյան), «Թըքահայութեան մնացորդները, որ **զանգուածօրէն** խուճապային փախուստով եկած են ապաստանի այս կամ այն օտար երկիրը, իրենց ետեւ արհաւիրքի եւ սուգերու յիշատակն ունին գրեթէ միայն, ու ոչ մէկ կարելիութիւն իրենց երկիրը դառնալու» (Ա. Չոպանյան), «Ալիս մի՞նակը հագուեցաւ, **արագաբար** սանտրուեցաւ, մտաւ ճաշասենեակ» (ԶԱ), «Այս պարզապէս կ'ուզենք **անհրաժեշտօրէն** ընդօգնել», «Անկեպ **եղբայրօրէն** վարուեցաւ» (ԵՏ):

Ինչպէս արևելահայերենում, այնպէս էլ արևմտահայերենում բայի լրացում կարող է դառնալ և մակրայաբար գործածվել նաև որակական ածականների մի զգալի մասը՝ հանդես գալով ձևի պարզագոյի շարահյուսական պաշտոնով, ինչպէս «**Լաւ** աշակերտ» – «Վահանը **լաւ** կը խօսի»:

Ըստ կազմության լինում են ածանցավոր և բարացած հոլովական (քերականական) ձևերից ու նախդիրներից (ի, ընդ, ըստ, ց, գ) կազմված մակրային: Ամիսկական բարդություններից առավել մեծ թիվ են կազմում կրկնավորները: Շատ են նաև այն մակրայները, որոնք կազմվում են գոյականների կրկնությամբ **առ նախդրով թուպէ առ թուպէ, կաթիլ առ կաթիլ, տուն առ տուն** են:

Արևելահայերենում ավելի հաճախ են գործածվում նաև այնպիսի կրկնավոր մակրայներ, որոնց առաջին բաղադրիչը զրաբար կամ արևմտահայերենի բացառական բառածն է: Դրանք արևմտահայերենում համարվում են բառերի հարադրավոր կապակցություններ և գրվում են գծիկով՝ **տնէ – տուն, ծորէ – ծոր, աշխարհէ – աշխարհ,**

Կազմության մասնակի տարբերություններ կան գոյականի քերականական ձևերից առաջացած կապերի կազմության մեջ: Այսպես՝ երկու գրականներում էլ մի քանի բառերի բացառական հոլովածները, զրկվելով նյութական իմաստից, զուգահեռաբար արտահայտում են նաև հարաբերության իմաստ. արևելահայերենում **ից**, արևմտահայերենում է(ն) վերջավորությամբ, ինչպես **երեսից / երեսն**. «Նրա երեսից շատ են տուժել», «Անոր **երեսն** շատ տուժած են», **ծեռքից / ծեռքեն**. «Քանի՞ **ծեռքից** եմ տանջվել», «Քանի՞ **ծեռքեն** տանջուած եմ»:

Արևելահայերենում կապերի դեր են կատարում մի քանի բառերի ներգոյական հոլովածներ **ընթացում, պարագայում, դեպում, գործում, հարցում**: Արևմտահայերենում իբրև կապեր են գործածվում դրանց սեռական-տրական ձևերը կամ սեռական-տրական և մեջ կապով կազմությունները **ընթացքին** («երկու օրում **ընթացքին**»), **պարագային** («հարցը քննարկելու **պարագային**»), **գործին մեջ** («միջոցներ ձեռնարկելու **գործին մեջ**»): **Դեպում** կապի համարժեքը **դեպքին**, արևմտահայերենում գործածական չէ և փոխարինվում է **պարագային** կապով, ինչպես՝ «ընդունվելու **դեպում**» – «ընդունվելու **պարագային**»:

Կապերը արևմտահայերենում և արևելահայերենում բաժանվում են տարբեր տեսակների՝ նույն հիմունքներով. 1. ըստ կազմավորման աստիճանականության **իսկական կապեր, անիսկական կապեր, կապական բառեր**, 2. ըստ կապերի՝ կապվող բառի նկատմամբ ունեցած շարադասության **նախադրություններ, ետադրություններ և երկդիրք կապեր**, 3. ըստ արտահայտած հարաբերության բնույթի՝ **տարածական, վերաբերության, պատճառի, հիմունքի, նպատակի, ժամանակային, փոխարինության, ձևի և նմանության, միասնության, չափի** և:

Տարբերությունները դրսևորման ձևի և իմաստային-գործառական ոլորտներում են և խիստ մասնակի բնույթ են կրում:

Արևմտահայերենում գործածվում են կապեր, որոնք արևելահայերենում գործածական չեն, օրինակ **քով** («Անոր **քով** երթալու էիր»), **ատեն / ատենին**, «Սեկնելու **ատեն** հանդիպեցանք»), **եսք** («Կաղաճող **առաջ** կամ **եսք**»), **ասդին, անդին** («Լեռներեն **անդին** Եփրատն է, իսկ **ասդին** Արաքսը»):

Կրպ կապը գրաբարում (վերայ) չի ունեցել մասին, **վերաբերյալ** կապերի նշանակությունը: Արևմտահայերենում կապի բարբառից ավանդված այդ նշանակությամբ գործածությունը օրինաչափ երևույթ է ասացական և զգացական բայերի հետ կապակցություններում «Դեռ կը խորհին (Լեռներու) իրենց ազատ **կեանքին վրայ**» (Դ. Վարուժան), «Մի խօսիր ինձի **Աստուծոյ վըրայ**», «խորհեցայ **Ոյժիք վրայ** ճշտովի» (Ռ. Սևակ), «Երբ կը խորհիմ **քու վրադ**? Շուրջս երգի հին ծուեններ կը յածին...» (Մուշեղ Իշխան):

Արևմտահայերենում համեմատաբար գործուն են գրաբարից փոխանցված քերականական քարացած ձևերը, որոնք գործածվում են որպես կապեր, ինչպես **սկսեալ, ձեռամբ, ի խնդիր, ի տրիտուր, հանգոյն, առ ի, վասն, զերդ, միջոցաւ, պատճառաւ** ևն: Հնացած և և գրական լեզվում սովորական կիրառությամբ չի հանդիպում **ինչուան** կապը (ըստ կիրառության նաև շաղկապ), որ ունի արևելահայերենի մինչև շաղկապի նշանակություն, ինչպես հետևյալ օրինակում «Չորրորդէն **ինչուան** եօքներորդ տները նոյն մէկ իմաստին կրկնութիւն են» (Ղ. Ալիշան):

Պետք է նշել նաև, որ արևմտահայերենում անիսկական կապերը կարող են նաև որոշիչ հոդ ստանալ, ինչպես «ձեռքերուս **մէջը**», «արեւուն **դէմը**», «Աստուծա **հետը** տեսայ» (Սիւսանույն): Այսպէս է նաև հոլովաւան բեր ձևերում «Անոր **քովովը** անցայ», «Պարտեզի **մէջէն** քաղէք» ևն:

Եական տարբերություններ չեն արձանագրվում կապերի խնդրառության մեջ. կապվող բառերի հոլովական կիրառությունները հիմնականում ունեն նույն դրսևորումները:

Ուղղական-հայցական հոլովով կապի խնդիր են պահանջում **ի, առ, քան, դէպի, մինչ, մինչև, նախքան, ինչպէս, իբրեւ, որպէս, ի վար, ի վեր, զերդ** կապերը, ինչպես **մինչև** իրիկուն, **իբրեւ** ուսուցչապետ, **որպէս խօսմակ**:

Ինչպես արևելահայերենում, **առաջ** և **յետոյ** կապերը ուղղ. – հայց. հոլովի հետ են գործածվում միայն **ժամանակ** ցույց տվող բառերի դեպքում **եօք վրայիկեան առաջ, հինգ օր յետոյ**:

Ինչու կապի հետ արևելահայերենում հավասարապես գործածական է նաև բացառականը՝ **հինգ օրից հետո**: Արևմտահայերենում, սակայն, սո-

վորական է բացառական հոլովի հետ **յետոյ**–ի փոխարեն **ետըը** կապի գործածությունը **հինգ օրէն ետը, ատկէ ետըը, կամ** «...Որոնք յեղափոխութիւնը ջատագովելով զայն **շահագործել էտըը** հիմնակ սկսած են յեղափոխութեան հակառակորդ ձեւանալով ապրիլ, տեսնելով որ այդ միջոցը աւելի շահաբեր է» (Ե. Օտյան), «Յոտակայս եւ միաբերան ըտուած այդ արօքքէն **ետը, նորէն կը խառնուէինք իրարու**» (Ա. Շառուկյան) են:

Սեռական–տրական հոլովով կապի խնդիր է պահանջում կապերի ճնշող մեծամասնությունը **մօտ, թով, վրայ, մէջ, պէս, համար, չափ, նման, հետ, միջեւ, ինչպես նաև առանց, յանուն, ըստ, համաձայն, հակառակ, ընթացքին, առթիւ** են կերպարւորին հետ, ստուերներու պէս, ձկնորսին համար, տարիներու ընթացքին, իմ թովս, համալսարանին մէջ, քրոջը հետ, անոր սիրոյն, Բարդղիկոսի ձեռամբ, իմ կողմէ // կողմանէ:

Նշված կապերից մի քանիսը վրայ, պէս, հետ, յանձինս, յօգուտ, ի դէմս, յանուն են, անձնական դերանունների առաջին և երկրորդ դեմքերի հետ գործածվելիս, ինչպես արևելահայերենում, պահանջում են տրական հոլովով կապի խնդիր, ինչպես **մեզի պէս, քեզի հետ, ձեզի նման, յանուն ինձի, յանձինս ձեզի** են, օրինակ «Իրաւունք ունիմ, կարծեմ, **ինձի համար** տրուելիք ներկայացնան **ձեզի պէս** ազնիւ մէկն ալ իրաւիբել»։ «Վնաս չուիք, ես լեզուագետ պիտի ըսեմ **ձեզի համար** եւ ձեր վրայօք գովեստով պիտի խօսիմ» (Գ. Պարոնյան), «**Ինձի համար** ամէն մէկ բառ պարտքին տակն է ինքզինքը անիրաժեշտ ընծայելու» (Գ. Օշական):

Բացառական հոլովով կապի խնդիր են պահանջում **առոյն, անդին, դուրս, հեռու, գատ, վեր, վար, վերեւ, ներքեւ, բացի, ի վեր, յետոյ, սկսած // սկսելով** կապերը **Վահանէն գատ, դռնէն դուրս, այսօրուրէն սկսելով**:

Բացի կապի հետ **այս, այդ, այն** դերանունները ն՝ արևելահայերենում, և արևմտահայերենում կարող են գործածվել ուղղական–հայցական հոլովով **բացի այս, բացի այդ, բացի այն**:

Երկու գրականներում էլ գործիական հոլովով կապի խնդիր է պահանջում միայն **հանդերձ կապը** «Գամերզին եկած էր **հանդերձ ընտանեօք**»:

Կան մի քանի կապեր, որոնք հայերենի երկու տարբերակներում էլ կարող են դրվել տարբեր հոլովներով բառերի վրա: Այդպիսի կապեր են՝

առաջ, որպէս, իբրեւ, ինչպէս, ի վեր են՝ երկու **օր առաջ, դրան առաջ, քրոյեղէղէն առաջ, կամ Ձեզ՝ իբրեւ տնօրէն, Ձեզի՝ իբրեւ տնօրէնի, Ձեզմով՝ իբրեւ տնօրէնով** են:

Արևմտահայերենում **համար** կապի խնդիր կարող է դառնալ **ինչո՞ւ** հարցական դերանունը, որ բնորոշ չէ գրական արևելահայերենին և դիտվում է ոճական ավելադրություն: **Օրինակ՝** «Գիմայ պարապ խօսքերով ժամանակ չանցընենք, քեզի լուր դրկեցի եւ բերել տուի **ինչո՞ւ համար, գիտե՞ս**» (ՍԱ):

Բնագրային այլ օրինակներ «Ուրիշներու պէս մենք ալ մեր կրօնքը ու հաւատը բաղեցինք պատերազմի **ընթացքին**», «Կոիւր սրբազան բան է, ճակատամարտը երբեմն նոյնիսկ օգտակար. անոնցմէ ազգ մը դուրս կու գայ պարտուած կամ յաղթական, սակայն երկու **պարազային** ալ դուրս կու գայ» (Շ. Շահնուր), «Չորրորդ անգամ ձեռն **առեմ**, գնաց հանալսարան, որովհետեւ իր սենեակին մէջ ցուրտ էր, ու վառելանիւթը կը պակսէր» (Ե. Օտյան):

Կամ
Ու լոյսերն՝ վ պարածածկել հիւանդ հոգին,
Քոյր ունենալ ջուրին կարկաջն ու կապոյտ բալ,
Եւ ունկնդրել ճամբուն **քովեր** երգով սկիւնի,
Մեծ քաղցրութեան մը խառնուրդի, ու մենամա՛լ:
(Ս. Սեծաբեոնց)

ՏՆՆԱԿ

Շաղկապը նույնպես նյութական իմաստից զուրկ և հարաբերություն արտահայտող խոսքի մաս է: Ի տարբերություն կապերի, որոնք ցույց են տալիս գերադաս կամ խնդրառու բառի հարաբերությունը ստորադաս բառի նկատմամբ, շաղկապները կապում են նաև բարդ համադասական և բարդ ստորադասական նախադասության բաղադրիչներ, ինչպես նաև նախադասության համադաս անդամներ արտահայտելով և բառերի, և նախադասությունների հարաբերություններ: Շաղկապների դերով հաճախ խոսքի մեջ գործածվում են նաև հարաբերական դերանունները: Տարբերություն այն է, որ դերանունները ունեն նյութական իմաստ, կարող են դառնալ նախադասության անդամ: Շաղկապները նախադասության անդամ չեն դառնում, կատարում են սոսկ շարահյուսական, կապակցական դեր:

Շաղկապների որպես քերականական հարաբերություն արտահայտող բառերի փոխհարաբերությունը այլ խոսքի մասերի (կապ, դերանուն, մակբայ, եղանակավորող բառեր են) հետ երկու գրականներում էլ ունի նույն յուրահատկությունները:

Արևմտահայերենում և արևելահայերենում շաղկապը բնութագրվում է խոսքիմասային նույն հատկանիշներով.

ըստ շարահյուսական կապակցության եղանակի՝ դրանք լինում են համադասական եւ, ու, բայց, իսկ, սակայն, կամ, նաեւ, այլեւ, նոյնիսկ, անգամ, թէ..., թէ..., բայց եւ, հետեւապէս եւ, և ստորադասական որ, թէ, եթէ, որպէսզի, քանի որ, մինչեւ, մինչէ որ, թէւ, թեկուզ, որովհետեւ, առանց որ և,

ըստ իմաստի՝ միավորիչ եւ, ու, ալ, նաեւ, այլեւ, թէ..., թէ..., ոչ..., ոչ..., ոչ միայն ..., այլեւ նև, հակադրական իսկ, բայց, սակայն, այնինչ, մինչդեռ, ոչ թէ..., այլ, թէ չէ, ապա թէ չէ են, ժամանակային

երբ, երբ որ, մինչեւ, մինչէ որ, քանի, քանի դեռ, որ, թէ չէ նև, մեկնական որ, թէ, պայմանի եթէ, թէ, որ, միայն թէ, թէ որ, եթէ միայն նև, պատճառի և հիմունքի քանի որ, որովհետեւ, չէ՞ որ, մասնաւանդ որ նև, համեմատության ինչպէս, ինչպէս որ, ասես, ասես թէ, կարծես նև,

ըստ կառուցվածքի՝ պարզ՝ որ, թէ, իսկ, բայց, մինչ, սակայն, մասնաւանդ նև, և բաղադրյալ՝ միայն, որովհետեւ, եթէ, քանի որ, մինչդեռ, որպէսզի, չնայելով որ նև,

ըստ գործածության՝ մենադիր իսկ, թէ, որ եթէ, բայց նև, զուգադիր ոչ թէ..., այլ, չնայած..., բայց, թէեւ..., սակայն նև, կրկնադիր կամ..., կամ, ե՛ւ..., ե՛ւ..., ...ալ, ...ալ նև:

Կան առանձին շաղկապների կազմության ու կիրառության տարբերություններ:

Արևմտահայերենում էլ շաղկապի փոխարեն գործածվում է գրաբարյան այլ շաղկապի հնչյունափոխված տարբերակը՝ ալ, օրինակ «Իսկ աննշան եթէ մնայ երկրի մէկ խորշն հողակոյտն իմ, եւ յիշատակ ալ քառամի, Ա՛յ, այն ատեն ես կը մեռնիմ» (Պ. Դուրյան), «Պիտի այլասերինք ամենքս ալ, պիտի կորսուինք բոլորս ալ» (Շ. Շահնուր), «Զգուշացի որ այն բարեկամնդ որ քու քննածիններուդ ալ կը յաճախէ» (ԳԳ):

Արևմտահայերենում գործածական է առանց որ շաղկապը, որը արտահայտած իմաստով համընկնում է արևելահայերենի չնայած, չնայած որ շաղկապներին «Աչքերս կը լեցուէին, առանց որ ուզէի զգացած յուզումս մատնել»: Արտահայտում է նաև առանց կապի նշանակություն «Երբ հեղինակը կը փորձէ մեր առջեւ պարզել դէպքեր եւ տիպարներ, առանց որ հանդիպած ըլլայ անոնց ապրող օրինակներուն, իր գործը ծախողած է աղոյն» (ԵՏ):

Արևելահայերենի չնայած, չնայած որ շաղկապների փոխարեն արևմտահայերենում սովորաբար գործածվում է չնայելով որ շաղկապը՝ «Չնայելով որ առուընթէ ի վեր բերանը բան չէր դրած, (այսուհանդերձ) անօթութիւն չէր զգար» (ԵՏ):

Արևելահայերենի պայմանով որ շաղկապը արևմտահայերենում ծնավորվում է նաև գրաբարի քարացած քերականական ծով՝ պայմանաւ որ՝ «Երբան պիտի անոր բով, պայմանաւ որ դուս ալ գալու ես»:

Երբ որ շաղկապը արևմտահայերենում գործածվում է նաև բաղադրիչների միասին գրությամբ՝ «Այն նաև, որուն վրայ կնոջ պաշտամունքը կայ, այն նաև չի կորսուիր նոյնիսկ **Երբոր** ընկզմի» (Շ. Շահնուր), «Մեր կիրքերը կը մնանին մեր գաւակներուն, կը սիրենք ու կը շոյենք զանոցք երբ տղայ են. բայց **Երբոր** մեծնան կը նեղուիցք անոցմէ» (ԳԳ):

Երբոր բացուիւն դռներն յուսյ
Եւ մեր երկրէն փախ տայ ծծեմ...

Երբոր ծածառն ի բոյն դաճեալ,
Երբոր ծառերն հագնին տերեւ,
Յանկան տեսնել զին Կիլիկիա....
(Ն. Ռուսիյան)

Արևմտահայերենում համեմատաբար գործուն է **վասն զի** շաղկապը «Կայարան փութացած էի զինքը ողջագուրելու, **վասն զի** մեր մանկութեան եւ պատանեկութեան մտիկ ընկերներ եղած էինք» (ԵՏ):

Չի ս **քանզի** շաղկապները համարվում են հնացած:
Արևմտահայերենում չեն գործածվում արևելահայերենի **իննց, հենց որ, ոնց, ոնց որ** շաղկապները:

Արևմտահայերենում պայմանի շարահյուսական հարաբերություն են արտահայտում նաև բարբառներից փոխանցված **նէ** մասնիկով (ավելանում է բայի վերջում **եթէ** նշանակությամբ) բաղադրված կառույցները «Գրելու ըլլայի **նէ**, քեզի չէի հարցներ», կամ «Քիչ մը առաջ ժամուն բակը ըլլայիր **նէ** եղածը կը տեսնայիր» (Ե. Օտյան), «Ըստքը աննը հայ ըլլային **նէ**, ի՛նչ կըլլար» (Վ. Մակյան):

Այդ մասնիկը չհաստատվեց գրական լեզվում՝ սխալմամբ ընկալվելով որպես բուրբերենից փոխանցված: Արևմտահայերենի քերականության առաջին օրինակներից մեկում դրա ձևավորման մասին կարդում ենք. «...կայ ստորադասականի յատուկ **նէ** մասնիկը (օրինակ **թէ որ երթամ նէ, տեսնես նէ** եւն), որ սակայն արդի գրական լեզուի մեջ բոլորովին դադրած է գործածութեն եւ կը կիրարկուի խոստան լեզուի մեջ միայն: Այս **նէ** միջին հայերենի մեջ ընդհանուր գործածութիւն ուներ **նա** ձեւով, օրինակ «Եւ **թէ** այսպէս չլինի զոր ասացաք, **նա** լաւ է այնպիսոյն որ քժշկութիւն չայնէ» (19, 163):

ի դեպ, նույն **նէ** մասնիկը բարբառներում, մասամբ նաև խոսակցական լեզվում գործածվում է նաև հաստատական նշանակությամբ «Է՛, ես աշխօլս դեսա **նէ**» (տես 10, 139):

Երբեմն հանդիպում է նաև **նէ** մասնիկի շաղկապական կիրառությունը **երբ** կամ **ոչ... ոչ...**, շաղկապների նշանակությամբ, որ ակնհայտորեն խոսակցական լեզվի տարր է, ինչպես «Դելէ հացերնիս ուտենք, ատենը ուչ է, ճրագը մարենք, ելլենք մէկտեղ, պառկինք, լուսնայ **նէ** կ'ընեն» (ՄՏճուրի), «—Նէ՛ դուն հարցուր, **նէ՛** ալ ես քեզի բացատրեմ,— ըսաւ տղան» (Շ. Շահնուր):

Բանավոր խոսքում տարածված սխալ է **եթէ**—ով պայմանական նախադասություններում **նէ** մասնիկի գործածությունը, ինչպես «**եթէ** տեսնես **նէ**, անոր փոխանցէ ըսածներս», «**եթէ** ասանկ շարունակես **նէ**, դժտարութիւններ կ'ունենաս կենքիդ ճանապարհին»:

Հայտնի է, որ երբ նախադասությունը ստույգ, հավաստի միտք է արտահայտում, ապա նրա մաս կազմող երկրորդական նախադասությունը միանում է **որ** շաղկապով, իսկ երբ նախադասության միտքը քեական է, կասկածելի, գործածվում է **թէ / թէ** շաղկապը, ինչպես «Համոզուած եմ, **որ** հանդիպելու ենք», «Կը տարակուսէի, **թէ** հանդիպելու ենք»: Կարծիք կա, որ «արևմտահայերեն յստաքի մեջ այս երկու շաղկապներուն գործածութեան սահմանը միշտ յատակ քաշուած չէ. «Կը նկատեմ **որ** կը կասկածիս ըսածիս ճշդութեան» ճիշդ է, սակայն **եթէ** հոս **որ**—ի փոխարեն **թէ** գործածելիք, սխալ պիտի չհամարուէր: Այդպէս նաեւ **վստահ է որ — վստահ է թէ, զիտ որ — զիտ թէ** եւայլն» (տես 33, 54):

ԵՂԱՆԱԿԱՎՈՐՈՂ ԲԱՌԵՐ

Եղանակավորող բառերը (վերաբերականները) և ծայնարկությունները առանձին խումբ են կազմում այն իմաստով, որ երկուսն էլ խոսողի վերաբերմունքի արտահայտիչներ են: Դրանք տարբեր խոսքի մասեր են համարվում այն հիմքով, որ եղանակավորող բառերն արտահայտում են դատողական, մտածական վերաբերմունք, իսկ ծայնարկությունները զգացական վերաբերմունք, հույզ: Չենց այդ տարբերություններով էլ պայմանավորված են դրանց կիրառությունները: Արևմտահայերենում և արևելահայերենում այդ երկու խոսքի մասերին պատկանող բառերը իրարից տարբերվում են նաև գործածության ոլորտով (եղանակավորող բառերը ավելի շատ գործածվում են գիտական, իսկ ծայնարկությունները՝ գեղարվեստական գրականության մեջ), կազմությամբ և ծագումով (ծայնարկությունները երբեմն հնչյունակապակցություններ են և կարճ բառեր, իսկ եղանակավորող բառերն առաջացել են նյութական իմաստ ունեցող բառերից և հիմնականում քերականական ձևերից), առոգանությամբ (ծայնարկություններին բնորոշ է երկարացնելով արտասանելը, առանձնանում են դադարով, իսկ վերաբերականները հնչեղանակով կարող են նաև չառանձնանալ) և:

Չայերենի երկու տարբերակներում էլ գործածվում են հիմնականում նույն վերաբերականները (տրվում են միայն արևմտահայերեն ձևերը)՝ **ահա, ահաւասիկ, արդեօք, ի դէպ, իրաւամբ, երնէ՛կ, ցաւօք, գէթ, զոնէ, գուցէ, իրաւ, իրօք** ևն. հանդես են գալիս նույն իմաստային խմբերով կամ տեսակներով՝ **հաստատական** (արդարեւ, ապաքէն, անշուշտ, հարկաւ, իրօք, հաւաստեալ, իրաւ, ի հարկէ), **կամային** (թող, դեհ), **սահմանափակման** (գէթ, միայն, զոնէ, լոկ, միմիայն), **երկբայական** (կարծեմ, կարծեմ թէ, դժուար թէ, կարծեօք, միգուցէ, թերեւ, իբր թէ.

գուցէ, միթէ, արդեօք), **ցուցական** (ահա, ահաւասիկ), **զիջական** (ինչ որ է, ինչեւիցէ, յամենայն դէպս, ինչեւէ), **սաստկական** (նոյնիսկ, անգամ, մինչեւ իսկ, մինչեւ անգամ, մանաւանդ) ևն:

Առանձին դեպքերում ի հայտ են գալիս բառային կամ բառածնային որոշ տարբերություններ՝ պայմանավորված գրաբարի, մասամբ նաև բարբառների ազդեցությամբ կամ հենց արևմտահայերենի քերականական իրողություններով, ինչպես՝ **ապաքէն** (= իրօք, իսկապես), **զոգցես** (= կարծես թէ, իբր), **հաւաստեալ**, **ըլլա՞ր թէ, ցաւ ի սիրտ, իցի՛ր թէ** (= երանի թէ), **հաճիս** (=բարեհաճիր, կիսնորեհի, խնդրում եմ), **կարծեօք, կ'երեւայ, կը թուի** ևն:

Արևմտահայերենում գործածական չէ արևելահայերենի **հենց** վերաբերականը:

Ընդհակառակը վերաբերականը (նաև **ընդհակառակը** շարկապը) արևմտահայերենում սովորաբար գործածվում է ն հողով՝ «Չգաց տուն, **ընդհակառակը** մնաց մեզի հետ», կամ «**Ընդհակառակը**, ես պիտի ուզէի, որ մեր աղաները իմանային այս ըսածները», «**Ընդհակառակը** փոխանցեցին որդիէ որդի, արիւնէ արիւն, ու ան եկաւ մինչև մեզ» (Շ. Շահ-նուր), «Դաշնակցութիւնը, **ընդհակառակը**, օգտուեցաւ նմաներէն ինչպէս եւ չեզոք հայդուկներէն, որոնք իր փառքը հիւսեցին», «**Ընդհակառակը**, ամոնք իրենց փողոկէր աշտարակին մէջէն տեսան շատ աւելի անդին» (Ն. Սարաֆյան), բայց «**Ընդհակառակը** շատ բնական է կարծեմ յեղափոխութեան մակարոյծները նկատել այն տեսակ մը տիպարները, որոնք 96-էն ի վեր մեջտեղ եկած են» (Ե. Օսյան):

Այլ օրինակներ՝ «**Կ'երեւայ** զուլիս կախեր եմ քիչ մը երկար ատեն» (Երուխան), «Այն ատեն տաքը տարեկան էի, եւ **իրաւցնէ** ամօթալի էր ինձի համար չկրնայ օրական հինգ բառ զոց ընելը» (Ե. Օսյան), «**Ի՞նչ փոյթ**, թէ զիս չհասկընան, դատապարտեն ալ ուրիշներ, **ի՞նչ փոյթ**, եթէ զիս քարկոծեն, ծամբուս վրայ հայիուչ բառնան» (Վ. Թեքեյան):

կան, բացականչական, հրամայական: Մասնակի տարբերություններ կան **հարցական նախադասության** հնչեբանզային կաղապարներում և **հրամայական նախադասության** կազմության մեջ: Հայերենի երկու ճյուղերում էլ «հարցական նախադասության ստորոգյալը առանձնակի դիրք ունի. նա համեմատաբար ավելի շատ է հանդես գալիս որպես հարցում կրող անդամ» (8, 151): Արևմտահայերենի և արևելահայերենի զուգարական քննությունը ցույց է տալիս, որ այս հատկանիշը ավելի քիչ է բնորոշ արևմտահայերենին. ստորոգյալը իր այդ դերով, այսինքն՝ որպես հարցական նախադասության մեջ հարցում կրող հիմնական անդամ, արևմտահայերենում մասամբ զիջում է արևելահայերենին, ինչը միջին հայերենին խիստ բնորոշ երևույթ է. «XII–XVII դարերի մատենագրության մեջ շատ քիչ օրինակներ կարելի է գտնել, որտեղ հարցական նախադասության քննությունը արտահայտվի ստորոգյալով» (նույն տեղը): Արևմտահայերեն–արևելահայերեն զուգարության մեջ, սակայն, այդ յուրահատկությունը ունի խիստ մասնակի դրսևորումներ: Այսպես՝ Համաստեղի «Հայաստանի լեռներու սրնգահարը» և Վ. Պետրոսյանի «Վերջին ուսուցիչը» գործերից վերցված հավասար քանակությամբ (61–ական) հարցական նախադասությունների համեմատական դիտարկման արդյունքներով՝ հարցումը ստորոգյալով է արտահայտված արևմտահայ հեղինակի 18, իսկ արևելահայ հեղինակի 24 նախադասություններում:

Հրամայական նախադասության ստորոգյալը և՛ արևմտահայերենում, և՛ արևելահայերենում առավելապես հրամայական եղանակի բայ է և հազվադեպ է արտահայտվում բայական այլ ձևերով, սակայն արևելահայերենում հրամայական նախադասության մեջ բայական մյուս ձևերը (ինչպես՝ անորոշ դերբայ, անկատար ներկա, ըզձական ապառնիկ) փոքր–ինչ ավելի ակտիվ գործածություն ունեն, քան արևմտահայերենում:

Ստորոգյալ

Հայերենի երկու տարբերակներում էլ ստորոգյալը արտահայտվում է հիմնականում բայով: Ստորոգյալի կազմության և գործածության մեջ սկզբունքային տարբերություններ չկան: Կան մասնակի տարբերություններ, որոնք կապվում են ստորոգյալի բաղադրիչների շարադասության և նախադասության առանձին յուրահատուկ կառույցների հետ:

Բայական պարզ ստորոգյալի բաղադրիչների շարադասական փոփոխությունը երկու գրականներին էլ բնորոշ իրողություն է. «Թեև բայական ստորոգյալը շարահյուսական մեկ միավոր է՝ նախադասության մեկ անդամ, բայց զլխավոր բաղադրյալ ժամանակներով կազմված ստորոգյալները հատուկ նպատակներով, նախադասության որևէ անդամը շեշտելու անհրաժեշտությամբ, հաճախ տրոհվում են. օժանդակ բայը կամ անցնում է դերբայից առաջ,՝ կամ հեռանալով նրանից՝ դրվում է այն անդամից հետո, որը շեշտվում է, որն իր վրա է կրում տրամաբանական շեշտը» (32, 113–114): Օրինակ՝

արևել. «Նա գնում է տուն» / «Նա տուն է գնում», «Մայրդ շատ համով կերակուր է պատրաստել» / «Մայրդ պատրաստել է շատ համով կերակուր», «Նստած էր պռոռին» / «Աթռին էր նստած»,

արևմտ. «Մայրդ շատ համով կերակուր է պատրաստել» / «Մայրդ շատ համով կերակուր պատրաստել է (>պատրաստած է)»», «Աթռին էր նստած» / «Աթռին նստած էր»:

Բայական պարզ ստորոգյալի բաղադրիչները, սակայն, արևմտահայ–արևելահայ զուգարության մեջ առանձին կազմություններում երևան են հանում շարադասական որոշ յուրահատկություններ: Այսպես **արևելահայերենում** երբ ստորոգյալն արտահայտված է վաղակատար դերբայով, իսկ նախադասությունը հարցական բնույթի է հարցական դերանվամբ, օժանդակ բայը դերբայական մասի նկատմամբ չի կարող

10 Վարկակատարով ստորոգյալների համեմատությամբ արևմտահայերենում առավել գործածական են հարկատարով կազմությունները: գրել է — գրած է, նստել է — նստած է, կարդացել է — կարդացած է:

գործածվել հետադաս դիրքով: Օրինակ չենք կարող ասել «Ինչո՞ւ նստել ես»: Մինչդեռ **արևմտահայերենում** ստորոգյալի բաղադրիչների այդպիսի շարադասությամբ գործածությունը միանգամայն կանոնակարգ է, այսինքն՝ նույն կառուցվածքում օժանդակ բայն ունի կայուն հետադաս դիրք, ինչպես «Ինչո՞ւ անշարժ **նստեր եք**» (Սիամանթո), «Սյապէս խոր **գծեր** իր դէմքին ճամբան» (Ռ. Սևակ), «Եւ երբ իրեն հարցուցի՝ **ինչո՞ւ խորհեր է**, թէ կրնայինք իրենց երթալ...» (ՉՍ) են: Այս յուրահատկությունը բնորոշ է նաև բաղադրյալ ստորոգյալի բաղադրիչների դասավորությամբ, ինչպես «Ինչո՞ւ այսքան **տխուր ես**» (ԴԳ):

Պարզ ստորոգյալի բաղադրիչների շարադասական յուրահատկություն պետք է համարել նաև հետևյալը. **արևելահայերենում** վաղակատարով և առանց հարցական հնչեղանգի նախադասությունները ունեն զուգահեռ տարբերակներ. օժանդակ բայը գործածվում է և նախադաս, և հետադաս դիրքով «Եղբայրս **եղել է** քիմիկոս» / «Եղբայրս քիմիկոս **է եղել**»: Դրանք ունեն իմաստային որոշակի տարբերություն. օժանդակ բայի նախադաս դիրքով կառույցը («Եղբայրս քիմիկոս է **եղել**») իր բովանդակային առումով «չեզոք» է և ընդգծում է ենթակայի՝ առիաստրակ այսինչ կամ այմինչ լինելու գաղափարը, երկրորդում («Եղբայրս քիմիկոս **եղել է**») ընդգծվում է ենթակայի՝ ինչ—որ մի ժամանակ հենց այդ հատկանիշը (քիմիկոս լինելը) կրելու գաղափարը: Մինչդեռ **արևմտահայերենում** սովորական է օժանդակ բայի հետադաս դիրքով գործածությունը «Եղբայրս քիմիագետ **եղեր է**»: Սա իմաստով կանընկնում է արևելահայերենի օժանդակ բայի նախադաս դիրքով կառույթյանը՝ «Եղբայրս քիմիկոս է **եղել**», այսինքն՝ ունի, այսպես կոչված, չեզոք բովանդակություն:

Ստորոգյալի բաղադրիչների շարադասական յուրահատկություն է նաև այն, որ արևմտահայերենում հարակատար դերբայ—ստորոգյալով ժխտական կառույցների օժանդակ բայը կարող է և հետադաս դիրքում լինել, և տեղափոխվել դերբայից առաջ, ինչպես՝ «Անիկա **նստած չէ** ծառին տակ» / «Անիկա **չէ նստած** ծառին տակ», կամ «Ո՞րն է այս երկիրը: Երբեք **եղած չեմ** հոս, բայց անձամբօք **չէ** ան իմծի: ...Ես հոս **մազլցած չեմ** այդ լեռներն ի վեր, աղբիւրին մէջ **չեմ լողցած**, եկեղեցիին բակը իմ խաղերս **չէ տեսած**, դաշտերուն մէջ ծաղիկ **չեմ քաղած**, ու այդ

տանիքները իմ խոնջ մարմինը **չեն պատսպարած**» (Լ. Բաշալյան), ««Կարաւաններով» Դուք գրած էք մեծապես բանկազին գիրք մը... Ընթերցողը որ եմ, և որ դժուարայաճի իր համբաւը ուրիշէն **չէ շորթած**, պիտի ուզէր չափազանցել իր ներքողները, զանոնք լաւագոյնս լսելի ընելու համար» (Շ. Շահնուր), «Կեանքի թէ գրականութեան մէջ թէքեան հեռու եղած է ցուցական փորձութիւններէ, **չէ քանացած** ան իրավասութիւններով իրապուրել իր ընթերցողը» (Թ. Ազատչյան), «Գասպար էմինենց **այցելած չէր**» (Դամաստիոս):

Ստորոգյալի հետ կապված յուրահատկություն է նաև այն, որ արևմտահայերենում ապառնի դերբայով կազմված ժխտական կառույցներում օժանդակ բայը չի ունենում է՝ի հնչյունափոխություն և չի տեղափոխվում դերբայից առաջ, ինչը բնորոշ է արևելահայերենին, օրինակ՝ «Ատանկ խօսքեր **ըսելու է**» = «Ատանկ խօսքեր **ըսելու չէ**», արևել. «Այդպիսի խոսքեր է **ասելու**» = «Այդպիսի խոսքեր **չի ասելու**»:

Արևմտահայ գրական լեզվում օրինաչափ է ժխտական դերանուն + դրական բայ կաղապարը: Ինչպես «Զրաքեանի բառերը կը մնան իր գիրքին մէջ, **ոչ ոք պիտի մօտեւար** անոնց» (Յ. Օշական), «Եշմարտութիւնը կը յարթանակէ. **ոչինչ կրնայ** զայն ընկճել», կամ «Կերպառնաւով մեզի, մեր ազգային թոյնին, պէտք է գիտնալ, որ **ոչ մէկ** գաղթականական զանգուած **կրնայ ապրիլ** երկար ժամանակ զայրագնաց վիճակի մէջ» (Շ. Շահնուր): Նմանապես

<p>ոչ ոք ոչ մէկ բան ոչ մէկ պարագայի ոչ մէկ անգամ ոչ մէկ կերպով ո՛չ ես ըսած եմ, ո՛չ ալ ինք</p>	<p>ըսած է</p>
--	----------------------

ի դեպ, դիտարկումները ցույց են տալիս, որ վերը նշված սկզբունքը գործում է գերազանցապես առաջին բաղադրիչի, այսինքն՝ ժխտական դերանվան նախադաս կիրառության դեպքում, ինչպես վերը նշված օրինակներում է, հակառակ դեպքում, այսինքն՝ երբ կառույցում ստորոգյալը նախա-

դաս՝ է (որ հազվադեպ գործածություն է), կանոնը չի գործում, ինչպես հետևյալ օրինակներում «...Որ չի կրցաւ զայն սրբել **ո՛չ մի բան**» (Ռ. Սևակ), «Կամ չուզեց Ռչինչ լսել», «Չինք չի լար ոչ ոք» (Դ. Վարուժան), «Ես չի հաճեցայ հիւսել խարտեաչ եղգներն ո՛չ դափնի և ո՛չ պսակ» (Սիամանթո), «...և որմէ **զերծ չէ ոչ մէկ ազգ**» (Շ. Շահնուր):

Այս իրողության վերաբերյալ արևմտահայերենի քերականության մեջ չենք հանդիպում նշումների, սակայն լեզվական փաստերը վկայում են տարածվող և կանոնարկվող շարահյուսական կառույցի մասին:

Արևմտահայ բնագրերում հազվադեպ հանդիպում են նաև արևելահայերենին հատուկ կառույցներ՝ «Ահաասիկ... այ չեմ լար եւ այ **ուչինչ չեմ խնդրեր**» (Վ. Թեքեյան), «**Ոչ ոք դուրս չի գար**» (Շ. Շահնուր):

ԼԱՆՍԻՎԱՍԻԹՅԱՆ ԵՐԿՐՈՂՈՎԱԿԱՆ ԱՆՂԱՍՆԵՐ

Գոյական անդամի լրացումներ

Որոշիչ, հատկացուցիչ և բացահայտիչ

Ածականներից բացի որոշիչ պաշտոնով հանդես եկող բառախմբերում մեր լեզվի երկու տարբերակներում էլ առանձնանում են ածականանիչ կամ առարկայի հատկանիչ մատնանշող դերանունները՝ ցուցական դերանունների մեծ մասը, որոշյալ, անորոշ, հարցական–հարաբերական, ժխտական դերանուններից մի քանիսը են: Այստեղ տարբերությունը երկու գրականությունում այն է, որ առանձին դերանուններ իրենց շարահյուսական դերով երևան են հանում յուրահատկություններ: Այսպես՝ արևմտահայերենում, ի թիվս այլ ցուցական դերանունների՝ այս, այդ, այն, աս, այսպիսի, ասանկ, նոյն, այսքան ևն, որոշչային կիրառություն ունի նաև սա դերանունը, օրինակ՝ «Դարձիդ քիչ մըն ալ ժպտտ **սա՛** լուսաբաղձ հիւանդին», «**Սա** իրիկունն ըլլայի ես, եւ հըպի ճակտին ամեն անցորդի, Չըքնաղգեղ ու նըւղուն, յամուրդի **Սա** իրիկունն ըլլայի ես» (Մ. Մեծարեց), «Ու լը ձայն մատուռն յստակ. – **Սա** ծերունի ծառերուն տակ» (Ռ. Սևակ):

Կամ

— Ընկեր, խորտակէ խաչդ **սա՛** քու յոզնած եւ ապաժամ
քնարիդ հետ,

Եւ զլուխդ հողաքմբիս մըտիկ ըրտ շիրիմներն
հասնող աղաղակին...
(Սիամանթո)

Դա, նա դերանունների որոշչային կիրառությունը («Նա մարդը», «դա գիրքը») արդի գրական արևմտահայերենում հնացած է և խիստ հազվադեպ է հանդիպում, ինչպես «Կարելի՛ է, որ մարդ սա կամ նա ասպարեզին մէջ իրմէ աւելի յաջող, իրմէ աւելի կարող մէկը գտնէ» (Ռ. Չատուծյան):

Խոսքելով պոլսահայ բարբառում **աս, սա, ան, նա և ադ, դա** դերանունների զուգահեռ գործածության մասին Դր. Աճառյանը անում է հետաքրքիր մի դիտարկում. «Պոլսի բարբառը,— գրում է նա,— յուրաքանչյուր երկուսի մեջ դրել է նուրբ գանազանություն: Աս ցույց է տալիս իրոք առաջին դեմքի մոտիկ առարկան, բայց այնպես՝ որ առաջին դեմքի ուղղակի ձեռքի տակն է, ու ձեռքով էլ շոշափում է այն. մինչդեռ **սա**, թեև ցույց է տալիս դարձյալ առաջին դեմքի մոտիկ առարկան, բայց մի քիչ հեռու, այնպես որ ձեռքով կարելի չէ շոշափել և միայն մատով է ցույց տրվում. ուրիշ խոսքով՝ առաջին դեմքի և երկրորդ դեմքի միջև է գտնվում, մի քիչ ավելի մոտ առաջինին՝ քան երկրորդին: Օր. ասում ենք **աս ձեռքս, աս աշկս, աս օտկս, բայց սա դիմացի դուրը, սա դուրը բաց ևն**» (10, 112):

Գրական լեզվում **աս** տարբերակը գործածության հաճախականությամբ զիջում է իր զուգահեռին. **սա**–ն անհամեմատ գործում է: Որոշչային կիրառությամբ գործածական չեն **նա, ադ, դա** ձևերը: Դրան հակառակ կենսունակ են նաև գրաբարից ավանդված **այս, այդ, այն** հոմանշային տարբերակները: Այս հարաբերության մեջ դժվար է պնդել, որ պոլսահայ բարբառին հատուկ նշված երևույթը փոխանցվել է գրականին, թեև չի բացառվում, որ չափանոյի լեզվում **սա** դերանվան որոշչային խիստ հաճախակի գործածությունը պայմանավորված էր նաև բարբառում օրինաչափ դարձած հենց այդ յուրահատկությամբ: Ինչևէ, գրական և խոսակցական լեզուների այսօրինակ փոխհարաբերությունը վկայում է աստիճանաբար և օրինաչափ կերպով զարգացող գործընթացի մասին, մի բան, որ այնքան էլ բնորոշ չէ գրական արևելահայերենի զարգացման միտումներին:

Մասնակի տարբերություն է նկատվում նաև գոյական որոշիչ հիլովական ձևերի կազմության մեջ: Արևմտահայերենում գործածվում են տրական հիլովով ձևավորվող որոշիչներ, որոնք համապատասխանում են արևելահայերենի ներգոյականով կամ տրականով որոշիչներին, ինչպես «**Ֆրանսիայում** մեր ներկայացուցիչը» (արևել.) / «**Ֆրանսայի** մեր ներկայացուցիչը» (արևմտ.): Ըստ որում, արևմտահայերենում այդպիսի որոշիչը ունի կայուն շարադասություն՝ նախադաս դիրքով:

Ցանորություն: Նշված կառույցները վերջին տարիներին սկսել են գործածել նաև արևելահայերենում, ինչպես «**ԱՄՆ**–ի մեր դեսպանը այդ հարցի քննարկումներին չի մասնակցել»:

Հատկացուցիչը արևելահայերենում, ինչպես հայտնի է, որոշիչ հող չի ստանում, մինչդեռ արևմտահայերենում, ինչպես արդեն նշել ենք, պատկերը փոքր–ինչ այլ է. այստեղ հատկացուցիչը որոշիչ հողով գործածվում է որոշյալ առման դեպքում կամ կապ գերադաս անդամով կապակցություններում, ինչպես «**ուռենիին** տակ», «**Թաղականին** կնիկը», «**քաղաքներում** բոլոր մահազանգերը»:

Կամ

Ու **բաժոժին** ծայրեղ զանգիւնն արծաթ...

Ու **ստիլոդին** ըստուերն որ գո՛ր՛ կ'երկարի՛,

Ու **սիլկադին** ծուլան որ բիլ բիլ կ'ամպանայ

Ու լազուարթ գիծը **ճամբուն** հեռացող...

(Մ. Սեծարենց)

Բազմակի հատկացուցիչների առկայության դեպքում, ինչպես նշվել է, արևմտահայերենում սովորական է վերջինին նախորդող դիրքում գտնվողի անհող գործածությունը (հողով ձևը չի բացառվում) «**ջութակի** սարսուռին գիծը», «**ցորենի** ցանքին զոզն ինկած», կամ «**Վարուժանի** պաշտամունքին խունկը քնքշորեն պարուրեց **Անահիտին** արձանին մարմարեայ իրանը...» (Թ. Ազատյան): **Ե**–երի կուտակումը ստեղծում է անբարեհնչություն:

Կանոնական է նաև կապի խնդրի պաշտոնում սեռականի որոշիչ հողով գործածությունը, ինչպես

Երթա՛լ, երթա՛լ, երթա՛լ անձայն, անհանդես.

Երթա՛լ առուի՛ն պէս՝ մարգերու տակ անտես.

Կապոյտի՛ն մէջ՝ հե՛գ, հողմավար անպի՛ն պէս...

Աննիւթանա՛լ, անբջանա՛լ, վըտե՛մ, վե՛ս.

Երթալ անցա՛յգ, անա՛յգ, երթալ վերջապէս՝

Այքերը գոց ցալաշրջիկ խեղճի՛ն պէս...

(Ռ. Սևակ)

Բացահայտիչը գրական հայերենի երկու տարբերակներում արտահայտության ու գործածության տարբերություններ չի դրսևորում:

Բայական անդամի լրացումներ

խնդիրներ

Արևմտահայերենում, ինչպես արդեն ասվել է, ն անծի, և՛ ոչ անծի առման դեպքում **ուղիղ խնդիր–հայցականը** ձևով միշտ նման է ուղղակա–մին, կամ այլ կերպ ասած՝ ուղիղ խնդիրը միշտ դրվում է ուղղական–հայցականով, ինչպես՝ «Այն երիտասարդը տեսա ֆրանսացի **աղջիկը, գերմանացին, իտալացին, հոյնը, ռուսը...**» (Շ. Շահնուր), կամ «Յակոբ իր **ծնողները** շատ կը սիրէ»:

Արևմտահայերենում ենթական և ուղիղ խնդիրը ձևաբանորեն տարբերակում են երկու դեպքում. առաջին երբ ուղիղ խնդիրն արտահայտված է լինում հայցական հիլովածն ունեցող դերանուններով «Անահիտը կը հաւնէ **զանոնք**», երկրորդ երբ ենթական և ուղիղ խնդիրը արտահայտված են անձնանուններով, քանի որ այս դեպքում ենթական սովորաբար դրվում է առանց հողի՝ «**Վահան** աշակերտները հանդիմանեց»: Եթե այդ տարբերակվածությունը բացակայում է, ենթական և ուղիղ խնդիրը տարբերակվում են շարադասությամբ: Այսինքն՝ այս դեպքում շարադասությունը դառնում է շարահյուսական իմաստի դրսևորման միջոց. ենթական միշտ նախադաս է, ինչպես՝ «**Քոյրը** ճանչցաւ իր **եղբայրը**» / «**Եղբայրը** ճանչցաւ իր **քոյրը**»:

Հանգման անուղղակի խնդրի իմաստային տարաբնույթ առումները երկու գրականներում էլ ձևավորվում են բուն տրական հիլովով կամ

սեռական—տրականով և կապային կապակցություններով: Գրաբարյան և արևելահայերեն առանձին կապային կազմություններ արևմտահայերենում ձևավորվում են միայն հոլովական ձևերով՝ բարբառային—խոսակցական լեզվին բնորոշ առանց կապի կազմություններով՝ ինչպես «որո՞ն կը խօսին», «եկաք **քեզի**», «**Սեզի եկէք**» (Դ. Վարուժան), «ես **քեզի** վաղը պիտ' գամ», «խօրեեցայ նաև սեզ **սատասային**» (Ռ. Սևակ), «Սիրահար մը, մեռաւանդ դժբախտ եւ զգայնօտ սիրահար մը, զոնէ մէկ անգամ **մահուան** պիտի խօրի անխուսափելիօրէն» (Շ. Շահնուր), «Վազգէն խոստացած էր իր **դասերուն** աշխատիլ», «Պրն. Աւետիսը հօրեղբայրդ, **մեզի եկած էր**» (ՉՍ), «Յաւեցայ շատ անգամ վատնած **ժամանակիդ**» (Ն. Սարաֆյան), «Դուն ալ թու բոլոր հաճոյքներուդ և տենդերուդ մէջ մտածեցիր իմ հոգիս» (Վ. Շուշանյան), «Բայց ժողովուրդը ամէնէն ուշ կը մտածէ **բառերուն**: Անոր համար մշտապէս կարեւորը զգացումն է» (Յ. Օշական), «Չեմ աշխատիր **դասերուն**» (ՅԲ), «**Յաջողելուդ** տարակոյսը չունիմ» (ԵՏ):

Կամ

Այս իրիկուն **ձեզի** կու գանք, ե՛րզ երգելով,

Լուսնակ ճամբով...

Այս իրիկուն **ձեզի** կու գանք, սէ՛ր երգելով,

Սարի ճամբով...

(Դ. Վարուժան)¹¹

Պետք է ավելացնել նաև, որ արևմտահայերենում սեռական—տրականը դրսևորում է խնդրառական ավելի մեծ հնարավորություններ, քան արևելահայերենում. այդ հոլովը շարահյուսական առանձին կառույցներում (ժամանակի, տեղի կամ ձևի պարագա, միջոցի կամ վերաբերության խնդիր են) ազատ փոխարինում է նաև գործիական հոլովին, ինչպես «Նոյնքան անիրական է իմ գնացքս Ոսկեղջիւրի **երկայնքին**, ուր օրինաւոր կաշառակերութիւնը դիզած է ժանգոտ մարտահաւեր» (Շ. Շահնուր), «Կինս եւ ես կ'ուրախանանք տղոց **նախածնունդե**

¹¹ Կարծիք կա, որ սխալ կազմություններ են «բանի մը կամ մէկու մը նախածը, ես **քեզի** կը մտածեմ կամ **ես ատոր կը խորհիմ**» (տես 33, 87): Սակայն դրանք, ինչպես վերը բերված օրինակներից տեսանք, շատ տարածված կառույցներ են արևմտահայ գրավոր խոսքում և հազիվ թե կարող են համարվել անկանոն կամ սխալ կազմություններ:

ան», «Թիվավրեցինք դէպի նաւը, որ խարխիս նետած էր դէմի նաւամատոյցի **երկայնքին**», «Մենք հիացանք թու **արագութեանդ** եւ **ուժիդ**», «Հանգիստ թուն մըն ալ բաշել անկարելի է **ցերեկին**» (ՅԲ), «**Ցերեկին** հանդիպած էինք «Մարմարա» օրաթերթի խմբագրատունը եւ Ռուպէր Հատտեճեանին հետ խօսած մարդոց այլազան բնաւորութիւններուն մասին, մեր մտաւորականութեան համակեցութեան եւ ուժերու համախմբման մասին» (Թ. Թորանյան):

Խնդրառական տարբերություններ ունեն նաև առանձին բայեր: Դա առավելապես պայմանավորված է այդ բայերի գրաբարից ավանդված իմաստային յուրահատկությամբ, ինչպես՝

հաւանցիլ (= համաձայնել, հավանություն տալ) **բանի մը** (գործունեութեան, զաղափարին, մէկու մը առաջարկութեան),

համոզուիլ բանի մը (ըսածին ճշդութեան, սխալ ըլլալուն),

գիտակցիլ բանի մը (պարտականութիւններուն = պարտականութեանց, իր սխալին, իրենց ըրածներուն),

սկսիլ բանի մը (աշխատելու, սորվելու, գործեր ընելու),

հանդուրժել բանի մը կամ **մէկու մը** (ըսածներուն, անոր ըրածին, բարեկամներուն) են (տես 33, 86—87):

Հայ քերականագիտության մեջ նկատված իրողություն է, որ բայի խնդրառությունը արևմտահայերենում կայուն կամ հետևողական չէ: Մի շարք բայեր, օրինակ, պահանջում են մերք տրականով, մերք ուղղական—հայցականով խնդրառություն: Վ. Քոսյանը այդ բայերի շարքում առանձնացնում է հետևյալները **երագել**, **զարնել**, **խնայել**, **ցանկալ**, **թափանցել**, **տիրապետել**, **նայիլ**, **սկսիլ**, **նմանիլ**, **փափաքիլ**, **կարեմալ**, **աշխատիլ**, **մտածել**, **կարոտնալ**, **մեղքնալ**, **ունկնդրել**, **սպասել** են:

Բնագրային օրինակներ.

տրականով խնդիր «Ես ատանկ **բաներու չեմ նայիր**», «Սարդիկ, **սկսեցէք ապաշխարելու**», «Համբերելու ստիպուած է», «**Կը փափաքին** գերապատիւ թարգմանչին հայերեն ու ֆրանսերեն գործը **քննադատելու**» (Յ. Պարոնյան), «Մենք ձեր **ազատութեան, ձեր կենաց խնայեցինք**» (Շերեք), «Հիմա ալ **կը մտածեր** երկարաշունչ վէպի մը» (Օ. Չիֆթե—Սարաֆ),

ուղղական—հայցականով խնդիր «**Սկսաւ սնտուկները կապել**», «**Երկինք նայեցէ՞ք**», «**Անասուն կը նմանի**», «**Անոնց վերանալը կը փափաքին** աշխարհիս վրայ» (Հ. Պարոնյան), «**Կը խրատեր, որ կերակուր ու հագուստ չմտածեն**» (Ե. Օտյան), «**Ան իր գաւակը ոչնչացուց այդ Աննայի սիրուն, իշխանուհի՞ս պիտի խնայէ, թէ ինծի ու քեզի**» (Լ. Շանթ), «**Կարօտցած եմ Արեւելքը, Արեւելքին կոիւր նոյնիսկ**» (Վ. Մավյան) են: «**Խոսքը չի վերաբերում այն դեպքերին, երբ մտքն բայց տրականով և հայցականով տարիմաստ լրացումներ է ունենում: Օրինակ՝ «Զիս Գայաստան պիտի դրկես, Դրկէ ինծի... Ինչ բանի կը սպասեն, ուրկէ ինչ կը սպասեն**» են (41, 96—97):

Արևմտահայերենում, ինչպես նշվել է, ընդլայնված է վրայ կապի իմաստային—շարահյուսական գործառույթը. վրայ կապի բառակապակցությունների մեջ արտահայտված առանձին իմաստներ (հանգում, վերաբերություն են) արևելահայերենում կան գործածական չեն, կան ընկալվում են որպես խոսակցական կառույցներ, մինչդեռ արևմտահայերենում դրանք ընդհանուր գործածական ձևեր են, ինչպես «**Դուք յանցանք չունիք եւ թերեւս իրաւունք ունիք... ոտանաւորներ ունին գրած հայրենիքի վրայ, սքանչելի կտորներ, պատուական տողեր, որոնց մէջ երեսակարարիւնը, աւիւնը, խառնը, հուրն ու բոցը սաւառնաքել կը պլաման**» (Հ. Պարոնյան), «**Ամեն անգամ, որ այդպէս հաւաքուին Յրաչին սենեակը, նախ կը խօսէին «տունէ» եկած նամակներու և գործի վրայ**» (Շ. Շահնուր), «**Ես կը հիանամ վրադ... Կ'ուզեմ քեզի չափ ու քեզի պէս ըլլալ**» (Լ. Սյուրմեյան), «**Այդ օրը նախանձեցայ իր վրան**» (Գ. Զոհրապ) են:

Պարապոզներ

Հայտնի է, որ ժամանակակից հայերենի երկու ճյուղերում առանձին խումբ են կազմում այն պարապոզները, որոնք հանդես են գալիս գոյականի հոլովական ձևերով կամ հոլովականպային կառույցներով (պարազայական խնդիրներ): Եվ քանի որ արևմտահայերենը և արևելահայերենը հոլովական համակարգում ունեն նկատելի տարբերություններ, ուստի որոշակի տարբերություններ են ենթադրվում նաև գոյականի հոլովաձևերով արտահայտված պարապոզների արտահայտության և կիրառության մեջ:

Ուշագրավ տարբերություն է արևմտահայերենում գործողության տեղի նշանակության ուղղական—հայցականի գործածությունը, որի դեպքում բայը ոչ թե ուղևորություն է ցույց տալիս, այլ մի տեղում կենտրոնացող, ամփոփվող եղելություն (արևելահայերենում այն արտահայտվում է ներգոյական հոլովով), ինչպես «**Պոլիս զինքը ճանչնալ է տեքը հետզհետե զինք պատահեր էի Աթէք, Եգիպտոս, Բարիզ, Լոնտոն**», վերջապէս քիչ մը ամեն կողմ, որ բախտը բառչուքէ գնդակի մը պէս նետեր էր զիս» (Ե. Օտյան), «**Գիշեր մը այս պանդուկը մնաց**», «**Ան կը բնակէր բարձր սարահարթի մը վրայ կառուցուած մեծ պալատը**» (Շ. Շահնուր), կամ «**Ձաւակիս հետ, այդ գիւղերը, կարծես այսօր դեռ կ'ապրին...**» (Սիւսանթր): Ըստ որում, երբ դրանք հասարակ գոյականով են արտահայտվում, պահանջում են որոշիչ հոդ, ինչպես բերված երկրորդ օրինակը: Հատուկ անունների դեպքում սովորաբար հոդ չեն ամուրձ «**Անկախ Մուշ ծնած է**»:

Սեռական—տրականով բայաձևերը, ինչպես արդեն նշվել է, արևմտահայերենում երբեմն գործածվում են նաև արևելահայերենի ներգոյականով դրվող ժամանակի պարազայի շարահյուսական պաշտոնով «**Անցեալին ստանարան չկար**» (ԳԳ), «**Հայր Դեւոնդ Սիլիան... ծնած է 1820ին Պոլիս: Բուն անունով Քերովքէ՞ գաւակն էր հնախաւք դրածագէտի մը: ...Տասներկու տարեկանին կ'երթայ Կենետիկ, Ս. Դազար կղզին եւ վանքին դաւընթացքը աւարտել է տքը, 1840ին կը ձեռնադրուի վարդապետ, դառնալով միաբան Միֆթարեան ուխտին» (Մուշեղ Իշխան), «**Պետրոս Դուրեան 13 տարեկանին կը զոէ իր առաջին բանաստեղծութիւնը, ...15 տարեկանին կը զոէ «Վարդ եւ Շուշան» թատերախաղը**»:**

ԲԱՐՂ ԼԱՍԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

Արևելահայերենում և արևմտահայերենում տարբերություններ չեն արձանագրվում բարդ նախադասության բաղադրիչների շարահյուսական հարաբերությունների դրսևորման եղանակների ու միջոցների, կառուցվածքային ընդհանուր հատկանիշների, նախադասությունների կապակցության և բարդ նախադասության կազմության ու կիրառության հետ կապված շարահյուսական այլ իրողություններում:

Ինչ վերաբերում է այդ ոլորտում նշմարվող երկու գրականների առանձին յուրահատկություններին, դրանցից պետք է նշել հետևյալը: Ինչպես արդեն այլ առիթով ասվել է, արևմտահայերենի սահմանական եղանակի ներկա և անկատար անցյալ ժամանակաձևերով արտահայտված ստորոգյալները գրական արևմտահայերենում, նաև միջին հայերենում և արևմտահայ բարբառներում իմաստով համապատասխանում են ոչ միայն արևելահայերենի սահմանական եղանակի անկատար ներկա և անցյալ ժամանակաձևերին: **Կ'երթամ** – **գնում եմ**, **կը խօսին** – **խոսում եմ**, այլև ենթադրական եղանակի բայածևերով արտահայտված ստորոգյալներին, բայց սա այն դեպքում, երբ գործածվում են այնպիսի գլխավոր նախադասության ստորոգյալի պաշտոնում, որին ստորադաս է պայմանի պարագա երկրորդական նախադասություն, ինչպես՝ «Եթե գաս մեզի, միասին **կ'երթանք**»: Ինչպես նկատվել է հայ բերականագիտության մեջ, այս երևույթը խորթ չէր նաև գրաբարի սահմանական ներկային: «Մատենագրութեան սկիզբները՝ բուն ընտիր գրոց մէջ,— գրում է Ա. Այտընյանը,— բաւական յաճախեալ ոճ է եւ առաքեմ զքեզ, զմանք աստի: զմանք, եւ երթայ»» շրջիքը, թող **անհօժանէ. Ասե'մք** զի իջցէ («ըսե'մք որ իջեայ»)» (14, 74): Իսկ Յր. Աճառյանը խնդիրը բացատրում է հետևյալ եղանակով: «Գրաբարը թեև ստորադասերի ներկա ժամանակ ունի, բայց ստորադասականի անց. անկատարի համար առանձին ձև չուներ, և այդ պակասը լրացնում էր՝ նրա փոխարեն գործածելով սահմանականի անկատարը: Սահմանականի անկատարը իբրև ստորադասական գործածելու այս ձևը ազդեց նաև ներկայի վրա, և շուտով սկսեցին սահմանական ներկան էլ գործածել իբրև ստորադասական ներկա, և սրա հետ նաև իբրև ապառնի, որ հաճախ նույնանում էր ստորադասականի ներկայի հետ... Այսպիսով՝ գրաբարի սահմանական ներկան դարձավ միաժամանակ թե՛ սահմանական ներկա, թե՛ ապառնի և թե՛ ստորադասական: Երեք տարբեր պաշտոններով գործածությունը բնականաբար տեղիք պիտի տար շփոթության և իմաստի երկդիմություն: Այս խառնակության առաջն առնելու և լեզվի գոնե երկու հիմնական եղանակները իրարից զանգաճեցնելու համար հնարվեց **կու մասնիկը...**» (13, 385–389):

Նշված ժամանակաձևերի գործածության այս յուրահատկությունը գրաբարից, միջին հայերենից և արևմտահայ բարբառներից փոխանցվեց գրական արևմտահայերենին. **կը (կ', կու)**–ով կազմությունները նշված շարահյուսական կառույցներում պահպանում են գրաբարի ներկային բնորոշ բերականական յուրահատկությունը:

Արևմտահայերենում գործուն են խոսակցականից ավանդված ու գրական լեզվի կանոն դարձած շարահյուսական մի շարք այլ կառույցներ, որոնց մասին արդեն խոսվել է:

Հոնոյա, Զապոյա մատուցումս:

Մատենագրութեան սկիզբները՝ բուն ընտիր գրոց մէջ,— գրում է Ա. Այտընյանը,— բաւական յաճախեալ ոճ է եւ առաքեմ զքեզ, զմանք աստի: զմանք, եւ երթայ»» շրջիքը, թող **անհօժանէ. Ասե'մք** զի իջցէ («ըսե'մք որ իջեայ»)» (14, 74): Իսկ Յր. Աճառյանը խնդիրը բացատրում է հետևյալ եղանակով: «Գրաբարը թեև ստորադասերի ներկա ժամանակ ունի, բայց ստորադասականի անց. անկատարի համար առանձին ձև չուներ, և այդ պակասը լրացնում էր՝ նրա փոխարեն գործածելով սահմանականի անկատարը: Սահմանականի անկատարը իբրև ստորադասական գործածելու այս ձևը ազդեց նաև ներկայի վրա, և շուտով սկսեցին սահմանական ներկան էլ գործածել իբրև ստորադասական ներկա, և սրա հետ նաև իբրև ապառնի, որ հաճախ նույնանում էր ստորադասականի ներկայի հետ... Այսպիսով՝ գրաբարի սահմանական ներկան դարձավ միաժամանակ թե՛ սահմանական ներկա, թե՛ ապառնի և թե՛ ստորադասական: Երեք տարբեր պաշտոններով գործածությունը բնականաբար տեղիք պիտի տար շփոթության և իմաստի երկդիմություն: Այս խառնակության առաջն առնելու և լեզվի գոնե երկու հիմնական եղանակները իրարից զանգաճեցնելու համար հնարվեց **կու մասնիկը...**» (13, 385–389):

ԿԵՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Կետադրության հարցում արևմտախայերենը ավելի ազատ է. կետադրական նշանի գործածությունը երբեմն պայմանավորվում է խոսքի բովանդակությամբ կամ խոսողի անհատական ընկալման ու մտածողության յուրահատկություններով: Դա է պատճառը, որ արևելահայերենում, որպես կանոն, հաստատված կետադրական առանձին կանոններից արևմտախայերենը դրսևորում է զգալի տարբերություններ: Դրանցից են

ա) էթե ստորադաս (երկրորդական) նախադասությունը նախադաս է, ապա զվիավորից կարող է բաժանվել բուրով. «Քանի չըսիմ ինձի տերտ պիտի ըլլի» (Համաստեղ), «Ես հայ եմ, տեր իմ, ես կը սիրեմ կրթութիւնը ու չեմ ալ վախճար աշխատանք: Եթ պետք ըլլա՝ թէ կ'աշխատիմ և թէ դպրոց կ'երթամ» (Բ. Նուրիկյան), «Եթ գիրք կարդալ կ'ուզես սենեակդ գնա», «Երբ ժողովի կ'երթայի հանդիպեցայ Աւետիսին», «Քու ունեցածդ այնքան է որքան իմ ունեցածս» (ԶՍ), «Ինչ որ գիտես մէկ մասն է հարցին» (ՀԲ), «Որ ասիկա չտեսայ արիւնս զուլուս ցատքեց» (ԵՏ):

Բութ կարող է դրվել նաև երկրորդական նախադասության հետադաս դիրքով գործածության դեպքում մեկնական շարկապի վրա, ինչպես՝ «Ծովը ինկողը օձին կը փաթթուի, կ'ըտ առածը, մեր մէջ ալ կարելի է ըսել թէ՛ անօթի մնացողը յեղափոխական կ'ըլլայ» (Ե. Օտյան):

բ) Երբ ծայնարկությունը գործածվում է կոչականի հետ, ապա ծայնարկությունից հետո ստորակետ չի դրվում. «Ո՛վ անմման ազդիկ, ինչո՛ւ չես խօսիր», կամ «Էյ ջա՛ն հայրենիք, ինչքա՛ն սիրուն ես» (տես 30):

գ) Գաղափարը մասնավորող արտահայտությունը (արևելահայ բերականություններում մասնական բացահայտիչը) երկու կողմից բաժանվում է ստորակետերով. «Ատի՛ն, պատի՛ն տակ, խարխիլ՛կ շէնք մը կ'երեսար», «Երէկ, կէտօր ետք, մեր խանութին առջեւ, մայրէն քիչ մը անդին, խոշոր ինքնաշարժ մը տապալեցաւ»:

դ) Եթե կամ շաղկապը միացնում է ճշգրտող բառը և ունի այսինքն շաղկապի նշանակություն, ապա կամ-ից առաջ և ճշգրտող բառից հետո դրվում է ստորակետ. «Վանայ լիճը, կամ Բզնունեաց ծովը, Արևմտեան Հայաստանի գեղատեսիլ վայրերն մէկն է»:

ե) Շեշտ է դրվում ա՛լ (= այլես, աւելի), ո՛չ մէկ, գո՛նէ, մա՛նաւանդ բառերի վրա. «Ա՛լ ուրիշ դուռ մը չի գարներ» (Թլկատինցի), «Հիշատակներս ալ կը փայտչին ա՛լ հեռուն», «Ո՛չ մէկ կրցած էր անոր հարցումներուն պատասխան տալ»:

Երբ մի՛ արգելականի շեշտակիր ծայնավորը ի-ն, սղվում է, նրա շեշտը հաճախ փոխանցվում է ծայնավորով սկսվող հաջորդ բառի առաջին վանկի վրա, օրինակ՝ մ'ա՛ռներ, մ'ը՛ներ, մ'է՛րթար, մ'ո՛ւտեր, կամ «Մ'ի՛շխեր գունէ տկար սրտիս...»:

Չայնավորը չի սղվում այն դեպքում, երբ արտասանվում է ընդօժված շեշտադրությամբ. «Մի՛ ըսեր այդ խօսքը խայթող» (ՍՍ):

զ) Ապաթարը է դրվում կը և չը (չի) մասնիկների ծայնավորի գեղչման դեպքում կը>կ՛, չը (չի)>չ՛, այսպես՝ չ'ըսեր, կ'ընէ, չ'ուզեր ևն, օրինակ

Լանջն է յուզեալ Ովկէանի մը նման.

Կ'ուզէ սիրել... համբոյրի մ'հետ նուաղիլ...

(Ս. Մեծարենց)

Արևմտախայերենում կետադրական անմիօրինակությունը, իհարկե, չպետք է վերագրել միայն լեզվի կանոնարկման կա՞ն մշակման վիճակին: Խնդիրը, ինչպես վերը նշվեց, նաև բովանդակային և տրամաբանական շարժառիթների ունի և ոչ գուտ լեզվական-շարահյուսական: Այդպիսին է, օրինակ, նաև հետևյալ հատվածի կետադրությունը, որը վերցված է արևմտահայ ճանաչված մտավորական գործիչ Արշակ Չոպանյանի խոսքից՝ նվիրված հաշատուր Աբովյանին. «Այն կիներուն որոնք մայր պիտի ըլլան գեղեցիկ պատկերներ կը ցուցնեն, որպէսզի նորածինը՝ գեղեցկութեան ցուրեն տակ՝ գեղեցիկ ծնի: Իր մեծ մարդոցը դէմքը պետք է միշտ ներկայ ըլլայ ազգի մը աչքին, որպէսզի նոր սերունդները, անոնց ճաճանչումին տակ, գեղին շնորհը անկորուստ պահեն: Ու չեն գիտեր աւելի գեղեցիկ եւ գեղեցկացնող դէմք քան այս դիւցազնական գեղջուկին որ ամբողջ կեանքին նէջ գաղափարի մը սիրոյն»:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջարան	3
Ներածություն	4
Գրական արևմտահայերենի ձևավորումը	4
Արևելահայերենի և արևմտահայերենի փոխհարաբերությունը և դրանց մերձեցման խնդիրը	13
ՉԵՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	16
Ներածական մաս	16
Խոսքի մասեր	27
Գոյական անուն	36
Գոյականի թվի բերականական կարգը	39
Գոյականի առկայացման բերականական կարգը	44
Գոյականի հոլովի բերականական կարգը	54
Հոլովում	66
Ածական անուն	86
Թվական անուն	93
Դերանուն	99
Բայ	125
Բայի կազմությունն ըստ խոնարհումների (լծորդությունների)	126
Բայի սեռը	139
Բայախմբեր	146
Բայի արտահայտության ձևերը, անդեմ և դիմավոր ձևեր	150

Բայի անդեմ ձևեր կամ դերբայներ	151
Բայի դիմավոր կամ եղանակային ձևեր	164
Ըղծական եղանակ	165
Սահմանական եղանակ	168
Հրամայական եղանակ	184
Երկրորդական վերլուծական (բաղադրյալ) ժամանակներ	186
Բայի խոնարհման հարացույցի ընդհանուր պատկերը	188
Աններածանց (պարզ) բայերի դրական խոնարհումը	188
Սոսկածանցավոր բայերի խոնարհումը	193
Սոսկածանցավոր բայերի դրական խոնարհման ընդհանուր պատկերը	194
Պատճառական բայերի խոնարհումը	201
Կրավորական բայերի խոնարհումը	204
Անկանոն բայեր	206
Պակասավոր բայեր	227
Ժխտական խոնարհում	237
Մակբայ	247
Կապ	251
Շաղկապ	256
Եղանակավորող բառեր	260
Չայնարկություն	262
ՇԱՐՎՅՅՈՒՄՈՒԹՅՈՒՆ	263
Պարզ նախադասություն, տեսակները	263
Բարդ նախադասություն	275
Կետադրություն	278
Գրականություն	281
Համառոտագրություններ	283

ՅՈՒՐԻ ՍՐԱՊԻՈՆԻ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

**ԱՐԵՎԵԼԱՅԱՅԵՐԵՆԻ ԵՎ ԱՐԵՎՏԱՅԱՅԵՐԵՆԻ
ՉՈՒԳԱԴՐՈՎԱԿԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ**

Համակարգչային ձևավորումը

Վ Ի Խ ա լ Ի Ա ս ր Ի ն Ի

Սրբագրությունը

Լ Ի Կ Ե Կ Ս Ի ք Ե Ն Ե լ Կ Ե Ի

Գ ռ Ի Կ Ե Կ Ի ր Կ Լ Կ յ Ե Կ Ե Ի

Տպագրությունը օձսեք: Չափսը 60x84 1/16:
Թուղթը օձսեք: Ծավալը 18 տպ. մամուլ:
Տպաքանակը 1000 օրինակ:

ՏՊԱԳՐՎԵԼ Է «ԶԱՆԳԱԿ-97» ՀՐԱՏԱՐԱՎԿՈՒԹՅԱՆ ՏՊԱՐԱՆՈՒՄ

0051, Երևան, Կոմիտասի պող. 49/2

Հեռ.՝ (+37410) 23 25 28

Ֆաքս՝ (+37410) 23 25 95

Էլ. փոստ՝ info@zangak.am

Էլ. կայք՝ www.zangak.am, www.book.am